

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КАРАКАЙ ДАНІІЛ ЮРІЙОВИЧ

УДК 316.6:2-184.2:159.923.32]:322:355.01(470:477)(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**Зміни релігійності під час кризових подій та екзистенційна небезпека:
емпіричний аналіз в умовах війни в Україні**

054 Соціологія

05 Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Д. Ю. Каракай

Науковий керівник: Сидоров Микола Володимир-Станіславович, кандидат фізико-математичних наук, доцент

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Каракай Д. Ю. Зміни релігійності під час кризових подій та екзистенційна небезпека: емпіричний аналіз в умовах війни в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 054 "Соціологія" (05 – Соціальні та поведінкові науки). – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2026.

Дисертаційне дослідження присвячене емпіричній перевірці положень теорії екзистенційної небезпеки в контексті індивідуальних змін релігійності дорослого населення України в перші роки повномасштабного вторгнення Російської Федерації.

Теорія екзистенційної небезпеки, розроблена Піппою Норріс та Рональдом Інглгартом, стверджує, що зростання загроз для життя посилює важливість релігії, тоді як підвищення безпеки сприяє секуляризації. Попри широке визнання цієї теорії, емпіричні дослідження мають суттєві методологічні обмеження: переважання кроссекційного дизайну, неузгодженість операціоналізації ключових теоретичних концептів, недостатня увага до медіаторів і модераторів впливу небезпеки на релігійність. Результати наявних емпіричних досліджень є суперечливими: в одних випадках небезпека асоціюється зі зростанням релігійності, в інших – зв'язок відсутній або має протилежний напрямок. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну 2022 року створило унікальні умови для перевірки теорії: на відміну від економічних труднощів чи безробіття, війна безпосередньо загрожує життю та безпеці мільйонів людей і викликає гостре відчуття екзистенційної небезпеки.

Метою дослідження є емпірична перевірка положень теорії екзистенційної небезпеки на прикладі змін релігійності дорослого населення України під час повномасштабного вторгнення. Для досягнення мети було поставлено такі завдання: встановити, чи призвело повномасштабне вторгнення до зростання релігійності та чи було це зростання довгостроковим; перевірити зв'язок між

частотою відчуття небезпеки та зміною релігійності; дослідити вплив індивідуального травматичного досвіду війни на зміну релігійності; проаналізувати роль віку у стабільності релігійності під час війни; з'ясувати, як попередній рівень релігійності пов'язаний зі зміною релігійних установок під час війни. Додатково робота спрямована на розробку методологічних рекомендацій щодо вимірювання релігійності та екзистенційної небезпеки.

Емпіричною базою дослідження слугували дані панельного проєкту Life in War Survey (LIWS), що охоплює період до та під час повномасштабного вторгнення, дані Європейського соціального дослідження (ESS), а також дані проєкту "Стресові стани населення України в контексті війни".

Методологія дослідження включає напівсистематичний та інтегративний огляд літератури, контент-аналіз попередніх емпіричних досліджень, багатовимірне шкалювання, кореляційний аналіз, багатогруповий конфірмаційний факторний аналіз для перевірки інваріантності шкал, однофакторний дисперсійний аналіз, мультирівневі регресійні моделі та авторегресійні моделі для аналізу панельних даних.

У першому розділі систематизовано концептуальні та методологічні аспекти вимірювання релігійності. На основі контент-аналізу 24 попередніх емпіричних досліджень узагальнено наявні практики операціоналізації релігійності в емпіричних дослідженнях. Перевірено часову інваріантність шкали релігійної залученості на базі інструментарію ESS. Встановлено, що шкала досягає метричної, але не досягає скалярної інваріантності. Виявлено, що індикатори релігійності слабше корелюють між собою в періоди нестабільності.

У другому розділі проаналізовано концептуалізацію та підходи до вимірювання екзистенційної небезпеки. Розмежовано два механізми дії соціотропних загроз: "слабкий" (усвідомлення небезпечності середовища викликає занепокоєння за власне життя) та "сильний" (занепокоєння за життя інших). Емпірично перевірено зв'язок між індикаторами індивідуального травматичного досвіду війни та суб'єктивним відчуттям небезпеки. Показано обмеженість поширеної практики використання окремих індикаторів складних

життєвих обставин як проксі відчуття загрози та обґрунтовано доцільність застосування адитивних індексів травматичного досвіду.

У третьому розділі на унікальних панельних даних проаналізовано динаміку, стабільність та фактори змін релігійності. Підтверджено, що суб'єктивне відчуття екзистенційної небезпеки пов'язано зі зростанням релігійності після початку війни. Водночас продемонстровано, що війна як кризова подія та як індивідуальний травматичний досвід може супроводжуватися як зростанням, так і зниженням релігійності. Встановлено високу нестабільність індикаторів релігійності протягом перших двох років повномасштабної війни в усіх вікових групах з приблизно однаковою інтенсивністю. Виявлено, що нижча попередня релігійність пов'язана з більшим приростом під час кризи, що суперечить припущенню про звернення до релігійних стратегій виключно вже релігійних людей.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на панельних даних з прямим вимірюванням відчуття небезпеки емпірично підтверджено зв'язок між екзистенційною небезпекою та зростанням релігійності; розмежовано теоретичні механізми дії соціотропних загроз; емпірично перевірено валідність індикаторів травматичного досвіду як проксі суб'єктивного відчуття загрози; продемонстровано, що війна дестабілізувала релігійні орієнтації: довоєнні показники пояснювали лише 30–40% варіації через два роки; встановлено високу нестабільність у часі релігійних орієнтацій дорослих під час війни.

Практичне значення результатів охоплює методологічний та освітній виміри. Запропоновано рекомендації щодо вимірювання релігійності та небезпеки в лонгітюдних дослідженнях. Результати можуть бути використані для розробки навчальних курсів з аналізу панельних даних та соціології релігії.

Ключові слова: релігійність, релігія, вимірювання, ідентичність, релігійні практики, віра, екзистенційна небезпека, Рональд Інглгарт, російське вторгнення в Україну, російська війна в Україні, релігійні переходи, трансформація, модернізація, секуляризація, аналіз даних.

ANNOTATION

Karakai D. Yu. Changes in Religiosity During Crisis Events and Existential Insecurity: An Empirical Analysis in the Context of the War in Ukraine. – Qualifying scholarly work as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 054 "Sociology" (05 – Social and Behavioral Sciences). – Taras Shevchenko National University of Kyiv. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 2026.

This dissertation research is devoted to the empirical testing of existential security theory propositions in the context of individual changes in religiosity among the adult population of Ukraine during the first years of the full-scale invasion by the Russian Federation.

Existential security theory, developed by Pippa Norris and Ronald Inglehart, posits that increased threats to life enhance the importance of religion, while greater security promotes secularization. Despite wide acceptance of this theory, empirical studies have significant methodological limitations: predominance of cross-sectional designs, inconsistent operationalization of key concepts, and insufficient attention to mediators and moderators of the effect of insecurity on religiosity. Results of existing research are contradictory: in some cases, insecurity is associated with increased religiosity; in others, the relationship is absent or has the opposite direction. Russia's full-scale invasion of Ukraine in 2022 created unique conditions for testing the theory: unlike economic hardship or unemployment, war directly threatens the lives of millions of people and evokes an acute sense of existential insecurity.

The aim of the research is the empirical testing of existential security theory propositions through the case of changes in religiosity among the adult population of Ukraine during the full-scale invasion. To achieve this aim, the following objectives were set: to establish whether the invasion led to increased religiosity and whether this increase was long-term; to test the relationship between the frequency of feeling insecure and changes in religiosity; to investigate the impact of traumatic war experiences on religiosity; to analyze the role of age in the stability of religiosity; to

determine how prior levels of religiosity relate to changes in religious attitudes during war. Additionally, the work aims to develop methodological recommendations for measuring religiosity and existential insecurity.

The empirical basis of the research comprised data from the Life in War Survey (LIWS) panel project, covering periods before and during the full-scale invasion, data from the European Social Survey (ESS), and data from the project "Stress States of the Ukrainian Population in the Context of War."

The research methodology includes semi-systematic and integrative literature review, content analysis of previous empirical studies, multidimensional scaling, correlation analysis, multi-group confirmatory factor analysis for testing scale invariance, one-way analysis of variance, multilevel regression models, and autoregressive models for panel data analysis.

The first chapter systematizes conceptual and methodological aspects of measuring religiosity. Based on content analysis of 24 empirical studies, practices of operationalizing religiosity are summarized. The temporal invariance of the religious involvement scale based on the ESS instrument was tested. It was established that the scale achieves metric but not scalar invariance. It was found that religiosity indicators correlate more weakly with each other during periods of political instability.

The second chapter analyzes the conceptualization and approaches to measuring existential insecurity. Two mechanisms of sociotropic threat effects are distinguished: "weak" (awareness of environmental danger causes concern for one's own life) and "strong" (concern for the lives of others). The relationship between indicators of traumatic war experience and subjective feelings of insecurity was empirically tested. The limitations of using individual indicators of difficult life circumstances as proxies for feelings of threat are shown, and the appropriateness of using additive indices is substantiated.

The third chapter analyzes the dynamics, stability, and factors of religiosity changes using unique panel data. It was confirmed that existential insecurity is associated with increased religiosity after the onset of war. At the same time, it was demonstrated that war as a crisis event and as individual traumatic experience can be

accompanied by both increases and decreases in religiosity. High instability of religiosity indicators was established during the first two years of full-scale war across all age groups with approximately equal intensity. It was found that lower prior religiosity is associated with greater increase during crisis, which contradicts the assumption that only already religious people turn to religious coping strategies.

The scientific novelty of the research lies in the fact that, using panel data with direct measurement of feelings of insecurity, the relationship between existential insecurity and increased religiosity was empirically confirmed; theoretical mechanisms of sociotropic threat effects were distinguished; the validity of traumatic experience indicators as proxies for subjective feelings of threat was empirically tested; the bidirectional effect of war on religiosity was demonstrated; high temporal instability of religious orientations among adults during war was established.

The practical significance of the results encompasses methodological and educational dimensions. Recommendations for measuring religiosity and insecurity in longitudinal studies are proposed. The results can be used for developing courses on panel data analysis and sociology of religion.

Keywords: religiosity, religion, measurement, identity, religious practices, faith, existential insecurity, Ronald Inglehart, Russian invasion of Ukraine, Russian war in Ukraine, religious transitions, transformation, modernization, secularization, data analysis.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у виданні, віднесеному до першого-третього квартиля (Q1-Q3) відповідно до класифікації SCImago Journal and Country Rank :

1. Karakai, D., & Moskotina, R. (2025). Existential upheavals: Tracing war's immediate effect on individual religiosity in Ukraine. *Social Compass*, 72(1), 66-85. <https://doi.org/10.1177/0037768624131142>

Статті у наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України:

2. Karakai, D., & Moskotina, R. (2024). Religious involvement over time: Assessing measurement invariance of the Religious Involvement scale in Ukraine. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 96–110. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.04.096>
3. Karakai, D., & Hatsko, V. (2024). Perspective(s) of R. Inglehart's Theory of Evolutionary Modernization: Analysis of Change in Religiosity in Ukraine during the War. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 93–109. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.01.093>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Каракай, Д., & Серeda, О. (2024). Єднання через призму теорії еволюційної модернізації: зміни соціально-релігійних поглядів учасників панельного дослідження у 2022 році. В Матеріали XX Міжнародної науково-практичної конференції "Проблеми розвитку соціологічної теорії: Суспільна динаміка, соціальна взаємодія та соціологічні дослідження в умовах війни", 1-2 грудня 2023 року (сс. 88–89). Видавництво "Наукова столиця".
2. Гацко, В., & Каракай, Д. (2024). Зміщення вибірки під час війни: на прикладі панельних даних. В Матеріали XXI Міжнародної науково-практичної конференції "Проблеми розвитку соціологічної теорії: воєнні виклики, суспільні реакції та концептуальні рефлексії", 6 грудня 2024 року (сс. 33–38). Видавництво "Наукова столиця".

ЗМІСТ

Вступ	13
Розділ 1. Релігійність у дослідженнях: концептуальні та методологічні аспекти вивчення релігійності	28
1.1 Практика вимірювання релігійності в емпіричних дослідженнях: зв'язок релігійності з екзистенційною небезпекою	34
1.2 Виміри релігійності.....	39
1.3 Вимірювання релігійності.....	43
1.4 Зміни в структурі зв'язків між проявами релігійності під час кризових подій	51
Шкала релігійної залученості	54
Дані	56
Стратегія аналізу даних.....	57
Результати.....	59
Висновки до першого розділу.....	67
Розділ 2. Екзистенційна небезпека у кількісних дослідженнях: концептуалізація та підходи до вимірювання загроз під час війни.....	70
2.1.1 Економічні та екзистенційні загрози	71
2.1.2 Еготропні та соціотропні загрози.....	72
2.1.3 Масштабні кризові події	75
2.1.4 Досвід війни (war exposure)	78
2.1.5 Кумулятивний ефект від небезпечних подій	85
2.2 Критична оцінка досвіду війни як проксі-індикаторів відчуття екзистенційної небезпеки.....	87
2.2.1 Аналіз даних проєкту "Стресові стани населення України в контексті війни: поширеність, групи ризику та механізми компенсації".....	89
Дані	89
Опис змінних	90
Результати.....	93
2.2.2 Аналіз даних проєкту Life in War Survey (LIWS).....	98

Дані	98
Опис змінних	99
Результати	102
Висновки до другого розділу	103
Розділ 3. Динаміка, стабільність та фактори змін релігійності в Україні під час повномасштабного вторгнення	107
Дані	108
3.1 Загальна характеристика змін та стабільності показників релігійності учасників панельного дослідження після початку повномасштабного вторгнення	110
Змінні.....	110
Стратегія аналізу даних.....	111
3.1.1 Динаміка релігійності в Україні до повномасштабного вторгнення..	113
3.1.2 Динаміка показників релігійності учасників панельного дослідження	115
3.1.3 Стабільність показників релігійності учасників панелі	118
Висновки та обговорення	125
3.2 Вплив екзистенційної небезпеки на релігійність	127
Змінні.....	127
Стратегія аналізу даних.....	129
Результати	131
Висновки та обговорення	137
Обмеження.....	137
3.3 Досвід війни та стабільність релігійності.....	138
Змінні.....	140
Стратегія аналізу даних.....	142
Результати.....	142
Висновки та обговорення	143
3.4 Вік та стабільність релігійності після повномасштабного вторгнення....	144
Змінні.....	145
Стратегія аналізу даних.....	145

Результати.....	146
Висновки та обговорення.....	150
3.5 Чи стали атеїсти більш релігійними? Модераційний ефект довоєнної релігійної приналежності на зміну показників релігійності.	151
Змінні.....	152
Стратегія аналізу даних.....	152
Результати.....	154
Висновки та обговорення.....	156
Загальні висновки до третього розділу.....	158
Висновки	161
Список використаних джерел.....	168
Додатки.....	190
<i>Додаток 1.6.1</i> Порівняння розподілів соціально-демографічних характеристик вибірки панелі у порівнянні з початковою вибіркою дослідження	190
<i>Додаток 1.6.2</i> Кореляція Спірмана між показниками шкали релігійної залученості в динаміці.....	191
<i>Додаток 1.6.3</i> Значущі відмінності в кореляції Спірмана показників шкали релігійної залученості за роками.....	191
<i>Додаток 3.1.3.1</i> Авторегресійні моделі показників релігійності (третя - перша хвиля).....	192
<i>Додаток 3.2.1</i> Результати регресійної моделі. Ймовірність потрапляння в збалансовану панель	194
<i>Додаток 3.2.2</i> Результати регресійної моделі. Ймовірність потрапляння в незбалансовану панель (1 та будь-яка з 2/3 хвиль)	195
<i>Додаток 3.2.3</i> Вплив частоти переживання за власну безпеку на релігійність. Зважені та збалансовані дані.....	196
<i>Додаток 3.2.4</i> Вплив частоти переживання за безпеку близьких на релігійність. Зважені та збалансовані дані.	197
<i>Додаток 3.2.5</i> Вплив частоти переживання за безпеку людей навколо на релігійність. Зважені та збалансовані дані.	198
<i>Додаток 3.2.6</i> Вплив частоти переживання за власну безпеку на релігійність. Зважені та незбалансовані дані.....	199

<i>Додаток 3.2.7</i> Вплив частоти переживання за безпеку близьких на релігійність. Зважені та незбалансовані дані.	200
<i>Додаток 3.2.8</i> Вплив частоти переживання за безпеку людей навколо на релігійність. Зважені та незбалансовані дані	201
<i>Додаток 3.2.9</i> Вплив частоти переживання за власну безпеку на релігійність. Незважені та незбалансовані дані.	202
<i>Додаток 3.2.10</i> Вплив частоти переживання за безпеку близьких на релігійність. Незважені та незбалансовані дані.	203
<i>Додаток 3.2.11</i> Вплив частоти переживання за безпеку людей навколо на релігійність. Незважені та незбалансовані дані	204
<i>Додаток 3.4.1</i> Порівняння абсолютної зміни релігійності в розрізі вікових груп	205
<i>Додаток 3.4.2</i> Порівняння зміни релігійності в розрізі вікових груп	206

Вступ

Думка про те, що релігія зникає, була доволі поширеною серед соціальних науковців останні кількасот років. Вона будувалась на припущенні, що з часом функції, які виконує релігія, або втратять актуальність, або будуть ефективно виконуватись іншими інститутами суспільства (Stolz & Voas, 2023). Так, вважалось, що науково-технічний прогрес та масова освіта призведуть до "розчаклування" світу, звільняючи людей від необхідності надприродних пояснень, а інституційна диференціація сприятиме зменшенню ролі організованої релігії в повсякденному житті людей (Norris & Inglehart, 2011; Te Grotenhuis et al., 2015). У соціології релігії теорії, що обґрунтовують процес зменшення релігійності під впливом модернізації, називають теоріями секуляризації.

Численні версії теорій секуляризації неодноразово зазнавали критики за те, що розглядали релігійну динаміку як односторонній процес – вони не припускали, що релігійність може зростати. Американський соціолог Родні Старк іронічно назвав теорію секуляризації *"негодящим ліфтом, який рухається тільки вниз"* (Stark, 1999). Критикували й за слабку формалізацію теорії (Swatos & Christiano, 1999). Деякі дослідники стверджували, що секуляризація є радше ідеологією, аніж логічно узгодженим набором тверджень, з яких можна виводити емпірично перевірювані гіпотези (Inglehart & Norris, 2011: 11).

Критика моделей секуляризації відкрила простір для концепцій, спроможних одночасно пояснити як зниження, так і зростання релігійності. Значний внесок у розвиток теорії зробили Піппа Норріс та Рональд Інглгарт, які пов'язали рівень релігійності зі зростанням екзистенційної безпеки. Вони стверджують, що зі зростанням безпеки життя важливість релігії зменшується, і навпаки (Norris & Inglehart, 2011). Релігія виконує низку функцій, які історично сприяли виживанню популяцій, зокрема надавала людям психологічну підтримку, знижувала рівень тривоги й культивувала норми, корисні для згуртованості та дітонародження (Inglehart, 2021: 19). У разі підвищення рівня

безпеки "попит" на ці функції зменшується, а з ним і важливість релігії в житті людей та релігійна поведінка¹. Зменшення ж безпеки призводить до зростання попиту на релігію.

Ідея про те, що релігія забезпечує людям психологічну підтримку для подолання страждань і невизначеності, є далеко не новою (Malinowski, 1948; Pargament, 1997; Solomon et al., 1991). Втім, саме робота Норріс і Інглгарта вдихнула в цю ідею нове життя. Вони запропонували нову формалізацію теорії й показали, що екзистенційна безпека добре пояснює відмінності у рівні релігійності між суспільствами. Відтоді їхній підхід став одним з основних напрямків емпіричних досліджень секуляризації (Voas, 2020; Molteni 2024). Теоретична рамка, яка зосереджується на зв'язку між безпекою та релігійністю, дістала назву **теорії екзистенційної небезпеки**.

Інглгарт зазначає, що установки та цінності формуються в молодому віці й залишаються відносно стабільними в дорослому житті. Тому ключові зміни в цінностях суспільства відбуваються внаслідок заміщення поколінь — представники поколінь, які виростили в небезпечних умовах, помирали і заміщувалися представниками молодших поколінь, які росли в безпечніших умовах (Inglehart, 2018: 14). *Водночас автор вказує, що під час великих економічних та політичних потрясінь (наприклад, колапсу державного устрою чи глибокої рецесії) навіть дорослі люди можуть суттєво змінювати свої цінності* (Inglehart, 2018: 28)². Вплив екзистенційної небезпеки на релігійність людей у дорослому віці є важливим припущенням багатьох сучасних емпіричних досліджень, що розвивають теорію Інглгарта (Molteni, 2024).

Дослідницькі питання цього дисертаційного дослідження зосереджені навколо декількох обмежень та нерозв'язаних питань у літературі, присвяченій теорії екзистенційної небезпеки в контексті змін релігійності у дорослому віці.

¹ Автори обмежуються цими аспектами секуляризації, прямо наголошуючи, що не поширюють свою теорію на авторитет церковних лідерів і вплив релігійних інституцій на публічну сферу життя (Norris & Inglehart, 2015, с. 3392).

² Стабільність установок протягом життя є предметом довгої дискусії в соціології, її започаткував не Інглгарт. Одні дослідники вважають, що установки рідше змінюються в дорослому віці, інші — що вони змінюються протягом усього життя. Частина дотримується позиції, що деякі установки є більш стабільними у дорослому віці, ніж інші (Alwin & Krosnick, 1991).

По-перше, більшість попередніх емпіричних досліджень використовували слабкий дизайн дослідження. Дослідження, направлені на перевірку теорії екзистенційної небезпеки, є, як правило, кроссекційними. З них ми знаємо, що 1) жителі менш економічно успішних та більш політично нестабільних країн схильні бути релігійнішими; 2) зв'язок між безпекою умов життя та індивідуальною релігійністю зберігається навіть при контролі відмінностей між країнами (Barber, 2011; Du & Chi, 2016; Immerzeel & Van Tubergen, 2013; Ruiter & van Tubergen, 2009, Storm, 2017a)³. Однак ці результати свідчать лише про наявність зв'язку між релігійністю та безпекою; вони мало що нам говорять про феномен, який пояснює секуляризація – **зміну** релігійності.

Перевірка теорії про зміну релігійності вимагає використання лонгitudного дизайну дослідження. Однак саме таких досліджень обмаль, всі вони базуються на даних, зібраних в кількох західних країнах (див. огляд Molteni 2024). Кроссекційні дослідження не можуть дати відповіді ні на центральне питання теорії екзистенційної небезпеки – "чи зміна безпекових умов призводить до зміни релігійності", ні на більш конкретне запитання "чи зміна безпекових умов в дорослому віці призводить до зміни релігійності на індивідуальному рівні". Той факт, що люди у менш забезпечених країнах є більш релігійними, не підтверджує теорію небезпеки, адже ці країни можуть бути не тільки небезпечними, а й одночасно менш освіченими, менш урбанізованими, мати меншу пропозицію на релігійному ринку тощо (див. Te Grotenhuis et al., 2015). Те, що люди, які живуть в гірших безпекових умовах, є більш релігійними, ніж їхні співвітчизники, нічого не каже нам про те, чи погіршення безпекових умов в дорослому віці призводить до збільшення релігійності – представники більш

³ Разом з тим, індивідуальна варіація в безпекових умовах при контролі відмінностей між країнами пояснює дуже малий відсоток варіації релігійності (див. огляд Höllinger and Muckenhuber, 2019). Зв'язок на кроссекційних даних не завжди підтверджується. Наприклад, Паращевін (2014), аналізуючи українські кроссекційні дані моніторингу IC НАНУ та ESS, не виявив значущого зв'язку між показниками, які він використовував як проксі екзистенційної небезпеки (матеріальні статки, задоволеність життям, індекс соціального самопочуття), та релігійною самоідентифікацією в Україні.

вразливих соціальних груп у дорослому віці могли бути більш вразливими ще у дитинстві, коли формувався їх світогляд.

По-друге, результати емпіричних досліджень, які перевіряли теорію до цього часу, є неузгодженими. Більшість кроссекційних досліджень підтверджують зв'язок між релігійністю і небезпекою, однак деякі індикатори екзистенційної небезпеки, що обирають дослідники, не пов'язані з рівнем релігійності, або пов'язані протилежним чином (чим більше значення індикатора небезпеки, тим менша релігійність) (Höllinger & Muckenhuber, 2019; Te Grotenhuis et al., 2015). Так, у дослідженні Immerzeel і van Tubergen (2013), що ґрунтується на даних European Social Survey (ESS), було виявлено відсутність значущого зв'язку між фактом безробіття та релігійністю (виміряною частотою відвідування церкви та самооцінкою релігійності). Нестача коштів мала позитивний зв'язок з релігійністю, відсутність батька мала негативний вплив на релігійність, тоді як відсутність матері взагалі не мала статистично значущого ефекту. Статус студента, як виявилось, мав більш тісний зв'язок з релігійністю, аніж безробіття, хоча безробітна особа є, на перший погляд, більш вразливою у порівнянні зі студентом.

Дослідження, які розглядали зв'язок між зміною релігійності та небезпекою в динаміці, теж дають змішані результати: в якихось випадках релігійність дорослих респондентів збільшується, в якихось ні. Так, Storm (2017b), використовуючи British Household Panel Survey (BHPS), виявила, що багатші домогосподарства є менш релігійними, однак *зниження доходів з часом* не призводить до збільшення релігійності. Molteni (2021), проаналізувавши дані BHPS та German Socio-Economic Panel (SOEP), виявив, що втрата партнера може дещо підвищити рівень релігійності (відвідування церкви, релігійну приналежність, суб'єктивну важливість релігії), однак не знайшов підтвердження впливу для інших показників небезпеки. Аналізуючи дані ESS (2002–2012), Емі Ербе Гілі та Майкл Брін не виявили зростання релігійності в

Ірландії, Іспанії та Португалії після економічної кризи 2008 року⁴ (Healy & Breen, 2014). Дві світові війни та економічна криза не призвели до зростання членства у церквах Великої Британії (Bruce & Voas, 2016). У березні 2020 року, у відповідь на пандемію Covid-19, у пошуковій системі Google значно зросла кількість запитів про молитву. Це зростання корелює в часі з поширенням Covid-19 і пов'язаними з ним подіями, такими як оголошення ВООЗ пандемії та перші випадки захворювання в різних країнах (Bentzen, 2021).

По-третє, реакція людей на небезпечні для життя події різна. З ретроспективних досліджень осіб, які пережили природні катастрофи, терористичні атаки, або інші травматичні події ми знаємо, що частина людей укріплюється у вірі після них, а частина, навпаки, зневірюється (Leo et al., 2021). Наприклад, в опитуванні 608 осіб, які втратили близьких під час терористичної атаки Аль-Каїди 11 вересня 2001 року, більшість респондентів оцінили важливість релігії у своєму житті до трагедії так само, як і на момент опитування (через 3 роки). Водночас 11% респондентів оцінили важливість релігії вище після трагедії, а 10% – нижче (Seirmarco et al., 2012). Подібні результати були отримані і в інших вибірках, як-от у ветеранів війни у В'єтнамі, які лікувалися від ПТСР (Johnson et al., 2004), тих, хто пережив цунамі (Hussain, 2012) та жертв сексуального насильства (Ben-Ezra et al., 2010).

То чому ж в одних дослідженнях ми фіксуємо зв'язок між релігійністю і безпекою умов життя, а в інших ні? Чому в одних ситуаціях релігійність зростає після небезпечних для життя подій, а в інших падає? Ця дисертаційна робота є спробою зробити крок назустріч відповіді на ці питання.

Неузгодженість емпіричних досліджень можна пояснити неузгодженістю методології досліджень. **Зокрема, неузгодженістю вибору індикаторів для вимірювання основних теоретичних концептів – екзистенційної небезпеки та релігійності.**

⁴ Водночас їх аналіз підтвердив, що недавні іммігранти є значно релігійнішими за тих, хто іммігрував в ці європейські країни раніше.

Екзистенційна небезпека. Згідно з теоретичною концепцією Інглгарта, взаємозв'язок між релігійністю та небезпекою має послідовний шлях: зростання ризиків для життя посилює тривогу та стрес, сприяючи відчуттю небезпеки, що, своєю чергою, підвищує важливість релігії в житті людей (Norris & Inglehart, 2015, с. 3392). Тобто травматичні події лише *опосередковано* впливають на релігійність через відчуття небезпеки. Тим не менш, наявна емпірична література здебільшого ігнорує цю медіацію, розглядаючи прямий зв'язок між важкими обставинами життя та рівнем релігійності (Molteni, 2024). По-перше, ця практика є проблематичною, оскільки показники небезпеки, які зазвичай використовуються в дослідженнях – такі як безробіття або погане здоров'я – не завжди можуть викликати страх за власне життя (Höllinger & Muckenhuber, 2019). Іншими словами, індикатори, якими ми вимірюємо концепт, слабо з ним пов'язані. По-друге, індикатори, які ми використовуємо для вимірювання небезпеки, можуть бути індикаторами інших латентних змінних, які впливають на релігійність. Зокрема, пережиття травматичних подій може стимулювати вірян задумуватись над питанням теодицеї – "чому Бог дозволяє існувати злу?". Якщо новий травматичний досвід суперечить попереднім релігійним уявленням, це може призводити до модифікації вірувань, аж до часткової або повної відмови від релігії (Janoff-Bulman, 1989; Pargament, 2010).

Релігійність. У своїй роботі Норріс та Інглгарт зосереджуються на важливості релігії в житті людей та релігійній поведінці – саме на зміну цих двох концептів має впливати зміна відчуття небезпеки (Norris & Inglehart, 2011, с. 21). Разом з тим, автори не приділяють багато уваги необхідності такого розділення вимірів релігійності для їх теорії. Обидва показники можна розглядати як виміри одного загального концепту "релігійність", яка змінюється у відповідь на зміну безпекових умов. Скоріш за все, саме цими міркуваннями керуються дослідники, коли включають в моделі індикатори релігійності, які безпосередньо не вимірюють поведінку або цінність релігії (наприклад, Bentzen, 2019; Büssing et al., 2022; Henrich et al., 2019; Kanol & Michalowski, 2023) та будують адитивні

індекси або шкали релігійності (приклад Bentzen, 2019; Höllinger & Muckenhuber, 2019; Kanol & Michalowski, 2023).

Отже, інколи дослідники розглядають різні індикатори релігійності окремо, інколи будують одну шкалу. Якщо ми намагаємося перевірити вплив небезпеки на один загальний концепт "релігійність", то останній підхід виглядає більш виправданим, оскільки, будуючи шкали, ми усуваємо помилку вимірювання. Разом з тим, не всі окремі індикатори релігійності пов'язані з показниками небезпеки. Наприклад, вже згадане дослідження Immerzeel і van Tubergen (2013) встановило, що погане здоров'я негативно пов'язане з відвідуванням церкви, проте позитивно пов'язане з самооцінкою релігійності. Аналіз Brik (2019) на українських даних ESS теж підтвердив, що погане здоров'я негативно корелює з відвідуванням церкви, водночас позитивно корелює з самооцінкою релігійності та частотою молитви при контролі інших змінних. Так само зайнятість була пов'язана лише з самооцінкою релігійності, однак не з частотою відвідування церкви або молитви. Такі результати можна пояснити помилкою вимірювання (відвідування церкви є індикатором не тільки релігійності, але і, наприклад, здатності пересуватись)⁵. Однак це може свідчити і про проблематичність концептуалізації релігійності як одновимірного концепту.

Відмінності в реакції на небезпечні для життя події свідчать про наявність модераторів, які не враховуються початковою теоретичною моделлю.

Одним із потенційних модераторів є рівень релігійності, що передував події. Для подолання невизначеності, тривоги і страху люди можуть звертатися не тільки до релігії. Погіршення безпекових умов призводить до збільшення "попиту" на послуги, які надає релігія, однак "пропозиція" не обмежена релігійним ринком⁶ – люди можуть вдаватися до світських способів подолання

⁵ Аналізуючи дані ІС НАНУ Паращевін (2021) продемонстрував зв'язок між низькою самооцінкою здоров'я та релігійною ідентифікацією у групі молодих людей, що також свідчить на користь цього припущення.

⁶ Частина спільноти соціологів релігії використовує метафору ринку для пояснення релігійної поведінки людей. Інтерес людей до релігії визначає попит на релігійному ринку, а те, наскільки релігійні організації здатні задовольнити цей інтерес — пропозицію (Norris & Inglehart, 2011, с. 7).

стресу (похід до психолога, заняття спортом, вживання наркотичних речовин). Відповідно, ми можемо очікувати, що певний рівень релігійності є необхідною умовою для того, щоб люди використовували релігію під час кризи (Molteni, 2024; Uecker, 2008). Дослідження показують, що люди, більш залучені до церковного життя (наприклад, духовенство), частіше вдаються до релігійного копінгу (Pargament et al., 2001). Схожі результати отримано і серед тих, хто пережив серйозні хвороби: люди, які визначали себе релігійними, частіше зверталися до релігії у порівнянні з тими, хто себе такими не визначав (Ferraro & Kelley-Moore, 2000). Під час пандемії Covid-19 зростання відвідуваності церкви та частоти молитви було більш вираженим серед тих, хто мав релігійне виховання з дитинства (Molteni et al., 2021). Опитування Центру Разумкова показало: серед тих, хто відносить себе до конкретної церкви, частка людей, які повідомили про зростання релігійності з початком війни, вища, ніж серед "просто православних" або "просто християн". Також найбільше зростання релігійності й відвідування церкви зафіксовано на Заході України – у традиційно найбільш релігійному регіоні (Razumkov Centre, 2022, с. 22⁷).

Ще одним – і, як не дивно, недослідженим – модератором цього зв'язку може бути вік. Як ми вже зазначали, згідно з теорією Піппи Норріс та Рональда Інглгарта, цінності формуються у формативні роки людини й надалі залишаються відносно стабільними. Відповідно, ми припускаємо, що небезпечні події: 1) мають сильніший вплив на зміну ставлення до релігії у молодших людей; 2) можуть мати більш довготривалий ефект саме у цій віковій групі.

Підсумовуючи, **актуальність теми дослідження** зумовлена необхідністю глибшого розуміння динаміки релігійності дорослого населення в умовах екзистенційної небезпеки. Наявні дослідження мають ряд методологічних обмежень: переважно використовують кроссекційні дані, недостатньо

⁷ Це питання ставилось Центром Разумкова і в подальших опитуваннях. Однак впродовж періоду спостережень у різні роки в різних регіонах виходили доволі різні відсотки: на Заході частка тих, хто став більш релігійним, знизилась з 31.2% у 2022 до 20.7% у 2024; на Сході зросла з 23.3% до 26.2%; на Півдні коливалась від 22.0% до 26.9% і знову до 19.2%. Це робить висновок про регіональні відмінності в реакції на війну менш надійним. Водночас зв'язок між релігійною самоідентифікацією та зростанням релігійності є стабільним результатом (Razumkov Centre, 2024, с. 29).

розглядають медіатори та модератори цього впливу, а також ігнорують проблеми вимірювання основних концептів.

Мета⁸ роботи полягає в емпіричній перевірці положень теорії екзистенційної небезпеки в контексті індивідуальних змін релігійності у дорослому віці на прикладі перших років повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Вторгнення росіян у 2022 році є наймасштабнішою трагедією новітньої історії, яка принесла десятки тисяч смертей та щоденно ставить під загрозу життя мільйонів людей. Ситуація, яка, на жаль, склалась в нашій країні, створює ідеальні умови для перевірки механізмів теорії екзистенційної небезпеки в "природних" умовах. На відміну від економічних труднощів або безробіття, що не завжди прямо загрожують життю, війна безпосередньо викликає відчуття небезпеки.

Відповідно до мети дослідження, ставимо перед собою наступні **завдання**:

1. Встановити, чи призвело повномасштабне вторгнення росіян в Україну до зростання релігійності у перші місяці війни та чи було це зростання довгостроковим.
2. Перевірити, чи пов'язана частота відчуття небезпеки під час повномасштабного вторгнення зі зміною релігійності українців після повномасштабного вторгнення.
3. Перевірити, чи травматичний досвід війни позитивно пов'язаний зі зростанням релігійності після повномасштабного вторгнення.
4. Перевірити, чи впливає вік на зміну релігійності під час повномасштабного вторгнення.
5. Перевірити, як рівень релігійності до повномасштабного вторгнення пов'язаний зі зміною релігійності під час війни.

Виконавши ці завдання, ми зробимо внесок у розвиток теорії екзистенційної небезпеки в соціології релігії, продемонструвавши на прикладі України, чи дійсно масштабні кризові події призводять до змін релігійних

⁸ Об'єкт дослідження : Релігійність українського суспільства під час кризових подій. Предмет дослідження: зміни релігійності під час повномасштабного вторгнення та їх зв'язок з екзистенційною небезпекою

установок у дорослого населення. Ми надамо підтвердження або спростування гіпотез про стабільність установок у різних вікових групах та релігійну соціалізацію.

Сукупність методів, використаних у дослідженні

Одним з основних методів дисертаційного дослідження є напівсистематичний та інтегративний огляд літератури, присвячений концептуалізації та операціоналізації релігійності, теорії екзистенційної небезпеки та впливу війни. У першому розділі дисертації здійснений контент-аналіз 24-х попередніх емпіричних досліджень, які вивчали вплив небезпеки на релігійність, спрямований на узагальнення практик вимірювання релігійності.

Для перевірки інваріантності шкали релігійної залученості були використані такі методи як багатовимірне шкалювання, кореляційний аналіз та багатогруповий конфірмаційний факторний аналіз. Кореляційний аналіз використовувався для дослідження стабільності структури зв'язків між пунктами шкали з часом. Багатовимірне шкалювання використовувалось для візуалізації цієї структури. Багатогруповий конфірмаційний факторний аналіз використовувався для перевірки інваріантності шкали релігійної залученості – це стандартний метод перевірки інваріантності шкал (Meitinger et al., 2020).

Кореляційний аналіз застосовувався і для оцінки зв'язку між показниками травматичного досвіду війни та відчуттям небезпеки. З цією ж метою в другому розділі був використаний однофакторний дисперсійний аналіз.

У третьому розділі, присвяченому аналізу динаміки, стабільності та факторів релігійних змін (завдання 1-5), використовувалися стандартні методи аналізу панельних даних. Для встановлення загальної динаміки релігійності під час повномасштабного вторгнення (завдання 1) ми порівнювали розподіли змінних релігійності між хвилями за допомогою непараметричних критеріїв Вілкоксона та Дурбіна-Коновера. Для візуалізації індивідуальних змін відповідей респондентів використовувалися діаграми Санкея.

Для перевірки впливу ключових факторів – відчуття небезпеки (завдання 2), травматичного досвіду (завдання 3) та попереднього рівня релігійності (завдання 5) був застосований регресійний аналіз. В основному ми використовували мультирівневі регресійні моделі для того, щоб врахувати залежність вибірок у різних хвилях панельного дослідження.

Формальна оцінка стабільності показників релігійності в часі (завдання 4) проводилася за допомогою авторегресійних моделей. Зв'язок між віком та стабільністю (завдання 4), а також між кількістю пережитих травматичних подій та зміною релігійності (завдання 3), додатково перевірявся за допомогою кореляційного аналізу.

Наукова новизна

1. З використанням панельних даних, зібраних до і під час повномасштабного вторгнення, та прямого вимірювання відчуття небезпеки, підтверджено зв'язок між екзистенційною небезпекою та зростанням показників релігійності після початку війни. Попередні дослідження обмежувались кроссекційним дизайном та/або не використовували змінні, що безпосередньо вимірюють відчуття небезпеки;
2. Продемонстровано, що війна не призвела до спрямованого зростання релігійності, як передбачає теорія екзистенційної небезпеки, а дестабілізувала релігійні орієнтації: і війна як агрегований шок, і індивідуальний травматичний досвід супроводжувались змінами релігійності в обидва напрямки. Індивідуальні показники релігійності активно змінювались протягом усього періоду спостереження (перші два роки повномасштабної війни); довоєнні показники пояснювали лише 30–40% варіації у 2024 році. Зміни відбувались в усіх вікових групах, що суперечить припущенню про стабільність установок у дорослому віці. Водночас нижчий вік та більша кількість пережитих травматичних подій були пов'язані з меншою стабільністю. Ступінь дестабілізації є суттєво

- вищим, ніж фіксували аналогічні за дизайном дослідження впливу пандемії Covid-19 на релігійність;
3. Показано, що початкове зростання релігійності після повномасштабного вторгнення відбувалось переважно за рахунок людей, які не проявляли активної релігійної поведінки до війни. Це вказує на те, що релігійні практики (передусім молитва) функціонують як культурно доступний ресурс, який може бути активований під час кризи навіть нерелігійними людьми, і ставить під сумнів припущення теорії релігійної соціалізації про те, що релігійний копінг є стратегією виключно вже релігійних людей;
 4. Перевірено часову інваріантність шкали релігійної залученості (на базі інструментарію ESS) до й під час повномасштабного вторгнення 2022 року; Встановлено, що шкала релігійної залученості досягає метричної інваріантності, однак не досягає скалярної. Продемонстровано, що індикатори релігійності менше корелюють одне з одним в періоди політичної нестабільності. Попередні роботи зосереджувались переважно на кроскультурному порівнянні шкали;
 5. Емпірично перевірено зв'язок між індикаторами травматичного досвіду війни та відчуттям небезпеки; показано обмеженість поширеної практики використання "складних життєвих умов" як проксі-індикаторів суб'єктивного відчуття загрози; обґрунтовано доцільність адитивних індексів небезпеки замість включення поодиноких індикаторів у моделі;
 6. Розмежовано два теоретичні механізми дії соціотропних загроз на релігійність. "Слабка" версія механізму соціотропних загроз передбачає, що усвідомлення небезпечності середовища проживання зумовлює занепокоєння за власне життя. "Сильна" версія – за життя інших. У попередніх роботах ці механізми як правило змішувались, або ж один із них ігнорувався.

Практичне значення отриманих результатів

Практична цінність дисертаційного дослідження полягає у кількох вимірах: методологічному, освітньому та політико-управлінському. **Методологічно**, робота пропонує низку обґрунтованих рекомендацій, які можуть бути використані у подальших наукових розвідках. Вони стосуються як майбутніх досліджень динаміки релігійності (зокрема, питань вимірювання та забезпечення порівнянності лонгітюдних даних), так і ширшого кола досліджень, присвячених вивченню соціально-психологічних наслідків війни та впливу травматичного досвіду на установки й поведінку українців. З погляду розвитку **освіти**, результати емпіричного аналізу, а також розроблений синтаксис коду та зібрані дані можуть слугувати практичною основою для розробки навчальних дисциплін, воркшопів, семінарських занять та методичних матеріалів для студентів-соціологів, зокрема в рамках курсів "Аналіз лонгітюдних даних" та "Соціологія релігії". Висновки дослідження мають пряме значення для формування **політик** у галузі психічного здоров'я та психосоціальної підтримки. Робота емпірично підтверджує, що релігія виступає важливим механізмом психологічного подолання (копінгу) в умовах екзистенційної небезпеки. Цей аспект має бути врахований при розробці національних програм, спрямованих на роботу з психічним здоров'ям громадян, постраждалих від війни. Водночас дослідження показує, що травматичні події, пережиті під час війни, сприяють, як зростанню релігійності, так і її ослабленню. Це означає, що духовний та релігійний вимір має розглядатися як невід'ємна частина роботи з людьми, що пережили такі травми.

Особистий внесок здобувача

Дана дисертаційна робота виконана здобувачем самостійно. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в дисертації використано ідеї та положення, отримані автором особисто.

У статті "Existential upheavals: Tracing war's immediate effect on individual religiosity in Ukraine", відповідно до класифікації CRediT (Contribution Roles Taxonomy) (CRediT, 2025) автор відповідав за концептуалізацію, методологію,

формальний аналіз, написання (перший рукопис, перегляд і редагування), візуалізацію, загальну координацію та адміністрування проєкту, залучення фінансування. У цій статті Руслана Москотіна займалась розробкою методології, формальним аналізом даних, рецензуванням та редагуванням першого рукопису, створенням візуалізації даних.

У статті "Religious involvement over time: Assessing measurement invariance of the Religious Involvement scale in Ukraine" автор відповідав за концептуалізацію, методологію, формальний аналіз, написання (перший рукопис, перегляд і редагування), візуалізацію, загальну координацію та адміністрування проєкту. У цій статті Руслана Москотіна займалась розробкою методології, формальним аналізом даних, рецензуванням та редагуванням першого рукопису, створенням візуалізації даних. У першому розділі дисертації використана візуалізація кореляцій індикаторів релігійності між різними хвилями Європейського соціологічного дослідження (багатовимірне шкалювання), що була створена Русланою Москотіною. У першому розділі використані таблиці з описом результатів мультигрупового конфірматорного факторного аналізу, що були створені Русланою Москотіною.

У статті "Perspective(s) of R. Inglehart's Theory of Evolutionary Modernization: Analysis of Change in Religiosity in Ukraine during the War" автор відповідав за концептуалізацію, методологію, формальний аналіз, написання (перший рукопис, перегляд і редагування), візуалізацію, загальну координацію та адміністрування проєкту. Валентин Гацко був долучений до розробки методології дослідження, написання першого драфту статті та подальшого редагування рукопису.

Апробація результатів дисертації

Дисертація обговорювалась на засіданнях кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Основні ідеї та положення дисертації були апробовані на двох наукових конференціях: 1) XX Міжнародна науково-

практична конференція "Проблеми розвитку соціологічної теорії: Суспільна динаміка, соціальна взаємодія та соціологічні дослідження в умовах війни" та 2) XXI Міжнародна науково-практична конференція "Проблеми розвитку соціологічної теорії: воєнні виклики, суспільні реакції та концептуальні рефлексії". Результати аналізу даних, виконаного в межах дисертаційної роботи було представлено на відкритому науковому семінарі лабораторії дослідження релігії KSE (28.05.2025).

Структура дисертації

Робота складається із вступу, трьох розділів, чотирнадцяти підрозділів та висновків до них, а також загальних висновків, списку використаних джерел (147 найменувань) і вісімнадцяти додатків. Дисертація містить 25 рисунків та 33 таблиці. Загальний обсяг дисертації складає 207 сторінок, із них обсяг основного тексту становить 167 сторінок.

Зв'язок з грантами, науковими програмами, у межах яких проводилося дослідження

Дисертаційне дослідження було фінансово підтримано Шведським Інститутом в рамках Програми сусідства Балтійського моря (Baltic Sea Neighbourhood Programme). Номер гранту – 01221/2023.

Розділ 1. Релігійність у дослідженнях: концептуальні та методологічні аспекти вивчення релігійності

Ідея про те, що з модернізацією суспільств релігія втрачає своє значення, укорінена в класичній соціальній теорії. Ключові теоретики соціології релігії, такі як Вебер, Дюркгейм, Бергер, пояснювали цей процес за допомогою різних механізмів, включаючи ерозію віри в міру поширення освіти та зменшення потреби в релігії в міру того, як інші соціальні інститути стають більш диференційованими та спеціалізованими, перебираючи на себе функції церкви (Norris & Inglehart, 2004, с. 7–11). Ще один важливий механізм, на який вказують як класичні, так і сучасні дослідження, – це звернення до релігії як джерела психологічних ресурсів для подолання страждань і невизначеності (Malinowski, 1948; Pargament, 1997; Solomon et al., 1991). Ця ідея не нова, однак набула в соціології значного розвитку завдяки роботам Піппи Норріс та Рональда Інглгарта, які показали, що екзистенційна незахищеність є потужним предиктором відмінностей у рівні релігійності між країнами (Norris & Inglehart, 2004). З часом їхній підхід став одним із основних напрямків емпіричних досліджень секуляризації (Molteni, 2024; Stolz, 2020).

Рональд Інглгарт визначає екзистенційну безпеку⁹ як *"міру того, наскільки виживання здається безпечним або небезпечним"* (Inglehart, 2018, с. 2). Покращення умов життя людей призводить до того, що вони наражаються на меншу кількість загроз і ризиків. Відсутність цих загроз призводить до того, що люди відчують себе більш безпечно, що призводить до послаблення важливості релігії в житті людей і релігійних практик¹⁰ (Norris & Inglehart, 2015,

⁹ В літературі можна зустріти терміни зі схожими назвами, часто вони позначають концепти, які змістовно є дуже схожими. Окремо виділю онтологічну небезпеку, введену в соціологічний вжиток Ентоні Гіденсом, яке він визначає як "відчуття безперервності та порядку у подіях" (цитовано за Kaunert & De Deus Pereira, 2023). Поняття є ширшим і охоплює відчуття небезпеки, що не пов'язані з фізичним виживанням.

¹⁰ Варто зазначити, що напрямок причинно-наслідкового зв'язку між відчуттям небезпеки та релігійністю є емпірично проблематичним. Кроссекційні дані не дозволяють однозначно встановити, чи небезпека призводить до зростання релігійності, чи навпаки — релігійність посилює сприйняття загроз. Наприклад, соціолог Максим Парашевін (2021), аналізуючи дані українського моніторингу 2020 року, виявив, що релігійні респонденти були більш стурбовані пандемією Covid-19, ніж нерелігійні. Хоча автор інтерпретує це як вплив релігійного світогляду на сприйняття загрози, альтернативна інтерпретація — що більш тривожні люди частіше звертаються до релігії — є так само теоретично обґрунтованою.

с. 3392).

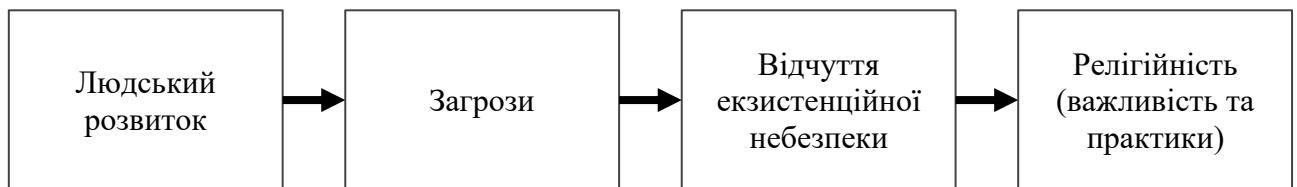

Рисунок 1.1 Модель зв'язку між модернізацією та індивідуальною релігійністю.

Джерело: адаптовано з Norris and Inglehart, 2015: 3392

Зв'язок між останніми двома змінними в моделі, зображений на рисунку 1.1, представляє інтерес для психологів, тоді як вплив на релігійність перших двох цікавіший соціологам (Molteni, 2024). Якщо додати до вищенаведеної моделі вплив релігійної поведінки на макросоціальні явища, то отримаємо відомий "човник" Колмана – діаграму, яка ілюструє взаємозв'язок між соціальними умовами життя та поведінкою. Війни, економічне зростання, зміна влади, зміни в структурі зайнятості, демографічні процеси можуть створювати або зменшувати загрози в житті людей. Це, теоретично, зумовлює зміни в "попиті" на релігійному ринку. Зростання впливу релігії своєю чергою потенційно відкриває шлях до інших соціальних змін (Parashchevin, 2023).

Інглгарт зазначає, що установки та цінності формуються в молодому віці й залишаються відносно стабільними в дорослому житті. Тому ключові зміни в цінностях суспільства відбуваються внаслідок заміщення поколінь – представники поколінь, які виростили в небезпечних умовах, помирали і заміщувалися представниками молодших поколінь, які росли в безпечніших умовах (Inglehart, 2018, с. 14; Savelyev & Shestakovskiy, 2021). *Водночас автор вказує, що під час великих економічних та політичних потрясінь (наприклад, колапсу державного устрою чи глибокої рецесії) навіть дорослі люди можуть суттєво змінювати свої цінності* (Inglehart, 2018, с. 28)¹¹. Вплив екзистенційної небезпеки на релігійність людей у дорослому віці є важливим припущенням

¹¹ Стабільність установок протягом життя є предметом довгої дискусії в соціології, її започаткував не Інглгарт. Одні дослідники вважають, що установки рідше змінюються в дорослому віці, інші — що вони змінюються протягом усього життя. Частина дотримується позиції, що деякі установки є більш стабільними у дорослому віці, ніж інші (Alwin & Krosnick, 1991).

багатьох сучасних емпіричних досліджень, що розвивають теорію Інглгарта (Molteni, 2024). Саме це припущення ми перевіряємо в цій дисертаційній роботі на прикладі повномасштабного вторгнення Росії в Україну.

Цей розділ присвячений основній залежній змінній в теорії екзистенційної небезпеки – релігійності¹². Американський соціолог Гарольд Гіммельфарб визначає релігійність як *"ступінь, до якого **релігія** людини займає місце в її інтересах, переконаннях чи діяльності"* (Himmelfarb, 1975). У роботі Піппі Норріс та Рональда Інглгарта – книжці, що формалізувала і популяризувала теорію екзистенційної небезпеки в соціології релігії – релігійність визначається як *"цінності, вірування та практики **релігії**, що існують в будь-якому суспільстві"* (Norris & Inglehart, 2011, с. 27). Серед основних індикаторів релігійності, яким послуговуються Норріс та Інглгарт у своїй роботі, є самооцінка респондентами того, наскільки **релігія** є для них важливою (Norris & Inglehart, 2011, с. 41).

Оскільки релігійність визначається через релігію, варто коротко зупинитися на підходах до визначення останньої. У соціології релігії є дві традиції визначення релігії: змістовний (substantive) підхід, що визначає концепт через його сутнісні характеристики, та функціональний (functional), який визначає його через те, "що вона робить" для людей і суспільств.

Змістовний підхід. Класичне соціологічне визначення релігії запропонував Еміль Дюркгейм, який визначив її як "систему вірувань і практик, пов'язаних зі священними речами, тобто тими, які відокремлені і заборонені" (Durkheim, 1915: 47, цитовано за Stark, 2017). Дослідник релігійних стратегій подолання стресу Кеннет Паргамент запропонував уточнення поняття священного, виділивши кілька ключових характеристик: трансцендентність – сприйняття чогось

¹² Важливо зазначити, що в літературі присвяченій дослідженню релігії є багато термінологічної плутанини. Термін релігійність (religiosity, religiousness) може вживатися синонімічно разом з такими словосполученнями як релігійна приналежність, прив'язаність, відданість (commitment, devotion) інтерес та залученість (Gu et al., 2022; Himmelfarb, 1975; Smelser & Baltes, 2001, с. 13115) (Gu et al., 2022; Himmelfarb, 1975; Smelser & Baltes, 2001, с. 13115). Інколи різна термінологія зустрічається навіть в межах одного й того ж тексту.

Варто зазначити, що така термінологічна плутанина не є чимось специфічним для релігійності. Як зазначає шведський соціолог Річард Сведберг, в соціальних науках одні й ті ж терміни вживаються в різному значенні залежно від часу, дисципліни та традицій всередині дисципліни. У історії соціології були спроби надати уніфіковані визначення соціологічним термінам, однак вони виявились марними (Swedberg, 2020).

надзвичайного, що виходить за межі повсякденного досвіду; безмежність – відчуття нескінченного простору і часу; абсолютність – відчуття чогось фундаментального і вічного, що лежить в основі всього існування (Pargament, 2007).

Якщо ми відносимо до релігії всі системи вірувань і практик, які викликають ці відчуття, то фінальний список класифікованих об'єктів буде далеко не інтуїтивним. Провідний експерт у галузі релігієзнавства Родні Старк у своїй останній книзі піддає критиці класичні визначення релігії. На його думку, визначення, що спираються виключно на поняття священного, прирівнюють релігію до ідеологій (Stark, 2017). Наприклад, націоналізм може бути визнаний релігійним, якщо нація розглядається як священний об'єкт поклоніння, а її символи, ритуали та ідеали мають релігійне значення. Подібно, комунізм, що підносить класову боротьбу і утопічне майбутнє як священні цінності, також може потрапити під це визначення.

На думку Старка, релігія обов'язково має стосуватися надприродного (Stark, 2017). Однак використання надприродного як обов'язкового атрибута релігії призводить до того, що визначення стає надто вузьким і виключає ті явища, які більшість дослідників вважають за доцільне включити, наприклад, буддизм або конфуціанство. Ці труднощі ілюструють загальну проблему змістовних визначень: будь-яка спроба створити список достатніх та необхідних логічних умов приречена на неповноту – релігія може проявлятися у різних формах, і одна форма може бути не схожою на іншу (Murphy, 2002; Swedberg, 2020).

Функціональний підхід. Альтернативна традиція визначає релігію через функції, які вона виконує. Як зазначає еволюційний біолог Джаред Даймонд, релігія традиційно виконувала низку функцій у ході людської історії (цит. За Inglehart, 2021, с. 19).

По-перше, релігія надає людям надприродне пояснення світу – наратив, який надає сенс життю та відповідає на фундаментальні питання про походження і призначення людини. По-друге, релігійні ритуали допомагають зменшити тривогу, надаючи відчуття контролю та порядку в житті – навіть коли люди не

можуть безпосередньо впливати на події, віра у вищу силу, яка упорядковує реальність відповідно до певного плану, здатна зменшувати тривогу, що породжується хаосом. По-третє, релігія пропонує втіху та надію людям, які стикаються зі стражданням або роздумами про смертність, а духовні практики, такі як молитва та медитація, пропонують конкретні способи справлятися з дистресом (огляд див. у Molteni 2024; Frijters et al., 2024). Крім того, релігійні спільноти надають соціальні ресурси – мережі підтримки, відчуття належності та солідарності, – а також матеріальні ресурси, наприклад фінансову допомогу в скрутні часи.

Окрім цих функцій, пов'язаних із подоланням загроз, релігія відіграє важливу роль у стандартизації соціальної організації, встановлюючи норми та структури, що керують поведінкою. Як зазначає Рональд Інглгарт, релігія історично заохочувала розмноження і підтримувала норми, що сприяють високим рівням народжуваності, які були життєво необхідними для виживання суспільства у часи високої дитячої смертності та низької тривалості життя (Inglehart, 2021, с. 20). Релігія також може використовуватися для проповідування політичної покори, сприяючи політичній стабільності та легітимізації влади. Крім того, релігія формує моральний кодекс поведінки щодо незнайомих, приписуючи етичну поведінку і сприяючи соціальній згуртованості. Нарешті, протягом історії релігія нерідко слугувала виправданню воєн, надаючи моральну та божественну підтримку конфліктам.

Теорія Норріс та Інглгарта є явно функціональною: релігійність зростає чи зменшується залежно від того, наскільки люди потребують того, що релігія їм дає. Релігія виконує низку функцій, які історично сприяли виживанню популяцій, зокрема надавала людям психологічну підтримку, знижувала рівень тривоги й культивувала норми, корисні для згуртованості та дітонародження (Inglehart, 2021, с. 19). У разі підвищення рівня безпеки "попит" на ці функції зменшується, а з ним і важливість релігії в житті людей та релігійна поведінка. Зменшення ж безпеки призводить до зростання попиту на релігію.

Самі Норріс та Інглгарт у своїй роботі зосереджуються на двох аспектах – важливості релігії в житті людей та релігійній поведінці (Norris & Inglehart, 2011, с. 21), однак не приділяють багато уваги поясненню необхідності такого розділення для їхньої теорії. Обидва показники можна розглядати як виміри одного загального концепту "релігійність", яка змінюється у відповідь на зміну безпекових умов. Скоріше за все, саме цими міркуваннями керуються дослідники, коли включають у моделі індикатори релігійності, які безпосередньо не вимірюють поведінку або цінність релігії (наприклад, Bentzen, 2019; Büssing et al., 2022; Henrich et al., 2019; Kanol & Michalowski, 2023), та будують адитивні індекси або шкали релігійності (Bentzen, 2019; Höllinger & Muckenhuber, 2019; Kanol & Michalowski, 2023). З цього випливає, що для перевірки теорії на конкретному емпіричному кейсі немає підстав очікувати, що різні прояви релігійності поводитимуться принципово по-різному. Відповідно, ключовим критерієм вибору індикаторів стає їхня порівнюваність із попередніми дослідженнями в рамках цієї дослідницької програми.

Разом з тим емпірично різні індикатори можуть демонструвати різну динаміку. Наприклад, не всі окремі індикатори релігійності пов'язані з показниками небезпеки однаковою мірою. Дослідження Іммерзіла та ван Тубергена (2013) встановило, що погане здоров'я негативно пов'язане з відвідуванням церкви, проте позитивно пов'язане з самооцінкою релігійності. Аналіз Тимофія Бріка (2019) на українських даних ESS теж підтвердив, що погане здоров'я негативно корелює з відвідуванням церкви, водночас позитивно корелює з самооцінкою релігійності та частотою молитви при контролі інших змінних. Такі результати можна пояснити помилкою вимірювання – відвідування церкви є індикатором не тільки релігійності, але й, наприклад, здатності пересуватись. Однак це може свідчити і про те, що різні індикатори вимірюють різні аспекти релігійності, які по-різному реагують на зміну безпекових умов.

Отже, для емпіричного аналізу нам необхідно з'ясувати: які індикатори релігійності використовують дослідники, що працюють з теорією екзистенційної небезпеки, і чи можна з них побудувати одновимірну шкалу, чи краще

розглядати ці індикатори окремо. Крім того, для аналізу *змін* релігійності в часі інструмент вимірювання має бути інваріантним – тобто вимірювати той самий концепт у різних часових точках.

У підрозділі 1.1 ми проаналізуємо практики вимірювання релігійності в емпіричних дослідженнях теорії екзистенційної небезпеки та визначимо, які індикатори є найбільш поширеними. У підрозділі 1.2 розглянемо методологічні питання вимірювання релігійності в динаміці – зокрема питання побудови шкал та проблему інваріантності. У підрозділі 1.3 емпірично перевіримо інваріантність шкали релігійної залученості ESS – інструменту, який використовуватимемо в подальшому аналізі.

1.1 Практика вимірювання релігійності в емпіричних дослідженнях: зв'язок релігійності з екзистенційною небезпекою

У недавній статті Франческо Молтені зробив ґрунтовний огляд стану досліджень зв'язку між релігійністю та екзистенційною небезпекою (Molteni, 2024). У роботі автор привернув увагу до проблеми вимірювання екзистенційної небезпеки, однак лишив осторонь питання вимірювання іншої ключової змінної – релігійності. У цій частині дисертації ми спробуємо це виправити.

Переглянувши список літератури зі статті Молтені, ми ідентифікували 24 статті, в яких викладені результати емпіричних досліджень зв'язку між релігійністю та небезпекою, опублікованих за останні 20 років. Практично всі дослідження опубліковані в журналах Q1 Scopus (два дослідження в Q2, одне в журналі, не індексованому в Scopus). Той факт, що ці дослідження потрапляють в сучасні систематичні огляди та опубліковані у престижних журналах, є показником певного впливу. Цілком варто очікувати, що саме на ці дослідження будуть спиратися майбутні дослідники, що працюватимуть в рамках теорії екзистенційної небезпеки. З цих міркувань ми зосередились саме на цих 24 дослідженнях.

Половина оглянутих досліджень спиралася на дані опитувань міжнародних проєктів. Найпопулярніші джерела даних для аналізу – World Values Survey (WVS) (Bentzen, 2019; Du & Chi, 2016; Gill & Lundsgaarde, 2004; Hirschle, 2013; Höllinger & Muckenhuber, 2019; Rees, 2009; Ruiter & Van Tubergen, 2009; Solt et al., 2011; Van Ingen & Moor, 2015) та European Values Survey (EVS) (Bentzen, 2019; Hirschle, 2013; Ruiter & Van Tubergen, 2009; Solt et al., 2011; Storm, 2009; Van Ingen & Moor, 2015). Опитувальники EVS та WVS використовують одні й ті ж питання для вимірювання релігійності, у зв'язку з чим деякі дослідники об'єднували ці масиви в один (Bentzen, 2019; Ruiter & Van Tubergen, 2009; Solt et al., 2011). Серед джерел даних зустрічались European Social Survey (ESS) (Bentzen, 2019; Hirschle, 2013; Immerzeel & Van Tubergen, 2013; Storm, 2017a), Євробарометр (Gill & Lundsgaarde, 2004; Hirschle, 2013; Van Ingen & Moor, 2015), The International Social Survey Programme (ISSP)¹³ (Hirschle, 2013; Van Ingen & Moor, 2015) та проєкт Religious and Moral Pluralism (RAMP) (Storm, 2009). Решта досліджень спиралася на дані національних опитувань, здебільшого з країн "Глобальної Півночі" або зверталася до інших джерел даних (офіційна статистика, дані Google Trends тощо).

Таблиця 1.1.1 систематизує використання змінних релігійності в обраних дослідженнях. Рядки в таблиці відсортовані за частотою використання індикатора в дослідженнях. Якщо певний індикатор релігійності зустрічався тільки в одному дослідженні, він потрапляв в категорію "Інше". Найпопулярнішими індикаторами релігійності були 1) частота відвідування релігійних служб, 2) частота молитви та 3) самоідентифікація як релігійної людини. Популярними також були використання важливості Бога та релігії в житті людини.

Частота відвідування церкви в тому чи іншому вигляді використовувалась в переважній більшості попередніх досліджень. Цю змінну часто дихотомізували на категорії "відвідує служби рідше, ніж раз на тиждень"/

¹³ Дані Євробарометра та ISSP використовувались лише як додаткове джерело даних про частоту відвідування церкви.

"відвідує служби не рідше, ніж раз на тиждень". Таке спрощення виправдовували необхідністю зіставності шкал, зібраних з різних масивів даних (шкали змінних відвідуваності релігійних служб в масивах ESS, WVS/EVS та Євробарометра мають різну кількість категорій), а також нерівномірністю розподілу. В інших дослідженнях частота відвідуваності релігійних служб використовувалась в регресійних моделях як псевдоінтервальна або ж порядкова залежна змінна.

У значній частині досліджень, що потрапили до нашого огляду, також застосовувалась самоідентифікація як релігійної особи. У WVS/EVS це питання представлено номінальною змінною, яка приймає значення "1", якщо людина вважає себе релігійною людиною та "0" в іншому випадку. У масиві даних ESS це 10-бальна шкала, яка вимірює інтенсивність релігійної самоідентифікації.

У більшості досліджень використовували більше, ніж один індикатор релігійності. У частині досліджень автори експліцитно наголошували, що беруть окремі показники, що охоплюють приватний та публічний вимір релігійності. Разом з тим зусиль, спрямованих на розведення кореляції між індикаторами різних концептів (приватна і публічна релігійність), в цих дослідженнях не здійснювалось. У багатьох випадках використання багатьох незалежних змінних скидалось більше на перевірку робастності результатів, а не свідоме розділення вимірів релігійності. Водночас у чверті оглянутих досліджень використовувались композитні індекси, або шкали релігійності.

Таблиця 1.1.1 Змінні релігійності, що використовувались в попередніх дослідженнях

Тип індикатора	Gill & Lundsgaarde (2004)	Uecker (2008)	Storm (2009)	Rees (2009)	Ruiter & Van Tubergen (2009)	Solt et al. (2011)	Sosis & Handwerker (2011)	Sibley & Bulbulia (2012)	Immerzeel & Van Tubergen (2013)	Hirschle (2013)	Te Grotenhuis et al. (2015)	Van Ingen & Moor (2015)
Відвідування церкви	✓ ¹	–	✓	–	✓ ¹	✓	–	–	✓ ¹	✓ ¹	✓	✓ ¹
Молитва	–	✓	✓	–	–	✓	–	–	–	–	–	–
Самооцінка як релігійної особи	–	–	✓	–	–	✓	–	–	✓ ²	✓	–	–
Важливість Бога	–	–	–	✓	–	✓	–	–	–	✓	–	–
Важливість релігії	–	✓	–	–	–	✓	–	–	–	✓	–	–
Віра в Бога	–	–	–	–	–	✓	–	–	–	✓	–	–
Розрада в релігії	–	–	–	–	–	✓	–	–	–	–	–	–
Віра в загробне життя	–	–	–	–	–	✓	–	–	–	–	–	–
Віра в пекло	–	–	–	✓	–	✓	–	–	–	–	–	–
Вплив релігії на життя/рішення	–	✓	✓	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Приналежність до релігійної групи	–	–	✓	–	–	–	–	✓	–	–	–	–
Інше	✓	–	✓	–	–	✓	✓	–	–	–	–	–
Індекси / шкали	–	–	✓	✓	–	–	–	–	–	–	–	–

Джерело: Побудовано автором.

¹У цьому дослідженні використовували дихотомізовану шкалу (рідше, ніж раз на тиждень/ не рідше, ніж раз на тиждень); ² У цьому питанні шкала 10-бальна (інструментарій ESS), в решті – самокатегоризація як релігійної особи

Таблиця 1.1.1 Змінні релігійності, що використовувались в попередніх дослідженнях (продовження)

Тип індикатора	Du & Chi (2016)	Storm (2017a)	Zapata (2018)	Bentzen (2019)	Henrich et al. (2019)	Höllinger & Muckenhuber (2019)	Molteni et al. (2021)	Beyerlein et al. (2021)	Bentzen (2021)	Büssing et al. (2022)	Kanol (2023)	Van Tubergen et al. (2023)
Відвідування церкви	✓	✓	✓	✓	✓ ⁴	✓	✓	✓	–	–	–	✓
Молитва	✓	–	–	–	–	✓	✓	✓	✓ ⁵	✓	✓	✓
Самооцінка як релігійної особи	✓	✓ ²	–	✓ ³	–	–	–	–	–	–	–	✓ ²
Важливість Бога	–	–	–	✓	–	✓	–	–	–	–	–	–
Важливість релігії	–	–	–	–	–	✓	–	–	–	–	✓	✓ ⁶
Віра в Бога	–	–	✓	✓	–	–	–	–	–	–	–	–
Розрада в релігії	–	–	–	✓	–	–	–	–	–	–	–	–
Віра в загробне життя	–	–	–	✓	–	–	–	–	–	–	–	–
Віра в пекло	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Вплив релігії на життя/рішення	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Приналежність до релігійної групи	–	–	–	–	✓	–	–	–	–	–	–	–
Інше	–	–	–	–	–	–	–	✓	–	✓	–	–
Індекси / шкали	✓	–	–	✓	–	✓	–	–	–	–	✓	–

Джерело: Побудовано автором.

² У цьому питанні порядкова шкала, в решті – дихотомічна; ³ Використовувались порядкова і дихотомічна; ⁴ Дві дихотомічні шкали (відвідування церкви минулого тижня та чи ходить респондент до церкви часто); ⁵ Частота пошукових запитів пов'язаних з молитвою за даними Google Trends; ⁶ Важливість релігії для самопочуття.

Отже, бачимо, що попередні дослідження, що вивчали нашу тему, застосовували доволі різні підходи до вимірювання релігійності. Єдиною більш-менш стабільною практикою представлених досліджень є використання показників релігійної поведінки (відвідування релігійних служб і молитва). Частіше за інші показники використовувалась релігійна самооцінка та цінність релігії/Бога.

Теорія, запропонована Норріс та Інглгартом, є теорією, спрямованою на пояснення глобальних та універсальних процесів у різних суспільствах. Не дивно, що більшість досліджень, що розвивають цей напрямок, використовують дані міжнародних порівняльних досліджень. Ці дані містять набір подібних індикаторів релігійності, які приживаються і в інших дослідницьких проєктах. З огляду на те що порівнюваність результатів досліджень є важливою для розвитку наукової програми, вважаємо доцільним використовувати саме ці індикатори і в нашому подальшому аналізі.

Разом з тим, як ми зазначали у вступі до розділу, постає питання: чи можна з цих індикаторів побудувати одновимірну шкалу релігійності, чи краще розглядати їх окремо? Крім того, для аналізу змін релігійності в часі важливо переконатися, що обраний інструмент вимірює той самий концепт у різних часових точках. Ці методологічні питання розглянемо в наступних підрозділах.

1.2 Виміри релігійності

Шкали та індекси¹⁴. Розмірність концепту є частиною його концептуалізації і має визначати підходи до його вимірювання. Одновимірні концепти, або ж окремі виміри концептів вимірюються за допомогою *шкал* (Koenig & Al Zaben, 2021). Вищі бали на шкалі вказують на більшу інтенсивність прояву концепту. На противагу цьому, багатовимірні концепти не можуть бути виміряні за допомогою однієї шкали. Для вимірювання багатовимірних концептів дослідники будують *індекси*¹⁵.

¹⁴ Як і у випадку з релігійністю, маємо термінологічну плутанину - інколи дослідники вживають ці два слова взаємозамінно (Koenig & Al Zaben, 2021).

¹⁵ В літературі можна зустріти альтернативні розрізнення між шкалами та індексами. Так, автор одного з найбільш популярних підручників з методології соціальних досліджень, Ерл Беббі, розглядає і індекси, і шкали як композитні змінні, які вимірюють один концепт за допомогою скорельованих індикаторів. Однак шкали,

Ці індекси своєю чергою складаються з рівнів, виміряних у шкалах. Індикатори різних вимірів, цілком очікувано, не зобов'язані корелювати між собою – що більше, в багатьох випадках нам би хотілось, щоб вони *не корелювали*. Надлишковість у вимірах означає, що один і той же індикатор може бути включений в різні виміри. Це може призвести до того, що деякі аспекти концепту будуть переоцінені, в той час, як інші – недооцінені (Goertz, 2020).

Класичним прикладом багатовимірної концепції є соціально-економічний статус (Diamantopoulos & Winklhofer, 2001). Людина може мати високу освіту, але низький дохід, або високий професійний статус, але середній рівень освіти. Якщо спробувати об'єднати ці виміри в одне середнє значення, це може призвести до викривлення реальної картини. Наприклад, якщо ми будемо використовувати два індикатори для вимірювання освіти і лише один для доходу, це створить перебік у бік освіти, завищуючи її вплив на загальну оцінку SES і недооцінюючи роль доходу.

Чи є релігійність багатовимірним концептом? Більшість дослідників релігійності сходяться на тому, що релігійність – це багатовимірний концепт. Для прикладу, один із найпопулярніших підходів до концептуалізації релігійності, запропонований Чарльзом Глоком та Родні Старком, виділяє п'ять універсальних вимірів релігійності: ідеологічний (belief), інтелектуальний (knowledge), ритуалістичний (ritual), досвіду (experience) та наслідковий (consequential) (Billiet, 2002). Дебати щодо кількості й змісту вимірів релігійності тривають вже близько 100 років, відображаючись в численних спробах до визначення вимірів релігійності (ознайомитись з оглядами можна в Billiet, 2002; Himmelfarb, 1975; Saroglou, 2011)¹⁶.

Деякі дослідники критикують ідею багатовимірності. Наприклад, у дослідженні Річарда Клейтона та Джеймса Гладдена було проаналізовано

відповідно до його визначення, конструюються з індикаторів різної ваги, в той час, як індекс будується з індикаторів однієї ваги. Разом з тим він побіжно визнає, що індекси можуть будуватися з індикаторів, які репрезентують різні "типи" концепту (Babbie, 2021, с. 160–164).

¹⁶ Як нарікають автори однієї зі спроб: "Різні автори використовували різні назви для спокусливо схожих ідей; і схожі назви для різних ідей" (King & Hunt, 1972, с.8).

п'ятивимірний опитувальник релігійності Фолкнера і Дейонга, що ґрунтується на концептуалізації Глока. Клейтон та Гладден виявили, що виміри, запропоновані Глоком і Старком, не є незалежними (Clayton & Gladden, 1974). Так, застосований ними експлораторний факторний аналіз показав, що близько 80% дисперсії опитувальника можна пояснити одним фактором.

У відповідь на дослідження Клейтона і Гладдена, автори п'ятивимірного опитувальника, заснованого на концептуалізації Глока та Старка, провели власне дослідження (De Jong et al., 1976). Одночасно на двох вибірках студентів (в Америці та Німеччині) вони виявили існування трьох незалежних один від одного факторів другого порядку: 1) *пересічна релігійність* (generic religiosity), яка була пов'язана з більшістю досліджуваних індикаторів; 2) *релігійне знання* (в випадку цього дослідження, здатність респондентів правильно ідентифікувати, до якої частини Біблії належать біблійні персонажі, або визначити, що персонаж не згадується в Біблії); 3) *соціальні наслідки* (оцінка прийнятності певної поведінки та підтримка соціальних програм). Варто зауважити, що соціальні наслідки можна розглядати не як складову релігійності, а як залежну змінну (Himmelfarb, 1975). Водночас релігійне знання також можна розглядати як залежну змінну, або просто поганий індикатор релігійності респондента – нерелігійні люди почасти непогано розбираються в основних біблійних сюжетах, оскільки вони присутні в масовій культурі. Щобільше, у різні періоди історії вимоги церкви щодо знання Біблії змінювалися. У середньовіччі, наприклад, для звичайних вірян знання тексту Біблії не було обов'язковим, оскільки Біблія була доступна лише на латині, а її читання та тлумачення вважалося прерогативою священників, які теж часто мали лише поверхневе знання Священного Писання (Stark, 1999).

В дисертаційному дослідженні Світлани Сальнікової аналізувалися 28 змінних, що вимірювали 4 компоненти релігійності: знання, віра, поведінка, мотивація (Сальнікова, 2011). Побудовані на основі компонентів шкали також були сильно скорельованими (кореляція Пірсона складала від 0.37 до 0.76). Втім, аналіз головних компонент виявив дві компоненти, кожна з яких пояснює більш як 20

відсотків дисперсії – одна з них групувала навколо себе змінні, пов'язані з особистою релігійністю, інша – змінні залученості до релігійних обрядів і практик.

Варто зазначити, що розділення зовнішнього (поведінкового) і внутрішнього вимірів релігійності можна побачити й в сучасних інструментах вимірювання релігійності. Так, прикладом доволі популярного інструменту є індекс DUREL (Duke University Religion Index) (Koenig & Büssing, 2010). Індекс розроблений на основі трьох головних вимірів релігійної залученості: організаційної релігійної активності, яка вимірюється через участь у релігійних службах та інших групових релігійних заходах (1 індикатор); неорганізаційної релігійної активності, що охоплює приватні релігійні практики, такі як молитва, вивчення Святого Письма (1 індикатор); та внутрішньої, або суб'єктивної релігійності. Остання є шкалою, яка у випадку DUREL вимірюється через три індикатори – відчуття присутності Бога в житті, вплив релігійних переконань на загальний підхід до життя та прагнення застосовувати релігійні принципи у всіх сферах життя¹⁷.

Зрештою, кожен вимір багатовимірного концепту сам по собі є окремим концептом (Bollen, 1989, с. 179). У такому разі, ми можемо концептуалізувати те, що інші дослідники називають вимірами релігійності, як залежні змінні щодо *generic religiosity*. За такої концептуалізації, кореляція між "вимірами" релігійності перестає бути проблемою, оскільки це пояснюється впливом спільного фактора. Як зазначає соціальний психолог Джо-Анн Цанг (Tsang & McCullough, 2003), цей підхід можна уявити як ієрархію, де на вищому рівні (Рівень I) оцінюються загальні релігійні схильності людини, визначаючи, наскільки вона "релігійна" загалом. На нижчому рівні (Рівень II) аналізують, як люди переживають релігійні реалії, що їх мотивує до релігійності та як вони використовують релігію для розв'язання життєвих проблем. Ці рівні не існують окремо: наприклад, люди, які використовують релігію для подолання стресу (Рівень II), зазвичай є більш релігійними (Рівень I). Щоб точніше визначити вплив релігійного копіngu на довіру

¹⁷ Для вимірювання цього ж виміру в інших шкалах можна зустріти такі індикатори як оцінка важливості релігії в житті людини, роль релігійних переконань у повсякденному житті, сприйняття себе як релігійної особи тощо (Taylor et al., 2014).

до церкви, необхідно враховувати цей взаємозв'язок. Для кількісних досліджень це означає, що при дослідженні зв'язку низькорівневого фактора з іншими змінними, у регресійних моделях необхідно контролювати загальну релігійність, інакше буде важко зрозуміти, чи вплив зумовлений вимірами релігійності, чи загальною релігійністю.

1.3 Вимірювання релігійності

Статика. "Вимірювання – це процес, за допомогою якого концепт пов'язується з однією або декількома латентними змінними, а ті, в свою чергу, пов'язуються з вимірюваними змінними" (Bollen, 1989, с. 180). Після того, як ми представили латентну змінну (концепт, або вимір концепту), нам необхідно представити шкалу, в якій ми збираємось її вимірювати. Шкала може складатися з одного або багатьох індикаторів.

Розглянемо найпростіший підхід, який базується на операційному визначенні. Згідно з цим підходом, теоретичний концепт повністю визначається тим, як його вимірюють, і для кожного концепту є лише один можливий спосіб вимірювання (Diamantopoulos & Winklhofer, 2001). Як показано в рівнянні (1), концепт η еквівалентний емпіричному показнику x .

$$\eta_i = x_i \quad (1)$$

Керуючись таким підходом, ми можемо заявити, що відповідь на запитання анкети "Оцініть, наскільки Ви є релігійним", або ж на інше релевантне питання є еквівалентом значення релігійності цього індивіда.

Однак вимірювання концепту ніколи не буває ідеальним, оскільки будь-яке вимірювання містить певну помилку. Згідно з класичною теорією тестів – однією з найпопулярніших теорій вимірювання в соціальних науках, будь-яке вимірювання складається з істинного значення (true score), та помилки ε , як зазначено в рівнянні (2) (Borsboom, 2005).

$$\eta_i = x_i - \varepsilon_i \quad (2)$$

Помилка вимірювання своєю чергою поділяється на випадкову та систематичну. Обидва типи помилки вимірювання є невідомими для дослідника. Однією зі стратегій зменшення помилки вимірювання є усереднення – якщо помилка вимірювання нормально розподілена навколо нуля, то опитавши одну й ту ж людину декілька разів та усереднивши відповіді, ми отримаємо істинне значення змінної. Втім, цей підхід дозволяє зменшити тільки випадкову похибку.

Поки ми виходимо з того, що істинне значення змінної, яку ми вибрали для операціоналізації, еквівалентне значенню вимірюваного конструкта. Втім, концепти можна операціоналізувати різними способами – ми можемо (по)ставити інше запитання, наприклад "наскільки Бог є важливим у Вашому житті", або ж переставити в запитанні про самооцінку деякі слова місцями. У випадку, якщо всі запитання виміряні в однаковій шкалі, ми можемо застосувати до набору таких запитань ту ж логіку усереднення – кожен індикатор, який ми використовуємо для вимірювання релігійності, може включати частину, яка дійсно відображає релігійність, та помилки вимірювання. Оскільки всі індикатори спрямовані на вимірювання однієї й тієї самої характеристики, немає великої різниці, які саме індикатори ми використовуємо – індикаторів концепту може бути безліч – ми просто узагальнюємо результати декількох незалежних вимірювань однієї й тієї ж "речі"¹⁸ (Goertz, 2020, с. 68) для того, щоб отримати більш надійний результат.

Однак описана логіка ламається тоді, коли ми беремо до уваги, що індикатори, в тому числі одні й ті ж запитання, можуть бути виміряні в різних шкалах. Розглянемо, наприклад, респондента, який відповів на одне й те саме запитання про самооцінку релігійності двічі: спершу надаючи відповідь у 10-бальній шкалі, а потім – у 5-бальній. Припустимо, що в обох випадках він обрав максимальне значення, а помилка вимірювання була нульовою, як показано в рівнянні (3).

$$\eta_0 = 5 \text{ (Дуже релігійний)} - 0 \quad (3)$$

$$\eta_0 = 10 - 0$$

¹⁸ При вимірюванні багатовимірних концептів, усереднення індикаторів, що вимірюють різні виміри, є проблематичним, оскільки може створювати перекоси у сторону якогось з вимірів

Очевидно, що значення одного і того ж концепту не може дорівнювати одночасно 5 та 10. Отже, або одне й те ж питання може вимірювати різні концепти, або, що більш ймовірно, істинне значення спостережуваної змінної та концепту можуть бути виміряні в різних шкалах, що приводить нас до рівняння (4), де γ та b_0 переводять спостережувані відповіді респондентів у шкалу значень концепту ¹⁹:

$$\eta_i = \gamma * x_i - \varepsilon_i - b_0 \quad (4)$$

Використовуючи фреймворк конфірматорного факторного аналізу, ми можемо оцінити значення всіх перелічених елементів рівняння, а також оцінити, наскільки ця оцінка відповідає емпіричним даним²⁰. У факторному аналізі теоретичний концепт розглядається як неспостережувана, однак реально існуюча незалежна змінна, яка впливає на спостережувані індикатори (Borsboom et al., 2003). Для оцінки параметрів вищеописаного рівняння необхідна надлишкова інформація – для вимірювання одного концепту варто використовувати як мінімум 3 змінні-індикатори, в той час, як для можливості оцінки відповідності моделі даним – 4 (Czerwiński & Atroszko, 2023)²¹. У зв'язку з цим при побудові шкал для вимірювання релігійності (як одновимірною концепту), або її складових варто орієнтуватися на декілька запитань в опитувальнику.

Варто зазначити, що використовуючи факторний аналіз, ми отримуємо лише оцінки параметрів рівняння регресії, і завжди залишаємось із певною помилкою. Ба більше, різні моделі на різних вибірках можуть давати різні результати. Показники відповідності даним, які зазвичай застосовують у конфірматорному факторному аналізі, є лише мінімальним критерієм прийнятності моделі. Вони не гарантують, що отримана модель є найправильнішою, оскільки різні моделі можуть мати однакові показники відповідності, навіть якщо вони описують дані по-різному (Borsboom et al., 2003). У будь-якому випадку, навіть вимірюючи концепт за

¹⁹ Функція, яка пов'язує спостереження та концепт, не обов'язково є лінійною.

²⁰ CFA працює з аналогічним рівнянням, де ті самі компоненти — зв'язок шкал, інтерцепт, помилка — моделюються у зворотному напрямку.

²¹ Оцінити відповідність даним можна і для змінної, вимірюваної за допомогою трьох індикаторів, однак це вимагає або серйозних припущень про зв'язок між концептом та індикаторами, або ж більш просунутих методів оцінки, що застосовують фреймворк Item Response Theory (Czerwiński & Atroszko, 2023).

допомогою факторного аналізу лише приблизно, ми знаходимось в кращій ситуації, ніж в описаній в рівнянні (1).

При вимірюванні багатовимірної концепції ми маємо виміряти кожен вимір, а потім якимось чином агрегувати їх в модель вимірювання. Зазвичай це відбувається шляхом створення адитивного індексу, однак список способів агрегації не вичерпується сумуванням/усередненням (Goertz, 2020, с. 204). Альтернативно ми можемо побудувати індекс, використовуючи фреймворк структурних рівнянь. За такого підходу, на відміну від шкали, де латентна змінна впливала на індикатори, напрямок впливу стає зворотним – індикатори (або латентні змінні-виміри) *впливають* на латентну змінну багатовимірної концепції (Diamantopoulos & Winklhofer, 2001). У порівнянні зі шкалами емпіричну валідність індексів довести важко.

В соціальних науках існують дебати щодо доцільності використання лише однієї змінної для вимірювання (Allen et al., 2022). Такий підхід має погану славу. Як ми вже зазначали, використовуючи лише одне запитання, ми 1) не можемо оцінити і зменшити випадкові і систематичні помилки вимірювання; 2) можемо не охопити всі аспекти складного концепту. З іншого боку у вимірюванні через одну змінну є ряд переваг: 1) це економить час проведення інтерв'ю та зменшує небажання респондентів бути його учасником; 2) зменшує ціну дослідження; 3) зменшує когнітивне навантаження на респондента; 4) звільняє респондента від необхідності відповідати на серію "однакових" питань, що може викликати роздратування і незавершення інтерв'ю та зменшує ймовірність створення методологічного артефакту, що поєднує різні концепти (див. для детальнішого огляду Allen et al., 2022). Деякі дослідження показують, що у випадку, коли концепт є зрозумілим і однозначним в інтерпретації, шкали, що складаються з одного питання, працюють не гірше за шкали побудовані на багатьох питаннях (Bergkvist, 2015).

Отже, чи є питання "наскільки Ви вважаєте себе релігійним" гарною метрикою релігійності? Якщо ми вважаємо, що релігійність є одновимірним концептом, респонденти однаково добре розуміють, що таке релігійність, а ресурси

на проведення дослідження малі – відповідь ствердна. Втім, у решті випадків краще послуговуватись шкалою з кількох запитань.

Динаміка. Існують різні підходи до оцінки змін релігійності. Наприклад, можна попросити респондента суб'єктивно оцінити, наскільки його релігійність змінилася за певний період. Так, у листопаді 2022 року Центр Разумкова провів опитування, щоб дослідити вплив повномасштабної війни на релігійні погляди українців, використовуючи цей підхід. Респондентам ставилося питання "Після початку повномасштабної війни Росії проти України (після лютого цього року), за Вашою оцінкою, Ви стали: (більш релігійною людиною; менш релігійною людиною; жодних змін не відбулось)" (Razumkov Centre, 2023).

Інший підхід полягає в тому, щоб попросити респондентів оцінити свій поточний рівень релігійності та порівняти його з минулим. Так, у дослідженні Сейрмарко та його колег (2012), спрямованому на вивчення змін після травматичної події – терактів 11 вересня, респондентам ставили два запитання: "Наскільки важливою для вас є релігія зараз?" і "Наскільки важливою для вас була релігія до 11 вересня 2001 року?", а потім вираховували різницю у відповідях.

Ще один підхід – здійснити кілька вимірювань у різні моменти часу, використовуючи ту саму методику, та порівняти отримані результати (лонгітюдний, або ж повторювальний кроссекційний дизайн дослідження).

Усі ці методи мають спільні проблеми, які вже були розглянуті в попередньому підрозділі. Додатково, у випадку перших двох методів вимірювання спотворюється через особливості людської пам'яті (Molteni, 2017, с. 98). Найбільш об'єктивним способом вимірювання є порівняння реальних спостережень у різні моменти часу. Проте цей підхід потребує дотримання важливої умови – інваріантності вимірювання.

Інваріантність вимірювання (ІВ) – це властивість шкали, яка означає, що елементи заданої шкали вимірюють один і той самий конструкт у різних групах у схожий спосіб. Неінваріантність шкали ставить під сумнів порівнянність оцінюваного концепту в різних групах, а також оцінку його зв'язку з іншими змінними в групах. Чи є жінки більш релігійними, ніж чоловіки? Чи релігійність

більше пов'язана зі щастям у бідних країнах, ніж у розвинених? Чи стали українці більш релігійними? Щоб відповісти на ці питання достовірно, дослідники повинні переконатися, що їхній інструмент вимірювання релігійності "працює" однаково в кожній групі порівняння.

Дослідники виділяють щонайменше три типи інваріантності вимірювання (Leitgöb et al., 2023; Meitinger et al., 2020):

1) Конфігураційна інваріантність. Припускає, що кількість факторів і структура факторних навантажень однакова в усіх групах (див. рис. 1.3.1). Це дозволяє нам робити деякі міжгрупові порівняння *знаків* кореляцій та коефіцієнтів регресії між латентними факторами та іншими змінними. Іншими словами, при наявності конфігураційної інваріантності, ми можемо, наприклад, перевірити, чи позитивно пов'язана релігійність з підтримкою влади в Україні до та після надання автокефалії ПЦУ. Це найпростіший рівень ІВ. Відсутність конфігураційної ІВ свідчить про те, що пункти шкали не вимірюють один і той самий конструкт.

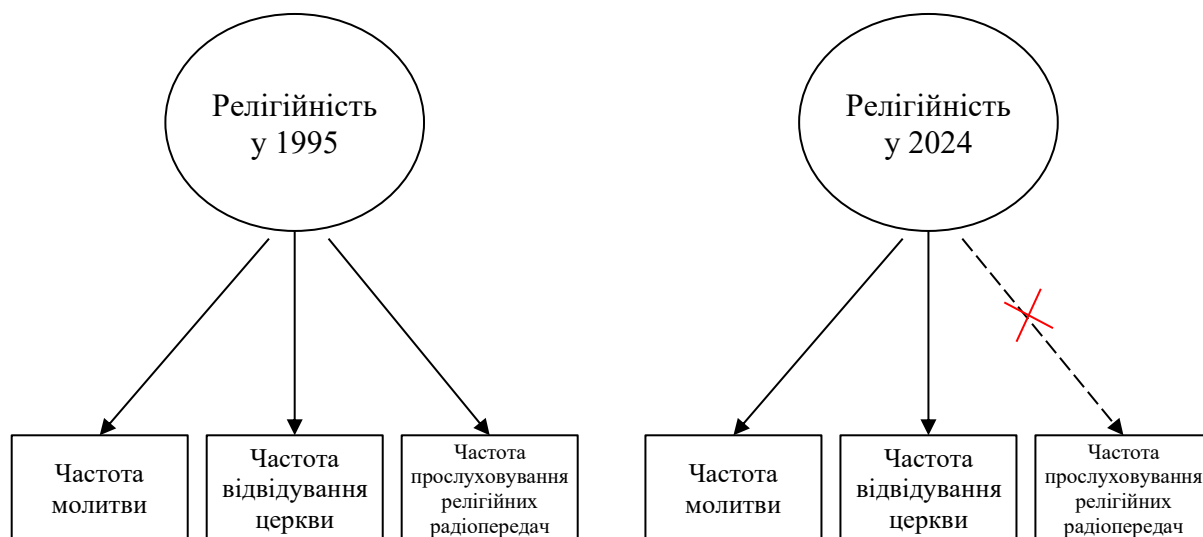

Рисунок 1.3.1 Відсутність конфігураційної інваріантності між шкалами у 1995 та 2024 роках²²

2) Метрична інваріантність. Вона є більш строгою, ніж конфігураційна. Метрична інваріантність означає, що факторні навантаження повинні бути однаковими в різних групах. Це дозволяє порівнювати кореляції та коефіцієнти регресії (їхні знаки та силу) між латентними факторами та іншими змінними. За

²² Ідея для малюнка взята зі статті Putnick & Bornstein, 2016

наявності метричної інваріантності, ми можемо, наприклад, перевірити, наскільки змінився зв'язок між релігійністю та ментальним здоров'ям до та після повномасштабного вторгнення в Україну.

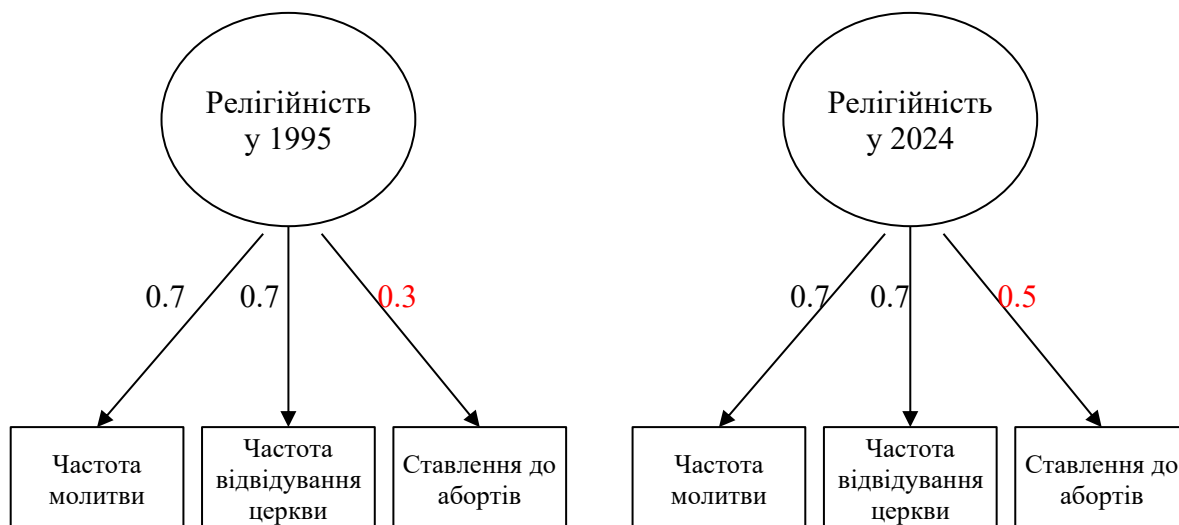

Рисунок 1.3.2 Відсутність метричної інваріантності між шкалами у 1995 та 2024 роках ²³

3) Скалярна інваріантність. Це вищий рівень інваріантності, ніж метрична. Він передбачає, що не тільки факторні навантаження, але й значення констант (intercepts) повинні бути рівними між групами. Константа (intercept) – це значення залежної змінної, тоді коли всі значення предикторів дорівнюють нулю. У контексті факторного аналізу з одним фактором – це середні значення індикаторів у тому випадку, коли фактор дорівнює нулю. Іншими словами, середнє значення індикатора у групі, наприклад, частоти відвідування церкви у 2024 році, може відрізнятись від середнього значення у 2018 незалежно від рівня релігійності у цих роках (див. рис. 1.3.3). Це могло статися внаслідок зовнішніх причин, продовжуючи приклад, відвідування церкви у 2024 році могла знизитись через страх обстрілів, вимушене переселення та знищення церков. Скалярна інваріантність дозволяє порівнювати середні значення латентних факторів. Скалярна ІВ рідко досягається, оскільки вимагає точної рівності параметрів (Meitinger et al., 2020, с. 346).

²³ Факторні навантаження є ілюстративними. Ідея для малюнка взята зі статті Putnick & Bornstein, 2016

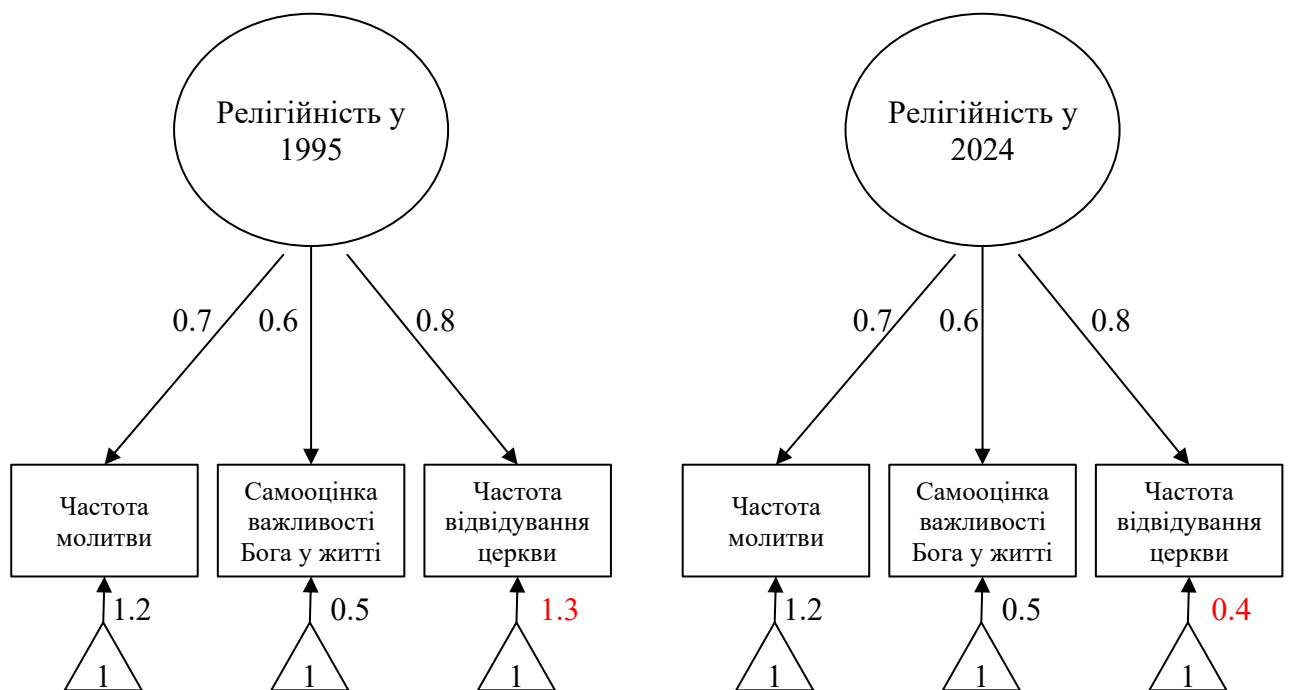

Рисунок 1.3.3 Відсутність скалярної інваріантності між шкалами у 1995 та 2024 роках ²⁴

Іноді повна інваріантність для метричної та скалярної ІВ не підтримується. У таких випадках перевіряють часткову метричну та скалярну інваріантність. Коли часткова інваріантність встановлена, це дозволяє дослідникам порівнювати кореляції, коефіцієнти регресії та факторні середні між групами для частково інваріантних факторів (Putnick & Bornstein, 2016). Часткова інваріантність означає, що деякі індикатори шкали можуть бути неінваріантними, тоді як інші повинні бути інваріантними. Однак незрозуміло, скільки елементів мають бути інваріантними, якщо метою є досягнення часткової інваріантності. Деякі вчені вважають, що більшість показників латентних змінних повинні бути інваріантними (Putnick & Bornstein, 2016, с. 9). Оцінка часткової інваріантності також може бути корисною для виявлення неінваріантних елементів та прийняття рішення про вилучення несуттєвих показників з аналізу.

²⁴ Факторні навантаження та значення констант є ілюстративними. Ідея для малюнка взята зі статті Putnick & Bornstein, 2016

1.4 Зміни в структурі зв'язків між проявами релігійності під час кризових подій²⁵

Для того, щоб проаналізувати зміни релігійності, ми маємо бути впевнені, що інструмент вимірювання релігійності вимірює один і той же концепт в різних точках часу. З точки зору оцінки латентної змінної це означає, що структура кореляційної матриці між індикаторами релігійності повинна відтворюватись з часом. Іншими словами, для того, щоб оцінити зміни релігійності в Україні, порівнюючи відповіді респондентів в різних точках часу, зв'язки між проявами релігійності мають бути стабільними. Зазвичай на короткому проміжку часу немає причин підозрювати, що це не так – дорослі люди раптово не змінюють свою повсякденну поведінку та цінності. Однак це може відбутися під час значних суспільних потрясінь (Inglehart, 2021a, с. 38–39). Нижче ми окреслимо два основні механізми, за рахунок яких це могло відбутися в Україні після початку війни.

Зростаюча роль релігії в політичному житті країни. Після першої хвилі російського вторгнення Україна зазнала глибоких соціально-політичних трансформацій, у яких тема релігії займала не останнє місце. Українські церкви відігравали активну роль під час Революції гідності, причому різні релігійні організації підтримували протилежні сторони конфлікту. Після першої фази російського вторгнення в Україну відбувалось поступове зменшення частки респондентів, які ідентифікували себе з УПЦ МП. Водночас ідентифікація з УПЦ КП (а пізніше, з Православною церквою України) тільки зростала (Razumkov Centre, 2018, 2023). Ймовірно це зменшення можна пояснити невдоволенням населення церковним підпорядкуванням УПЦ церкві країни-агресора, а також антиукраїнською риторикою та співпрацею деяких представників духовенства УПЦ МП із російськими спецслужбами (Parashchevin, 2022; Salnikova & Savelyev, 2024).

²⁵ Результати цього підрозділу висвітлені у публікації: Karakai, D., & Moskotina, R. (2024). Religious involvement over time: Assessing measurement invariance of the Religious Involvement scale in Ukraine. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 96—110. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.04.096>

Під час президентської кампанії 2019 року п'ятий президент України прямо сприяв зменшенню впливу УПЦ МП, актуалізуючи політичний вимір конкуренції між православними церквами в Україні. Після повномасштабного вторгнення розпочався процес законодавчого обмеження діяльності колись однієї з найвпливовіших релігійних організацій на території України. Можемо припустити, що ці політичні процеси вплинули на інтенсивність релігійної ідентифікації та частоту відвідування церкви. Однак вони, ймовірно, не вплинули на частоту молитви, оскільки цей показник менш пов'язаний із соціальним аспектом релігійності.

Попередні дослідження показують, що релігійна ідентичність і участь у церковному житті можуть змінюватися під впливом політичних чинників. Наприклад, Хаут і Фішер (2002) виявили, що ліберальні та помірковані американці частіше відмовлялися від самоідентифікації з організованою релігією, ймовірно, у відповідь на зростання впливу християнських правих у політиці США. Водночас, ці зміни не супроводжувалися зменшенням віри в Бога. Пізніші дослідження показали, що республіканська політична ідентичність може, навпаки, зміцнювати релігійність (Margolis, 2022). Веркуйтен і Йилдиз (2007) у своєму дослідженні серед турецьких голландців-мусульман виявили, що підвищене відчуття соціального відторгнення з боку домінуючої групи призводило до зміцнення ідентифікації з групами "своїх" – турецькою та мусульманською ідентичностями. Вони встановили, що соціальне відторгнення позитивно корелювало з важливістю мусульманської ідентичності та політичної активності, однак не мало значного впливу на ритуальні практики.

Нові дослідження у Польщі виявили зв'язок між релігійністю та ліво-правою політичною орієнтацією, але лише для нормативного виміру релігійності, і менш переконливо – для колективного, однак не для вірувань чи практик (Błaszczuński, 2024). Також Тимофій Брік (Brik, 2018) показав, що внутрішньодоктринальна конкуренція між українськими православними церквами, що використовували різні соціально-політичні наративи, позитивно впливала на релігійну приналежність до

УПЦ КП і, меншою мірою, на частоту відвідувань церкви, але не на самооцінку релігійності чи частоту молитви.

Зміни в безпековій ситуації в країні. Після повномасштабного вторгнення жити в Україні стало небезпечніше. Загроза окупації території, регулярні ракетні обстріли, вимушене переселення, розлука і смерть близьких – незавершений перелік стресових подій і травм в житті багатьох українців.

На Рис. 1.4.1 зображена частота пошукового запиту "молитва" в Україні за даними Google Trends: різкий сплеск пошукових запитів припадає на перші місяці повномасштабного вторгнення. Також, поміж інших флуктуацій, нетиповий підйом спостерігається у березні 2020 року та протягом українського контрнаступу на Слобожанщині. Загалом, з початку повномасштабної війни, популярність цього пошукового запиту є стабільно вищою, ніж у попередні чотири роки.

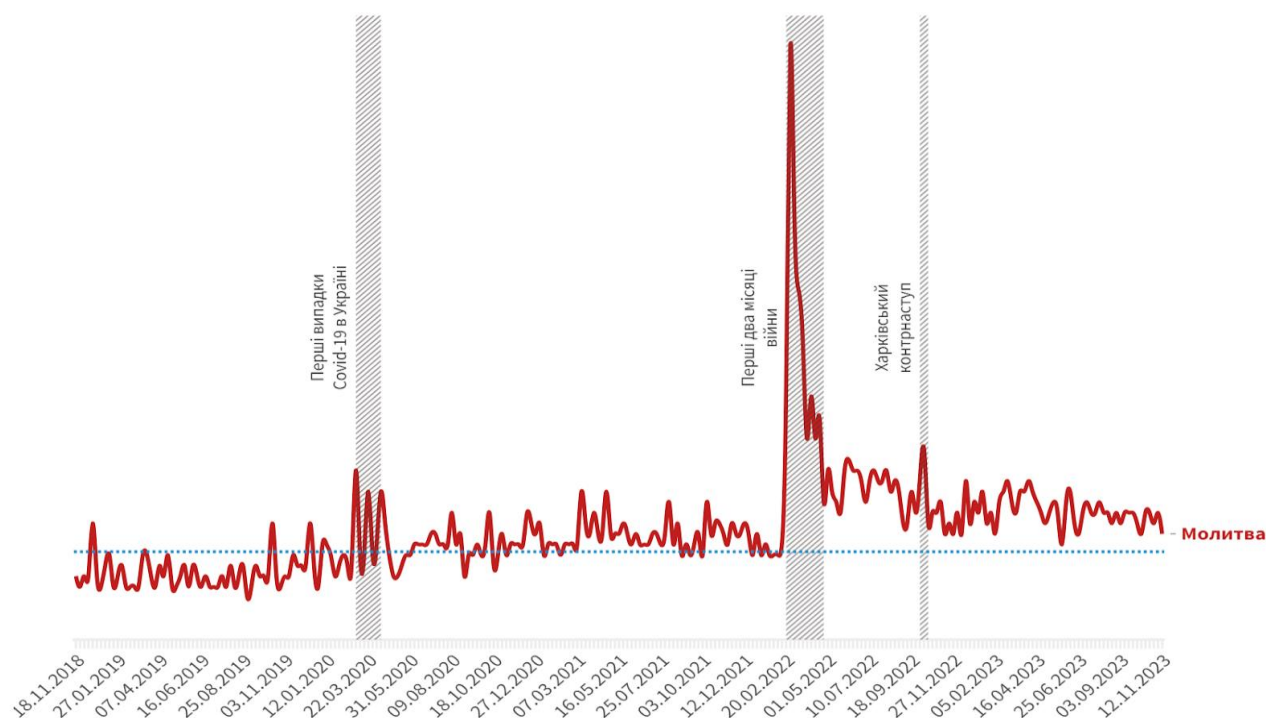

Рисунок 1.4.1 Динаміка пошукового запиту "Молитва"
(листопад 2018 – листопад 2022²⁶)

Джерело: побудовано автором за даними Google Trends

²⁶ На осі Y зображено відсоток популярності запиту "молитва" відносно піку його популярності за період спостереження. Синя лінія — середня популярність запиту "молитва" за період до війни (з листопада 2018 по лютий 2022 року).

Як ми розглянемо детальніше в наступному розділі, така зміна в безпековій ситуації могла підвищити потребу у зверненні до релігії як стратегії подолання стресу. Разом з тим збільшена частота звернень про допомогу до Бога може не супроводжуватись одночасним зростанням релігійної ідентичності, оскільки зміни в ідентичності є більш глибоким і гіпотетично тривалим процесом. Щобільше, страх обстрілів та вимушене переселення українців могли призвести до зменшення відвідування церков та комунікації з членами церковної громади.

Ми перевіримо, чи внаслідок кризових подій структура зв'язків між індикаторами релігійності може змінюватись, і це має наслідки для її вимірювання. Для цього, використовуючи повторювані кроссекційні та панельні дані ми перевіримо інваріантність шкали релігійної залученості (P3) – однієї з популярних шкал, що будується на основі запитань Європейського Соціального Дослідження (ESS). Після вторгнення Україна відновила участь в ESS, тож вітчизняні соціологи найближчими роками будуть використовувати саме цю шкалу у своїх дослідженнях.

Спершу ми опишемо шкалу, далі – опишемо масиви даних та методологію аналізу даних. Після цього в цій частині розділу будуть представлені результати нашого аналізу.

Шкала релігійної залученості

Бельгійські соціологи Джаак Більєт та Барт Меулеман припустили, що три питання з основного опитувальника ESS – "Як часто ви молитесь?", "Як часто ви відвідуєте релігійні служби?" та "Наскільки релігійною людиною ви себе вважаєте?" (див. таблицю 1.4.1) – вимірюють одну латентну змінну, яку вони назвали "релігійна залученість" (Meuleman & Billiet, 2011). Ці три індикатори шкали релігійної залученості часто використовуються соціальними дослідниками для побудови інтегральної міри релігійності без узгодженості в назвах (Joshani, 2016; Liefbroer & Rijken, 2019; Montgomery & Winter, 2015). Як ми зазначали

раніше, це словосполучення є одним із синонімів, який вживають поряд з "релігійністю".

Таблиця 1.4.1 Пункти шкали релігійної залученості (РЗ)

Пункт	Текст питань
Самооцінка релігійності	Незалежно від того, чи належите ви до якоїсь релігії, наскільки релігійною людиною ви себе вважаєте? (0 = зовсім не релігійний, 10 = дуже релігійний)
Частота відвідування релігійних служб	Окрім особливих подій, як-от весілля чи похорони, як часто ви зараз відвідуєте релігійні служби? (1 = щодня, 7 = ніколи). Шкала була перевернута, тому 1 = ніколи, 7 = щодня
Частота молитви	Окрім релігійних служб, як часто, якщо взагалі, ви молитесь? (1 = щодня, 7 = ніколи). Шкала була перевернута, тому 1 = ніколи, 7 = щодня

Шкала РЗ входить до основної частини опитувальника ESS, яка не змінюється від хвили до хвили, що дозволяє відстежувати релігійні зміни в країнах у часі на основі надійних та високоякісних даних.

Хоча дослідження показують, що шкала надійно вимірює той самий конструкт у різних європейських країнах, який можна адекватно оцінювати та порівнювати, кореляція між пунктами шкали має певну культурно зумовлену варіацію (Meuleman & Billiet, 2011; Remizova et al., 2022). Ця варіація особливо помітна у відповідях на питання про частоту відвідування церковних служб – в переважно протестантських країнах відвідування церкви менш пов'язане з іншими індикаторами у порівнянні з іншими європейськими країнами.

При ближчому розгляді, шкала релігійної залученості охоплює різні аспекти релігійності. Питання про частоту молитви переважно стосується приватних релігійних практик. Натомість відвідування релігійних служб відображає соціальний аспект релігії (Himmelfarb, 1975). Різниця між колективними та приватними практиками стала особливо помітною з появою тенденції до приватизації релігії в західних країнах, де люди стали менше залучатися до

організованої релігії, але продовжують зберігати віру в Бога. Водночас, самооцінка релігійності може розглядатися як індикатор інтенсивності загальної релігійної ідентичності (Taylor et al., 2014). Ця ідентичність може бути також культурною – в Україні існує значна частка людей, які вважають себе православними, але не є практикуючими віруючими (Bogdan, 2009).

Дані

Кроссекційні дані. Перша частина аналізу базується на даних всіх хвиль ESS, в яких брала участь Україна: 2005 року (2-а хвиля, $n = 2031$), 2006-2007 років (3-я хвиля, $n = 2002$), 2009 року (4-а хвиля, $n = 1845$), 2011 року (5-а хвиля, $n = 1931$) та 2013 року (6-а хвиля, $n = 2178$). Всі ці опитування проводилися до початку російсько-української війни у 2014 році. У 2022 році, незадовго до повномасштабного вторгнення (18 січня до 8 лютого 2022 року), Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) провів опитування за методологією 10-ї хвилі ESS ($n = 1531$). Тому ми також використали ці дані в поєднанні із зазначеними вище хвилями ESS. Всі ці вибірки є репрезентативними для населення віком від 15 років і старше. Вибірка 2022 року представляє населення України віком від 15 років, яке проживало на територіях, що контролювалися українським урядом до 24 лютого 2022 року.

Панельні дані. Вищеописане зимове опитування КМІС стало основою (першою хвилею) для панельного дослідження. Друга хвиля проходила з 24 серпня по 6 жовтня 2022 року за допомогою методу телефонного інтерв'ю (CATI). Під час другого контакту було опитано 595 респондентів (39% від тих, хто брав участь у першій хвилі; 46,9% від тих, хто погодився на повторний контакт під час першого опитування). Обидві хвилі опитування є частиною проєкту LIWS (Life in war survey)²⁷. Більше деталей про дані – в третьому розділі.

Варто зазначити, що рівень відгуку серед респондентів з окупованих та прифронтових регіонів був значно нижчим, ніж у західних регіонах країни.

²⁷ Опис масиву даних, файли з даними, а також дослідження, які були проведені на основі даних LIWS, можна знайти за посиланням: <https://github.com/kse-ua/LIWS>

Учасники другої хвилі опитування також відрізнялися за соціально-демографічними характеристиками від тих, хто взяв участь лише в першій хвилі. Наприклад, були статистично значущі відмінності між групами за рівнем освіти та типом населеного пункту – учасники другої хвилі мали трохи вищий рівень освіти і частіше проживали у міській місцевості, ніж ті, кого не вдалося залучити до другої хвилі (див. додаток 1.4.1). Водночас вибірка залишається досить різномірною, охоплюючи широкий спектр соціальних груп. Крім того, ми не виявили статистично значущих відмінностей у релігійній приналежності респондентів між тими, хто був включений у панель, і тими, хто не був (див. додаток 1.4.1). Це свідчить про відсутність упередженості щодо надмірного представлення респондентів певної конфесії, що могло б спотворити результати.

Стратегія аналізу даних

Для тестування інваріантності вимірювання (ІВ) ми використали багатогруповий конфірмаційний факторний аналіз (MGCFА). Для оцінки ІВ було розглянуто:

1) рівень значущості тесту χ^2 . Незначущість χ^2 означає, що модель відповідає даним;

2) показники відповідності моделі даним, такі як CFI, TLI, RMSEA. Хороша відповідність моделі досягається, коли $CFI > .95$, $RMSEA < .06$, $SRMR < .08$ (West et al., 2012)²⁸.

Ми маємо справу зі шкалою, яка складається з трьох індикаторів – у випадку *порівняння незалежних вибірок* та відсутності додаткових обмежень, кількість параметрів, які оцінюються факторним аналізом у такій моделі дорівнює кількості відомих параметрів – цього недостатньо для того, щоб оцінити значення показників відповідності даним (CFI, TLI, RMSEA тощо). У зв'язку з цим оцінити конфігураційну інваріантність такої моделі на кроссекційних даних неможливо.

²⁸ Деякі науковці використовують більш гнучкий підхід для оцінки відповідності моделі. Наприклад, вони підкреслюють, що тест χ^2 "не завжди є остаточним критерієм для оцінки відповідності" та більше підходить для малих вибірок (West et al., 2012). Крім того, вони можуть використовувати різні порогові значення для CFI, RMSEA та SRMR. Для задовільної відповідності моделі достатньо, щоб $CFI > .9$, а $RMSEA$ і $SRMR < .08$ (Remizova, 2023).

Однак кожен наступний рівень інваріантності вводить додаткові обмеження для моделі, надаючи додаткову інформацію, яка дозволяє оцінити відповідність даним. Саме тому ми починаємо з метричної інваріантності. Метрична модель є більш вимогливою, ніж конфігураційна, тому якщо ми досягнемо метричної інваріантності (метрична модель добре узгоджується з даними за критерієм χ^2 та вищезгаданими індексами узгодженості), це означає, що конфігураційна інваріантність також досягнута (Pirralha & Weber, 2020). Дещо іншою є ситуація оцінки конфігураційної інваріантності на панельних даних – за таких обставин ми можемо безпосередньо оцінити таку модель.

Для оцінки скалярної інваріантності ми оцінюємо відповідність моделі за критерієм χ^2 , а також CFI, RMSEA та SRMR, порівнюючи метричну та скалярну моделі. Для такого порівняння зазвичай використовують зміну χ^2 ($\Delta\chi^2$) для двох моделей. Значуща різниця в $\Delta\chi^2$ вказує на те, що скалярна інваріантність не підтримується. З іншого боку, деякі дослідники вказують на те, що зміна χ^2 чутлива до великих розмірів вибірки, тому має сенс використовувати й інші показники (Putnick & Bornstein, 2016). Чен (2007) запропонував використовувати зміну в показниках відповідності даним (Δ CFI, Δ RMSEA, Δ SRMR) для перевірки скалярної IB і рекомендував такі граничні значення: Δ CFI $\leq$ -.01, Δ RMSEA $\leq$.015, Δ SRMR $\leq$.010. Ми будемо використовувати як зміну χ^2 , так і зміну вищезгаданих індексів відповідності для перевірки скалярної IB.

У цьому аналізі ми також перевіримо часткову метричну та скалярну інваріантність. Оцінка відповідності цих моделей є такою ж, як і для повної метричної та повної скалярної інваріантності, відповідно. Як зазначалося раніше, для оцінки часткової інваріантності частина індикаторів має бути інваріантними. У випадку трьох індикаторів, пов'язаних з одним конструктом, можна припустити, що для часткової інваріантності принаймні два індикатори мають бути інваріантними.

У дослідженні, проведеному Меулеманом та Біллієтом (Meuleman & Billiet, 2011), для оцінки MGCFA було використано зважений метод найменших квадратів (WLS). Відповідно, цей метод було обрано для використання в нашому аналізі.

Самооцінка релігійності була визначена як референтна змінна, оскільки ми очікуємо, що вона має найкращу кореляцію з латентною змінною – релігійністю. Тому ймовірність того, що цей пункт може бути неінваріантним є невеликою (Putnick & Bornstein, 2016). З метою ідентифікації моделі, самооцінка релігійності була зафіксована на рівні 1.

Аналіз кроссекційних даних починається з перевірки кореляцій Спірмана між питаннями шкали РЗ у часі (див. додаток 1.4.2) та виявлення статистично значущих відмінностей між кореляціями для кожної пари часових точок, використовуючи пакет DBM.functions в R (Moore, 2024; див. додаток 1.4.3). Для дослідження кореляційних патернів між пунктами шкали РЗ ми створили візуалізацію за допомогою багатовимірного шкалювання, яка передбачає обчислення матриці відстаней за кореляціями Спірмана між питаннями шкали РЗ для кожної часової точки.

Панельні дані є більш гнучкими, тому для аналізу зміни структури зв'язків були застосовані авторегресійні моделі. У ній значення змінних у першій хвилі впливають на значення відповідних змінних у другій хвилі. Додатково модель оцінює кореляцію між індикаторами до та після повномасштабного вторгнення.

Ми протестували ІВ за допомогою MGCFA, використовуючи пакет lavaan в R (Rosseel, 2012) для всіх часових точок і лише для хвиль ESS, в яких брала участь Україна.

Результати

Кроссекційні дані. Аналіз кореляційних зв'язків між показниками шкали РЗ виявив суттєві відмінності у кореляціях між 2005 та 2022 роками з одного боку і хвилями ESS з третьої по шосту – з іншого (див. рисунок 1.4.2). Ліва частина графіка ілюструє часові точки (друга хвиля ESS і дослідження 2022 року), для яких кореляції за Спірменом між пунктами шкали були нижчими. Як видно з Додатків 1.4.2 і 1.4.3, друга хвиля ESS демонструє найнижчу кореляцію між самооцінкою релігійності та частотою відвідування релігійних служб порівняно з усіма іншими часовими точками.

У 2005 та 2022 роках також зафіксовано менше значення кореляції за Спірменом між частотою відвідування релігійних служб і частотою молитви, у порівнянні з 3-ю, 4-ю та 6-ю хвилями ESS. Водночас, для кореляції між самооцінкою релігійності та частотою молитви у всіх часових точках немає статистично значущих відмінностей. Хвилі ESS з третьої по шосту, що показані праворуч на графіку, мають загалом подібні кореляційні патерни. Проте варто відзначити, що є статистично значущі відмінності між кореляціями самооцінки релігійності та частоти відвідування релігійних служб у 2011 та 2013 роках.

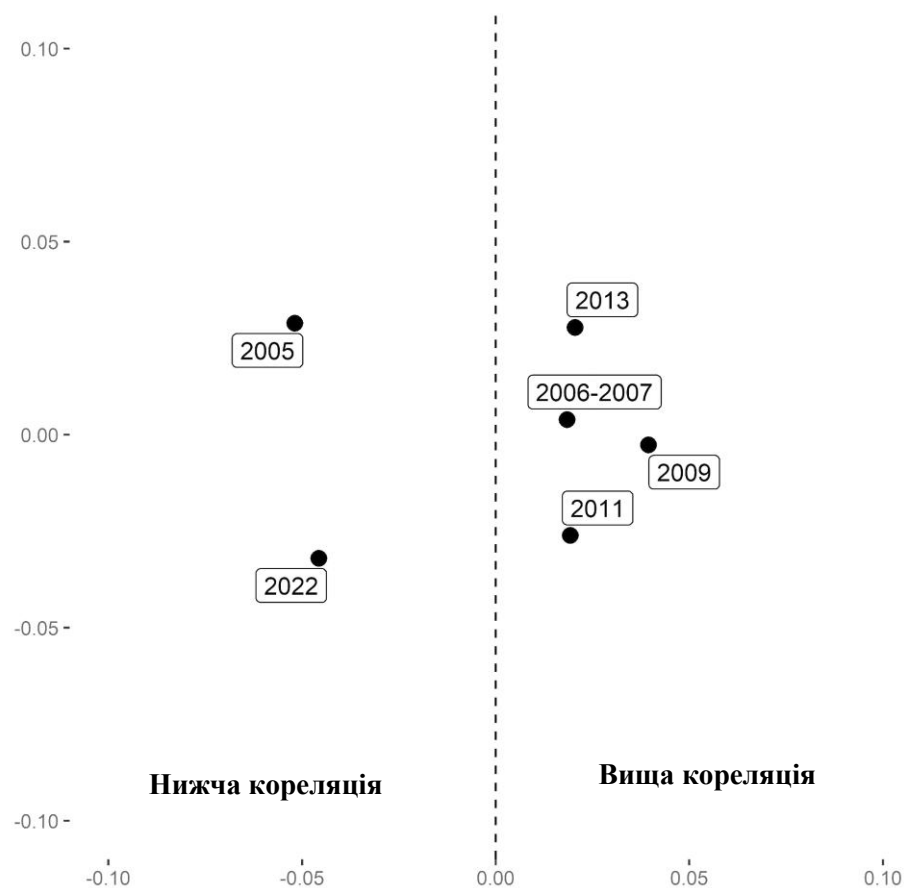

Рисунок 1.4.2 Кореляційні зв'язки між пунктами шкали РЗ

Тепер ми перевіряємо інваріантність вимірювання шкали РЗ у різні часові періоди. Перший крок – оцінка метричної інваріантності для всіх часових точок. Як видно з Таблиці 1.4.2, повну метричну інваріантність не можна підтвердити згідно з нашою методологією. Хоча деякі індекси відповідності знаходяться в допустимих межах, тест χ^2 є статистично значущим, а показник RMSEA перевищує встановлений поріг.

У зв'язку з цим наступним кроком є перевірка часткової метричної інваріантності. Ми виявили, що найбільший вплив на невідповідність має факторне навантаження між латентною змінною і пунктом "частота молитви". Тому цей показник було вивільнено, а модель скоригована. Однак навіть у такій формі часткова метрична інваріантність не підтверджується. Незважаючи на те, що індекси CFI та SRMR показують прийнятний рівень відповідності, тест χ^2 залишається значущим, а RMSEA перевищує 0,06.

Таблиця 1.4.2 Результати тестування ІВ для хвиль ESS для всіх часових точок

Model	χ^2 (df)	CFI	RMSEA (90% CI)	SRMR	Model comp	$\Delta\chi^2$ (Δ df)	Δ CFI	Δ RMSEA	Δ SRMR	Decision
M1: Metric invariance	98.345 (10)**	.986	.071 (.059; .084)	.024	-	-	-	-	-	Reject
M1a: Partial metric invariance	47.647 (5)**	.993	.070 (.053; .089)	.013	-	-	-	-	-	Reject

* $p \leq .05$ ** $p \leq .01$

Наступний крок – перевірка інваріантності вимірювання для хвиль ESS з 2-ї по 6-ту. Як зазначалося раніше, події в Україні після 2014 року могли вплинути на релігійну ідентичність, але не зачепити приватну сторону віри (особисті стосунки з Богом). Це може пояснювати відсутність метричної інваріантності для всіх часових точок через включення даних 2022 року.

Якщо виключити 2022 рік, часткова метрична інваріантність досягається. Проте індекси відповідності все ще не перевищують порогові значення, а тест χ^2 залишається значущим для метричної моделі (M1). Таким чином, повна метрична інваріантність для хвиль з 2-ї по 6-ту не досягається (див. таблицю 3).

Коли факторне навантаження для показника "частота молитви" оцінюється окремо, досягається часткова метрична інваріантність: тест χ^2 стає незначущим, а індекси CFI, RMSEA і SRMR приймають прийнятні значення.

Таблиця 1.4.3 Результати тестування ІВ для хвиль ESS з 2-ї по 6-ту

Model	χ^2 (df)	CFI	RMSEA (90% CI)	SRMR	Model comp	$\Delta\chi^2$ (Δ df)	Δ CFI	Δ RMSEA	Δ SRMR	Decision
M1: Metric invariance	32.405 (8)**	.996	.041 (.027; .056)	.018	-	-	-	-	-	Reject
M1a: Partial metric invariance	5.644 (4)	1.000	.015 (.000; .041)	.006	-	-	-	-	-	Accept
M2a: Partial scalar invariance	122.905 (12)**	.980	.071 (.060; .083)	.027	M1a	117.26 1 (8)**	-.02	.056	.021	Reject

* $p \leq .05$ ** $p \leq .01$

Наступним етапом дослідження є перевірка часткової скалярної інваріантності (M2a) на основі скоригованої метричної моделі. Як показують результати, часткова скалярна інваріантність не підтверджується: значення χ^2 та $\Delta\chi^2$ є статистично значущими, а зміни індексів відповідності перевищують порогові значення. Можна покращити модель, дозволивши вільно оцінити константу для пункту "самооцінка релігійності", оскільки він найбільше впливає на скалярну інваріантність. Однак це означає, що два з трьох пунктів є неінваріантними, що суперечить вимозі часткової інваріантності, за якою більшість пунктів повинні бути інваріантними. Отже, перевірку часткової скалярної інваріантності варто припинити.

Якщо знову звернутися до кореляційних патернів, можна помітити, що 2-га хвиля відрізняється від 3-6 хвиль ESS. Припустимо, що виключення 2-ї хвилі (і 2022 року) може дозволити досягти хоча б часткової метричної інваріантності.

І дійсно, Таблиця 1.4.4 показує, що тест χ^2 є незначущим, а індекси CFI, RMSEA та SRMR знаходяться в межах допустимих значень. Це свідчить про те, що

для хвиль ESS з 3-ї по 6-ту досягається повна метрична інваріантність. Однак порівняння метричної моделі зі скалярною демонструє, що повну скалярну інваріантність підтвердити не вдається. Значення χ^2 та $\Delta\chi^2$ є статистично значущими, а зміни в RMSEA та SRMR перевищують .015 і .010 відповідно. Тому ми перейшли до оцінки часткової скалярної інваріантності.

Для цього було вирішено вільно оцінювати константу (intercept) для пункту "самооцінка релігійності", оскільки він найсильніше впливає на інваріантність скалярної моделі. Проте часткова скалярна інваріантність також не підтверджується: хоча індекси відповідності мають прийнятні значення, χ^2 та $\Delta\chi^2$ залишаються статистично значущими.

Таблиця 1.4.4 Результати тестування ІВ для хвиль ESS з 3-ї по 6-ту

Model	χ^2 (df)	CFI	RMSEA (90% CI)	SRMR	Model comp	$\Delta\chi^2$ (Δ df)	Δ CFI	Δ RMSEA	Δ SRMR	Decision
M2: Metric invariance	9.342 (6)	.999	.018 (.000; .038)	.011	-	-	-	-	-	Accept
M3: Scalar invariance	58.167 (12)**	.989	.046 (.035; .058)	.023	M2	48.824 (6)**	-.01	.029	.012	Reject
M3a: Partial scalar invariance	20.993 (9)**	.997	.027 (.012; .043)	.014	M2	11.651 (3)**	-.002	.01	.003	Reject

* $p \leq .05$ ** $p \leq .01$

Як зазначалося вище, після російського вторгнення у 2014 році частина українських територій була окупована, що призвело до змін у структурі населення. Це може бути причиною відсутності метричної інваріантності між усіма часовими точками. Якщо повністю або частково виключити окуповані регіони України (Автономна Республіка Крим, Донецька та Луганська області), то можна припустити, що принаймні часткова метрична інваріантність може бути досягнута. Однак це припущення не підтверджується.

Як видно з Таблиці 1.4.5, повна метрична інваріантність відкидається. Хоча CFI та SRMR мають прийнятні значення, тест χ^2 є статистично значущим, а RMSEA перевищує заданий поріг. Досліджуючи часткову метричну інваріантність, ми вільно оцінюємо навантаження елемента "Частота відвідування релігійних служб", який має найбільший вплив на інваріантність метричної моделі. Однак часткова метрична інваріантність не підтверджується: тест χ^2 є значущим, а RMSEA є більшим за .06.

Таблиця 1.4.5 Результати тестування ІВ для хвиль ESS для всіх часових точок (за винятком АР Крим, Донецької та Луганської областей)

Model	χ^2 (df)	CFI	RMSEA (90% CI)	SRMR	Model comp	$\Delta\chi^2$ (Δ df)	Δ CFI	Δ RMSEA	Δ SRMR	Decision
M1: Metric invariance	99.108 (10)**	.982	.079 (.065; .093)	.026	-	-	-	-	-	Reject
M1a: Partial metric invariance	59.196 (5)**	.989	.087 (.068; .107)	.018	-	-	-	-	-	Reject

* $p \leq .05$ ** $p \leq .01$

Панельні дані. З даних, наведених на рисунку 1.4.3 бачимо, що відповіді респондентів у першій хвилі пояснюють відповіді на запитання-індикатори у другій приблизно на 65% (у кожному випадку). Для двох вимірювань, між якими пройшло всього півроку, це доволі низький показник. Бачимо і те, що зв'язки між індикаторами релігійності після повномасштабного вторгнення знизились – якщо в першій хвилі кореляція між показниками коливалась від 0.64 до 0.73, то в другій хвилі – від 0.47 до 0.61. Найбільше зменшення зв'язку спостерігалось між змінною "частота молитви" та іншими двома індикаторами шкали. Такий результат свідчить на користь припущення про вплив кризових ситуацій на соціальний вимір релігійності.

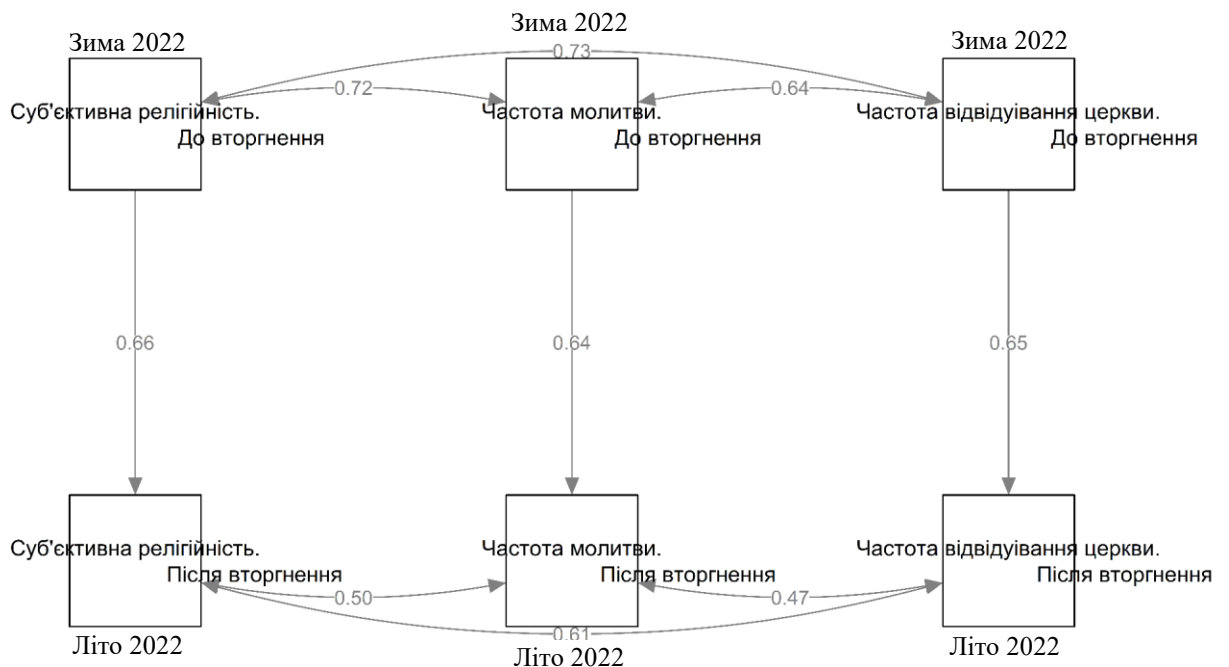

Рисунок 1.4.3 Структура взаємозв'язків між змінними до та після вторгнення: авторегресійні моделі (коефіцієнти регресії стандартизовані)

Перейдемо до оцінки інваріантності шкали між двома хвилями. Як зазначено в Таблиці 1.4.6, конфігураційна та повна метрична інваріантність досягається між двома хвилями. Принагідно нагадаємо, що це дозволяє порівнювати кореляції та коефіцієнти регресії (їхні знаки та силу) між латентними факторами та іншими змінними, *чого цілком достатньо для вивчення факторів, які вплинули на зміну релігійності після початку повномасштабного вторгнення*. Разом з тим ні повна, ні часткова скалярна інваріантність не були досягнуті – показники відповідності даних перевищують конвенційно встановлені граничні значення, а χ^2 є значущим.

Варто зазначити, що при фіксації константи (intercept) змінної частоти молитви, відповідність даним досягається. Константи змінних самооцінки релігійності та частоти відвідування церкви змістилися вгору приблизно на один бал (зі 5.0 до 5.7 для самооцінки релігійності, з 4.2 до 4.9 для перевернутої змінної частоти відвідування церкви). Це цікавий результат, якщо згадати, що значення константи є значенням індикатора при нульовому значенні латентної змінної. Нуль латентної змінної у факторному аналізі – це середнє значення концепту у вибірці. Відповідно, у першій хвилі "середина" концепту релігійність пролягала по значенню 5 самооцінки релігійності – іншими словами, шкали самооцінки та

латентної змінної збігалися. Однак після вторгнення шкала була зміщена у бік балу шість. Таким чином, щось ще, окрім збільшення релігійності, почало впливати на відповіді респондентів про самооцінку релігійності та частоту відвідування церкви, однак не приватної молитви. Це також свідчить на користь гіпотези про вплив кризових подій на соціальний аспект релігійності.

Таблиця 1.4.6 Результати тестування ІВ для панельних даних до та після вторгнення

Model	χ^2 (df)	CFI	RMSEA	SRMR	Model comp	$\Delta\chi^2$ (Δ df)	Δ CFI	Δ RMSEA	Δ SRMR	Decision
M1: Configural invariance	1.970 (5)	1.000	.000	.000	-	-	-	-	-	Accept
M2: Metric invariance	4.181 (7)	1.000	.000	.000	M1	2.211	0	0	0	Accept
M3: Scalar invariance	85.239 (10)**	.878	.118	.072	-	-	-	-	-	Reject
M3a: Partial scalar invariance	52.760 (9)**	.929	.095	.046	-	-	-	-	-	Reject

* $p \leq .05$ ** $p \leq .01$

Висновки до першого розділу

Цей розділ був присвячений вимірюванню основної залежної змінної теорії екзистенційної небезпеки – релігійності. Оскільки теорія є функціональною і не передбачає, що різні аспекти релігійності поводитимуться по-різному, ключовими питаннями були: які індикатори релігійності використовують дослідники в рамках цієї теорії, чи можна з них побудувати одновимірну шкалу, та чи є ця шкала інваріантною для аналізу змін у часі?

Релігійність можна трактувати як одновимірний концепт, проте вона має безліч форм прояву. Це призводить до того, що дослідники виділяють окремі виміри релігійності та пов'язані з ними концепти. Водночас емпіричні дослідження часто не підтверджують існування вимірів релігійності як окремих факторів – на практиці ми часто не можемо чітко відокремити один вимір від іншого. Це додає аргументів на користь тих, хто досліджує релігійність як одновимірний концепт. Ми можемо окремо вивчати різні пов'язані концепти, концептуалізуючи їх як виміри або типи релігійності, однак при аналізі їх зв'язків з іншими змінними, деякі дослідники рекомендують контролювати загальний фактор релігійності.

Одним з ключових питань вимірювання релігійності є використання шкал. Для вимірювання одновимірних концептів або окремих вимірів багатовимірних концептів дослідники зазвичай використовують шкали, що складаються з одного або кількох індикаторів. Кожен вимір багатовимірного концепту можна розглядати як окремий концепт, що вимірюється за допомогою окремої шкали. Бажано, щоб кількість індикаторів для кожного концепту була не менше трьох, оскільки це дозволяє зменшити вплив помилок вимірювання та скоригувати шкалу для точнішого вимірювання латентної змінної. Використовуючи різні дані або індикатори, ми можемо отримати різні оцінки шкали теоретичного конструкта – серед них немає найкращої, всі оцінки є лише наближенням до ідеальної. Разом з тим будь-яка шкала може бути перевірена з точки зору відповідності даним, що є мінімальним критерієм прийнятності інструменту вимірювання.

Для порівняння релігійності в часі важливо, щоб шкали, використовувані в різні моменти часу, були інваріантними. Різні рівні інваріантності дозволяють виконувати різні математичні операції зі шкалами. Конфігураційна інваріантність дозволяє порівнювати напрям зв'язку у коефіцієнтах кореляції з іншими змінними, метрична – значення регресійних коефіцієнтів та кореляції між змінними, а скалярна – середні значення латентних змінних.

Релігійність, як і інші соціальні явища, існує у певному соціально-історичному контексті, і її функції можуть змінюватися з часом та між різними суспільствами. Це наводить на думку, що шкали можуть втрачати інваріантність з часом, оскільки різні індикатори релігійності можуть починати корелювати більше або менше між собою. Деякі дослідники навіть припускають, що узгодженість "вимірів" релігійності є показником (де)інституціоналізації релігії в суспільстві (Billiet, 2002, с. 350). Зазвичай такі зміни не відбуваються швидко, проте під час кризових подій, таких як війна, трансформація суспільства значно прискорюється.

Аналіз 24 досліджень, що вивчали зв'язок релігійності з екзистенційною небезпекою, показує, що більшість із них спираються на дані міжнародних опитувальних програм (передусім WVS/EVS, ESS, Євробарометр, ISSP). Найпоширенішими індикаторами релігійності були відвідування релігійних служб, молитва та самоідентифікація як релігійної людини, а також важливість Бога чи релігії в житті. Хоча чимало робіт застосовували кілька індикаторів одночасно або композитні індекси, систематичного розведення приватної та публічної релігійності зазвичай не здійснювалося. Загалом можна стверджувати, що стабільною практикою залишаються саме поведінкові індикатори (служби й молитва), які задають основу порівнюваності результатів у межах цієї дослідницької програми.

У нашому емпіричному дослідженні ми перевірили інваріантність вимірювання шкали релігійної залученості, що будується на основі інструменту вимірювання релігійності Європейського Соціального Дослідження (ESS). Використовуючи дані архіву опитувань ESS та всеукраїнського опитування, проведеного за методологією десятої хвилі ESS у 2022 році, ми виявили, що

скалярна інваріантність між хвилями не досягається, а повна метрична інваріантність досягається лише для періоду відносної суспільної стабільності. Практично це означає, що а) порівняння середніх значень шкали РЗ у часі може призвести до зміщених результатів, і б) порівняння коефіцієнтів кореляції та регресії між хвилями є незміщеним лише для періоду відносної суспільної стабільності. Теоретично, ці попередні результати свідчать про те, що в періоди суспільних криз зв'язок між соціальними та приватними аспектами релігійності послаблюється. Використовуючи дані панельного дослідження з двома точками в часі – за пару тижнів до та через пів року після повномасштабного вторгнення, ми виявили, що зв'язки між індикаторами релігійності після війни ослабли, найбільше між частотою приватної молитви та іншими індикаторами. Разом з тим шкала зберігає свою конфігураційну та метричну інваріантність. Отриманий результат посилює аргумент щодо послаблення зв'язку між приватним та соціальним вимірами релігійності під час кризових подій. З практичної точки зору досягнення метричної інваріантності дозволяє зробити висновок, що шкала релігійної залученості є валідним інструментом для побудови регресійних моделей, спрямованих на пояснення змін релігійності після початку повномасштабного вторгнення.

Розділ 2. Екзистенційна небезпека у кількісних дослідженнях: концептуалізація та підходи до вимірювання загроз під час війни.

У попередньому розділі ми розглянули вимірювання основної залежної змінної теорії екзистенційної небезпеки – релігійності. Цей розділ присвячений вимірюванню незалежної змінної – власне екзистенційної небезпеки.

Як ми зазначали раніше, згідно з теоретичною моделлю Норріс та Інглгарта, вплив умов життя на релігійність є опосередкованим: погіршення умов життя призводить до зростання загроз і ризиків, що посилює *відчуття* небезпеки, яке, своєю чергою, підвищує важливість релігії в житті людей та релігійну поведінку (Norris & Inglehart, 2015, с. 3392). Тим не менш, наявна емпірична література здебільшого ігнорує цю медіацію, розглядаючи прямий зв'язок між важкими обставинами життя та рівнем релігійності (Molteni, 2024). Це проблематично з кількох причин. По-перше, показники небезпеки, які зазвичай використовуються в дослідженнях – такі як безробіття або погане здоров'я – не завжди викликають страх за власне життя (Höllinger & Muckenhuber, 2019). Іншими словами, індикатори, якими ми вимірюємо концепт, можуть бути слабо з ним пов'язані. По-друге, пережиття травматичних подій може впливати на релігійність і через інші механізми – наприклад, стимулюючи вірян задумуватись над питанням теодицеї, що може призводити до ослаблення віри (Pargament, 2010).

Отже, для коректної перевірки теорії екзистенційної небезпеки необхідно з'ясувати: які індикатори небезпеки використовують дослідники, наскільки вони пов'язані з відчуттям загрози для життя, та які методологічні підходи є найбільш обґрунтованими.

Далі ми розглянемо види загроз, що використовуються сучасними соціологами релігії, які працюють з теорією екзистенційної небезпеки. Ми зупинимось на класифікації, запропонованій голландським соціологом Франком ван Турбергеном (Immerzeel & Van Tubergen, 2013). Далі, спираючись на аналітичне есе політологів Шуле Яйладжи та Крістофера Прайса, (Yaylacı & Price, 2022) ми оглянемо практики використання досвіду війни (war exposure) як

незалежної змінної в кількісних соціальних дослідженнях. У підрозділі 2.3 емпірично перевіримо, наскільки різні індикатори травматичного досвіду війни пов'язані з відчуттям екзистенційної небезпеки на українських даних.

2.1.1 Економічні та екзистенційні загрози

Загрози поділяють на економічні та екзистенційні (Immerzeel & Van Tubergen, 2013). Екзистенційні загрози становлять пряму небезпеку для життя (наприклад, загроза терористичного акту, війни, проблеми зі здоров'ям тощо).

Економічні загрози стосуються економічного становища людини, причому як абсолютного – тобто наявності достатніх ресурсів для певного рівня добробуту, – так і відносного, що передбачає здатність зберігати або покращувати свій соціально-економічний статус порівняно з іншими членами суспільства (Ahmadi & Ataman, 2017). Так, Інглгарт апелює саме до економічної нерівності та низьких витрат на соціальний захист, намагаючись пояснити, чому США – одна з найбільш економічно успішних країн у світі – довгий час залишається однією з найбільш релігійних країн (Norris & Inglehart, 2004, с. 107–8).

Для вимірювання економічних загроз можуть використовувати такі показники, як індекс Джині (Höllinger & Muckenhuber, 2019; Barber, 2011), ВВП країни (Storm, 2017a), частку соціальних витрат по відношенню до ВВП країни (Van Tubergen, 2011; Storm, 2017a), рівень безробіття, суб'єктивну оцінку матеріального становища, задоволеність економікою країни (Storm, 2017a) тощо. Як правило, дослідники знаходять зв'язок між економічними показниками та релігійністю – більш економічно незахищені індивіди є в середньому більш релігійними. Цей патерн зберігається навіть при застосуванні мультирівневих регресій, які контролюють вплив країни проживання на відповіді респондента (Immerzeel & Van Tubergen, 2013; Ruiter & Van Tubergen, 2009; Storm, 2017a) – іншими словами, більш економічно незахищені індивіди є більш релігійними не тільки тому, що такі люди проживають у бідних, релігійних країнах. Однак при контролі контексту країн проживання змінні, пов'язані з економічними загрозами, пояснюють дуже малий відсоток варіації рівня релігійності (Höllinger &

Muckenhuber, 2019). Однією з можливих інтерпретацій цього факту є те, що "відносні" показники економічних загроз є поганими проксі для відчуття екзистенційної небезпеки. Відсутність грошей на купівлю їжі, безсумнівно, змушує задуматись про виживання, однак чи викликає страх смерті відсутність роботи в країні, де виплати по безробіттю перевищують середню заробітну плату в країнах третього світу? Як зазначає Франческо Молтені, теоретично ми очікуємо, що економічні показники впливають на релігійність тільки тією мірою, якою вони відображають відчуття небезпеки (Molteni, 2024). Включаючи індикатори, які слабо пов'язані з виживанням, ми розмиваємо значення концепту "екзистенційної небезпеки".

2.1.2 Еготропні та соціотропні загрози

У літературі, присвяченій гіпотезі незахищеності, підкреслюється відмінність між еготропними та соціотропними екзистенційними загрозами (Van Tubergen, Kosyakova & Kanas, 2023). Еготропні загрози стосуються особистих ризиків, таких як погіршення здоров'я, ймовірність загибелі від обстрілів або отримання тілесних ушкоджень. На противагу цьому, соціотропні загрози, які також називають контекстуальними, включають глобальніші потрясіння, такі як пандемії, економічні кризи чи війни, які можуть посилити релігійність навіть за відсутності безпосереднього впливу (Kanol & Michalowski, 2023, с. 295). Простіше кажучи, еготропні загрози стосуються того, "як погано мені", тоді як соціотропні загрози стосуються того, "як погано навколо мене".

Існують різні інтерпретації того, як працюють соціотропні загрози. Один підхід визначає соціотропні загрози як ситуації, в яких люди вважають, що їхні соціальні зв'язки – такі як сім'я, друзі чи члени групи – наражаються на небезпеку для життя, що змушує їх шукати підтримки в релігії (Van Tubergen et al., 2023). Одне із можливих пояснень їх впливу пропонує соціально-психологічна теорія соціальної ідентичності (Tajfel et al., 1979). Вона стверджує, що значну частину уявлень про себе люди формують на основі членства в різних соціальних групах. Оскільки індивідуальна ідентичність частково залежить від цілісності ідентичності

групи, до якої належить індивід, загрози для групи сприймаються як особисті і навпаки (Seul, 1999). Ефект від загрози може бути посилений у випадку, якщо під загрозою опиняється сама релігійна група, до якої належить індивід. У такій ситуації люди схильні гуртуватися навколо спільної релігії, захищаючи свою спільноту від зовнішньої небезпеки – наприклад, якщо ворог сповідує іншу релігію або нав'язує секулярну ідеологію (Stolz & Voas, 2023). Таким чином, переживання за безпеку своєї релігійної групи та її членів можуть взаємно підсилювати релігійність.

Інший підхід припускає, що люди відчувають себе незахищеними, коли безпосередньо спостерігають, як інші люди в їхньому оточенні стикаються з ризиками, що призводить до особистого занепокоєння щодо власного майбутнього (Immerzeel & Van Tubergen, 2013; Kanol & Michalowski, 2023). Обізнаність про негаразди інших людей підвищує обізнаність про потенційні ризики, з якими також може зіткнутися людина. Ці різні інтерпретації відображають відмінність між "слабкою" і "сильною" версіями теорії екзистенційної незахищеності: згідно з першою, релігійна зміна відбувається через занепокоєння за себе, тоді як друга наголошує на турботі про ширшу групу (Van Tubergen et al., 2023). Описані вище відмінності підсумовані в таблиці нижче.

Таблиця 2.1.2.1. Типи екзистенційних загроз, механізми, що лежать в їх основі, та їх зв'язок зі "слабкою" та "сильною" версіями теорії екзистенційної незахищеності.

Тип загрози	Механізм	Інтерпретація	Відповідна версія теорії
Еготропна загроза	Особистий вплив небезпеки (наприклад, обстріл, поранення, погане самопочуття)	"Я у небезпеці"	Слабка версія
Соціотропна загроза	Спостереження за іншими людьми, які стикаються з ризиками → страх за себе	"Я бачу небезпеку навколо себе, тому я можу бути наступним"	Слабка версія

Соціотропна загроза	Занепокоєння за близьких людей, які стикаються з небезпекою	"Мої близькі у небезпеці"	Сильна версія
---------------------	---	---------------------------	---------------

У своєму дослідженні ван Туберген разом з колегами (2023) показали, що біженці в Європі починали частіше молитися в періоди посилення бойових дій в країнах їхнього походження. Таким чином, вони надали переконливі докази на підтримку сильної версії теорії. Як не дивно, не існує досліджень, присвячених перевірці механізму "слабкої" версії соціотропних загроз – тобто, чи вікарний досвід чужого страждання підвищує релігійність через посилення почуття незахищеності.

Ми вважаємо, що дослідження впливу медіа є перспективним напрямком вивчення соціотропних загроз. Емпіричні дослідження показують, що перегляд медіаконтенту, пов'язаного з катастрофами, може посилювати симптоми дистресу в осіб, які безпосередньо не постраждали від цих подій (Schlenger et al., 2002; Wayment, 2004; Holman et al., 2014; Castro et al., 2024; Chen et al., 2020; Fekih-Romdhane et al., 2025). Наприклад, Wayment (2004) продемонстрував, що перегляд історій про жертв 11 вересня посилював ідентифікацію телеглядачів з жертвами, що, своєю чергу, підвищувало рівень дистресу, сфокусованого на катастрофі. Chen et al. (2020) в контексті пандемії Covid-19 також виявили, що перегляд ЗМІ пов'язаний з вищою тривогою перед смертю, і цей зв'язок модерується емпатією до жертв.

В рамках роботи над дисертаційним дослідженням ми проаналізували зв'язок між еготропними загрозами та переглядом подій, пов'язаних з війною, відчуттям небезпеки та релігійністю (Karakai et al., 2025). Використовуючи кроссекційні дані Інституту соціології НАН України (вересень 2023 року; 2767 респондентів), ми показали, що частота звернення до духовних практик²⁹ опосередковано пов'язана з переживанням досвіду війни внаслідок споживання

²⁹ Частота духовних практик вимірювалась за допомогою відповіді на запитання: "Незалежно від того, чи ототожнюєте ви себе з якою-небудь релігією або системою переконань, будь ласка, зазначте, як часто ви займаєтеся духовними практиками (молитва, медитація, ритуали тощо) з власної ініціативи". Шкала від 1 = ніколи до 9 = щодня.

медіа³⁰ через відчуття небезпеки³¹. Наскільки нам відомо, це перше емпіричне підтвердження "слабкої" версії механізму роботи соціотропних загроз.

2.1.3 Масштабні кризові події

Існують різні теорії, що пояснюють, як люди змінюють свої переконання з часом. Ці теорії можна звести до двох широких напрямків – *моделі сталих переконань* (settled dispositions model) та *моделі активного оновлення* (active updating model) (Kiley & Vaisey, 2020). Прибічники першої моделі, до яких можна віднести Інглгарта, вважають, що основні установки, переконання та цінності³² у дорослих людей є доволі стабільними – вони формуються в молодому віці та не змінюються протягом життя (Alwin & Krosnick, 1991; Inglehart, 2018). Прибічники іншої вважають, що люди постійно оновлюють свої переконання, пристосовуючись до середовища на основі нової інформації.

Подібне розрізнення з'являється і в теорії культурної структури Вайзі та Лізардо (Vaisey & Lizardo, 2016), які виокремлюють два способи організації вірувань – набуті диспозиції та культурну фрагментацію. Концепція набутих диспозицій (acquired dispositions) спирається на концепцію габітусу Бурдьє і позначає стійкі, глибоко інтерналізовані орієнтації, що автоматично керують сприйняттям та поведінкою людей. Ці диспозиції формуються на ранніх етапах життя і залишаються стабільними. Емпіричний аналіз авторів демонструє, що така динаміка характерна для переконань, пов'язаних з цінностями та мораллю. Зокрема, аналізуючи повторювані кроссекційні дані американського загального

³⁰ Ми використали змінну, побудовану на основі відповідей на таке запитання: "Говорячи про перегляд останнім часом моторошних фото чи відео або ж про ознайомлення з відповідними текстовими повідомленнями, що пов'язані з війною Російської Федерації проти України, що з наведеного було характерним для Вас?"

³¹ Для його вимірювання ми використали набір тверджень, що відображали емоційні реакції респондентів на потенційні загрози, пов'язані з війною. Респонденти оцінювали свій досвід, відповідаючи на запитання: "Наскільки характерними для вас були такі переживання протягом останнього місяця?". До переліку входили: 1) Напруження з очікуванні можливого ракетного удару; 2) Страх через можливість ядерної атаки; 3) Тривога щодо потенційного блекауту; 4) Пригніченість під час звучання сигналу повітряної тривоги; 5) Страх перед ворожим наступом із метою захоплення нових територій. Відповіді оцінювалися за чотирибальною шкалою: 1 = зовсім ні, 2 = рідко, 3 = періодично, 4 = постійно.

³² Вичерпного переліку того, що вважати основними установками та цінностями не існує. Нідерландський соціолог Тім Ріскенс та його колеги відносять до них релігійність, політичну ідеологію, соціальну довіру та постматеріальні ціннісні орієнтації (Reeskens et al., 2021). Деякі дослідники пропонують вивчати стабільність переконань в розрізі символічних та несимволічних переконань. Несимволічні переконання пов'язані з питаннями, які раціонально оцінюються людиною. Припускається, що несимволічні переконання менш стабільні.

соціального опитування (GSS), вони дійшли до висновку, що погляди на сім'ю, гендер, расу, сексуальність, а також релігійність та володіння зброєю демонструють високу "культурну стійкість". Зміни у цих сферах відбуваються повільно, переважно через механізм зміни поколінь. На противагу цьому, другий тип – культурна фрагментація (cultural fragmentation) – відображає більш плинну, ситуативну сторону культури. Результати дослідження показують, що цей тип притаманний поглядам на політичні та правові інститути. Думки щодо довіри до уряду, державних витрат, смертної кари чи легалізації марихуани є менш стабільними.

В літературі, присвяченій вивченню особистості та суб'єктивного благополуччя, існує так звана модель заданої точки (set-point model) (Ormel et al., 2017). Припускається, що у певної характеристики особистості є певне стале значення. Це значення може тимчасово змінюватись як реакція на певний життєвий досвід, але з часом воно повертається до базового рівня. Нідерландський психолог та медичний соціолог Йохан Ормел виділяє 3 версії моделей заданої точки: (1) модель незмінної заданої точки; (2) модель заданої точки, що залежить від досвіду; та (3) змішана модель заданої точки (Ormel et al., 2017).

Перша припускає, що задана точка, "базовий рівень" характеристики особистості, не змінюється взагалі. З цієї моделі випливає, що кореляція між значеннями показника, що вимірює певну характеристику, не буде зменшуватись з часом – заміри екстраверсії у дорослої людини на початку 90-х років не будуть відрізнятися від замірів екстраверсії у нульових, чи двотисячних. У цьому формулюванні модель заданої точки можна віднести до моделей сталих переконань. Друга модель припускає, що базовий рівень характеристики постійно змінюється залежно від досвіду. Імплікацією цієї моделі є те, що з часом кореляція між значеннями характеристики в різних точках часу буде прямувати до нуля. У цьому формулюванні модель можна віднести до моделей активного оновлення. Третя модель поєднує ідеї з перших двох – припускається, що у характеристики є певна змінна та незмінна частина – базовий рівень може змінюватись під впливом подій, однак лише в певних межах. Відтак кореляція між значеннями

характеристики може змінюватись надовго, однак вона ніколи не буде прямувати до нуля через існування незмінної частини характеристики.

Емпіричні дослідження вказують на те, що переконання є дійсно стабільними протягом життя, однак можуть суттєво змінюватись під впливом певних стимулів (Alwin & Krosnick, 1991; Kiley & Vaisey, 2020; Milfont et al., 2016; Ormel et al., 2017). Одним із каталізаторів таких змін можуть бути масштабні кризові події, такі як політичні та економічні кризи, пандемії, війни (Y. Boreiko & Fedotova, 2021; Y. G. Boreiko, 2018). Економісти Паола Джуліано та Антоніо Спілімберго називають такі події агрегованими шоками (aggregate shocks). У своїй роботі вони здійснили огляд більш як 70 досліджень, присвячених впливу агрегованих шоків на установки та переконання людей, опублікованих за останні 20 років. Дослідники показали, що ці шоки пов'язані зі змінами у: 1) електоральній поведінці та ідеологічних вподобаннях; 2) преференціях щодо перерозподілу ресурсів; 3) авторитарних/демократичних цінностях; 4) політичній та інституційній довірі; 5) просоціальності (Giuliano & Spilimbergo, 2024).

Згадка про можливість змін цінностей внаслідок таких подій зустрічається і в роботах Інглгарта (Inglehart, 2018, 2021b). Разом з тим автор не приділяє багато уваги поясненню того, чому саме масштабні кризові події призводять до змін. Спираючись на огляд Паоли Джуліано та Антоніо Спілімберго (Giuliano & Spilimbergo, 2024), ми припускаємо, що особливу роль агрегованих шоків в зміні переконань можна пояснити наступним чином:

По-перше, такі події для більшості людей є новим досвідом. Люди адаптуються до середовища та змінюють свої переконання залежно від досвіду, який вони отримали. Війни, пандемії та економічні рецесії відбуваються доволі рідко. Відповідно, для багатьох людей вони є новим досвідом. Новий досвід запускає процес навчання. Це припущення узгоджується з уявленням про зростання стабільності переконань з віком (Alwin & Krosnick, 1991; Milfont et al., 2016) – чим старшою є людина, тим з більшою ймовірністю вона переживала агрегований шок. Примітним у цьому контексті видається спостереження данської економістки Джінет Бентцен. Вона виявила, що природні катастрофи більше

пов'язані зі зростанням релігійності у тих регіонах, де природні катастрофи відбуваються рідше, ніж у тих, де такі події відбуваються часто. Також вона виявила, що очікувані природні катастрофи (такі як тропічні шторми та часті землетруси) не пов'язані зі зростанням релігійності, а неочікувані (такі як цунамі або виверження вулкана) – пов'язані (Bentzen, 2019).

По-друге, масштабні кризові події, ймовірно, супроводжуються переживанням сильних емоцій. Корпус досліджень нейронауковців дає підстави вважати, що сильні емоції сприяють засвоєнню інформації в довгостроковій пам'яті (Tyng et al., 2017). Події, які викликають сильні неприємні емоції, ми стараємося уникати, події, які викликають приємні емоції – ми намагаємося відтворити. Кризові події викликають сильні емоції, відповідно, людям, які їх переживають, простіше запам'ятати нову інформацію і, ймовірно, простіше змінити свої переконання на тлі цієї інформації.

По-третє, масштабні кризові події створюють відчуття невизначеності щодо того, скільки вони будуть тривати (Giuliano & Spilimbergo, 2024). Досвід жертви пограбування може бути новим і викликати сильні емоції. Однак, якщо людина проживає у безпечному населеному пункті, такий досвід буде надзвичайно малоймовірним. Цей досвід, ймовірно, не буде давати значних стимулів до зміни переконань. Водночас війна, економічна рецесія або пандемія може тривати дуже довго. Коли масштабна кризова подія починається, у людей немає впевненості, що в найближчому майбутньому стане краще. Цей песимізм може створювати стимули до адаптації своїх переконань та вірувань до нових умов життя.

2.1.4 Досвід війни (war exposure)

Вище ми розглянули виміри концепту екзистенційної небезпеки, які виділяють соціологи релігії. У літературі, присвяченій вивченню наслідків війни, можна зустріти доволі подібний концепт. Його можна зустріти під різними назвами: віктимізація (victimisation), досвід війни (war exposure), або досвід насилля

(exposure to violence) (Yaylacı & Price, 2022)³³. Одні люди застали війну у своїй країні за своє життя, а інші – ні. Деякі жителі країни, охопленої війною, перебували у відносній безпеці, далеко від територій, на яких велась бойова активність, інші мешкали поблизу лінії зіткнення. Хтось втратив роботу, дім, сім'ю, здоров'я тощо, а хтось ні. Зазначені концепти (досвід війни/віктимізація) позначають ступінь того, наскільки люди постраждали внаслідок війни. Дослідники вивчають, як цей досвід впливає на широкий спектр установок і поведінки людей після або під час війни.

Вплив війни можна досліджувати на різних рівнях агрегації (Yaylacı & Price, 2022). Вибір більш високого рівня агрегації дає змогу охопити ширше коло подій і явищ, пов'язаних із війною. Водночас це підвищує ймовірність включення до аналізу подій, які не мають безпосереднього відношення до війни. Крім того, чим вищий рівень агрегації, тим менше залишається інформації про індивідуальні особливості досвіду війни. У попередніх публікаціях ми показали, що висновки про вплив війни на установки українців можуть відрізнятися залежно від рівня агрегації (Москотіна & Каракай, 2025; Karakai et al., 2025).

На найвищому рівні агрегації ми можемо розглядати війну як подію, бінарну змінну, яка приймає значення 1, якщо людина жила в країні у стані війни. Так, голландські соціологи Стейн Рейтер і Франк ван Туберген (Ruiter & Van Tubergen, 2009), використовуючи крос-культурні дані щодо 60 країн, показали, що люди, котрі пережили війну в дитинстві, частіше відвідують релігійні зібрання у дорослому віці (дихотомічна змінна). Аналогічно, на крос-культурних даних 23 європейських країн було підтверджено, що досвід війни сприяє зростанню і суб'єктивної релігійності (Immerzeel, Van Tubergen, 2013).

На нижчому рівні агрегації ми можемо розглядати досвід війни як категоріальну змінну, яка диференціює людей за небезпечністю місця проживання. Так, у тому ж дослідженні Орі Шая (Shai, 2022) було виявлено, що люди, які проживають на територіях, які постраждали від війни між Ізраїлем і Хезболлою,

³³ В дослідженні соціологів Інституту соціології НАН України для позначення індикаторів досвіду війни використовується назва "стресори війни" (Dembitskyi et al., 2024). У цій роботі, вслід за Робертом Сапольські, стресори визначаються як "будь-який об'єктивний чи суб'єктивний чинник, що виводить людину з гомеостатичної рівноваги" (Dembitskyi et al., 2024, с. 6).

демонструють вищий рівень релігійності порівняно з тими, хто проживав на відносно безпечних територіях Ізраїлю. У дослідженні, проведеному Річардом Сосісом і Вінстоном Гандверкером (Sosis & Handwerker, 2011) під час війни в Лівані серед ортодоксальних єврейських жінок у північному регіоні Ізраїлю ("прифронтний" регіон), було виявлено, що читання псалмів пов'язане зі зниженням тривожності у тих, хто залишився на території, ураженій війною. Однак цей зв'язок не поширювався на жінок, які переїхали за межі зони бойових дій. Цікаво, що дослідники не виявили різниці в частоті читання псалмів між тими, хто виїхав зі Цфату (місто в північному регіоні Ізраїлю), і тими, хто залишився. Єдиним значущим предиктором читання псалмів серед експериментальних змінних було те, що люди, які вважали, що їхній будинок може постраждати від конфлікту, були більш схильні до читання псалмів.

Досвід війни можна відстежувати і на індивідуальному рівні, використовуючи інформацію про респондентів, зібрану під час опитувань. Дослідник Джозеф Генріх разом з колегами дослідили жителів Уганди, Сьєрра-Леоне і Таджикистану та продемонстрували, що люди, які зазнали більшого досвіду конфлікту, більш схильні до участі у християнських або мусульманських релігійних групах і ритуалах (Henrich et al., 2019). У цьому дослідженні "більший досвід війни" вимірювався за допомогою адитивних індексів, які дослідники будували шляхом підсумовування дихотомічних відповідей на всі запитання щодо насильства, яке респонденти пережили під час війни/збройного конфлікту в їх країні (пережитого особисто або вчиненого проти сімей респондентів) та втрати майна. Схожий результат було отримано в дослідженні, проведеному в Ізраїлі Орі Шаєм (Shai, 2022). Використовуючи панельні дані з використанням методу різниці в різницях (Difference in differences) він виявив, що люди, які постраждали від війни, стали молитися частіше у порівнянні з тими, хто не постраждав.

У дослідженнях Джозефа Генріха та Орі Шая використовувалися схожі змінні для побудови показника досвіду війни, проте логіка формування фінальної незалежної змінної відрізнялася. Команда Джозефа Генріха вимірювала "ступінь постраждалості", виділяючи групи більш і менш "постраждалих" – показники

агрегувались в адитивний індекс, після цього індекс стандартизували – люди, які мали за стандартизованою змінною понад 0 (середнє значення стандартизованої змінної) були оголошені "більш постраждалими". Орі Шай натомість використовував простіший підхід: якщо людина пережила хоча б одну з травматичних подій у списку анкети, її вважали постраждалою від війни.

Обидва підходи мають недоліки – опитування не охоплювали всі можливі травматичні події, які могли трапитись під час війни. Відповідно, категорії у фінальних дихотомічних змінних можуть бути наповнені неправильно. Ця проблема особливо актуальна для підходу Орі Шая. Водночас підхід Генріха має іншу методологічну слабкість: він передбачає дихотомізацію метричних змінних³⁴, що вважається поганою дослідницькою практикою, особливо якщо така змінна є незалежною (Royston et al., 2006).

Окрім рівня агрегації досвід війни можна класифікувати і за іншими ознаками. У своєму аналітичному огляді Яйладжи та Прайс наводять наступні виміри досвіду війни/віктимізації (Yaylacı & Price, 2022):

- **Первинну (пряму) віктимізацію (primary victimization):** коли людина особисто зазнала фізичної або психологічної шкоди – отримала поранення, була піддана тортурам чи сексуальному насильству, була вимушено переміщеною (displaced), втратила житло тощо.
- **Вторинну (непряму) віктимізацію (secondary victimization):** коли шкода завдається не самій людині, а її родичам, друзям або іншим близьким, що також може спричиняти сильний психологічний вплив на індивіда.
- **Контекстний вплив (contextual exposure):** коли людина живе на території, де відбувалися бойові дії чи теракти (у певному місті, районі, регіоні), що викликає відчуття загальної небезпеки та страху, навіть якщо індивід не зазнав безпосереднього фізичного насильства.

Як бачимо, ця класифікація практично тотожна поділу на еготропні та

³⁴ Якщо точніше, це була змінна підрахунку (count variable)

соціотропні загрози, які ми обговорювали вище.

У цій же статті автори надають класифікацію індикаторів досвіду війни – вони поділяють їх на об'єктивні та суб'єктивні (Yaylacı & Price, 2022). Джерелом суб'єктивних індикаторів є відповіді респондентів – в дослідженні їх можуть просити пригадати, чи траплялися з ними або їхніми близькими ті чи інші стресові події, частоту цих подій. Джерелом об'єктивних – географічні дані, відкриті дані про час і місце атак, вибухів тощо. Знаючи, де проживає або проживав респондент в певний період часу, до масиву опитування можна додати інформацію про те, наскільки ця територія є/була небезпечною.

Міністерство освіти, до прикладу, оцінює рівень небезпеки на певній території з огляду на три ключові критерії. Перший – це близькість до важливої інфраструктури (аеропорти, порти, електростанції, мости тощо), які можуть стати мішенню обстрілів. Другий – наявність у минулому ракетних чи безпілотних атак, вибухів та інших бойових інцидентів поблизу. Третій – це наближеність до регіонів, звідки потенційно може вестися артилерійський обстріл (тимчасово окуповані території, території активних бойових дій, кордони з Росією, Білоруссю чи придністровським регіоном Молдови).³⁵ Ця інформація збирається з відкритих даних. Серед них – геопросторові дані з "OpenStreetMap" та бази журналістських ініціатив на кшталт "Civilian Harm in Ukraine" від "Bellingcat". Крім цього, враховуються дані з мобільного застосунку "єППО", що фіксує обстріли та вибухи (Про затвердження Методики оцінки ризиків безпеки в системі освіти, пов'язаних із збройною агресією Російської Федерації проти України, 2024). На основі цієї інформації міністерство створило карту, де позначений рівень небезпеки для кожної територіальної громади України (Міністерство освіти і науки України, 2025) (див. рис. 2.1.4.1).

У своєму дослідженні впливу війни на дистрес та порушення сну Антон Курапов разом з колегами створили подібну карту на рівні областей України (Kurapov et al., 2024). У своїй роботі вони оцінювали об'єктивну небезпеку через

³⁵ Тільки другий критерій є гарним індикатором досвіду війни, однак гіпотетично всі три є непоганими проксі-індикаторами для вимірювання відчуття небезпеки за власне життя.

частоту повітряних тривог в області, кількість вибухів в області та відстань від географічного центру області до країни-агресора (див. рис. 2.1.4.2).

Як бачимо, в обох запропонованих картах ближча дистанція до територій, що контролює РФ, пов'язана з більшою об'єктивною небезпекою. Відповідно, використання регіону проживання респондента як грубого показника рівня "постраждалості" від війни видається не позбавленим сенсу. Саме цією логікою ми користувались в одному з досліджень, написаних в рамках цієї дисертаційної роботи (Karakai & Hatsko, 2024). Враховуючи, що регіон проживання включається практично у всі опитувальники масових опитувань, підозрюємо, що найближчими роками він буде часто застосовуватись у дослідженнях наслідків війни.

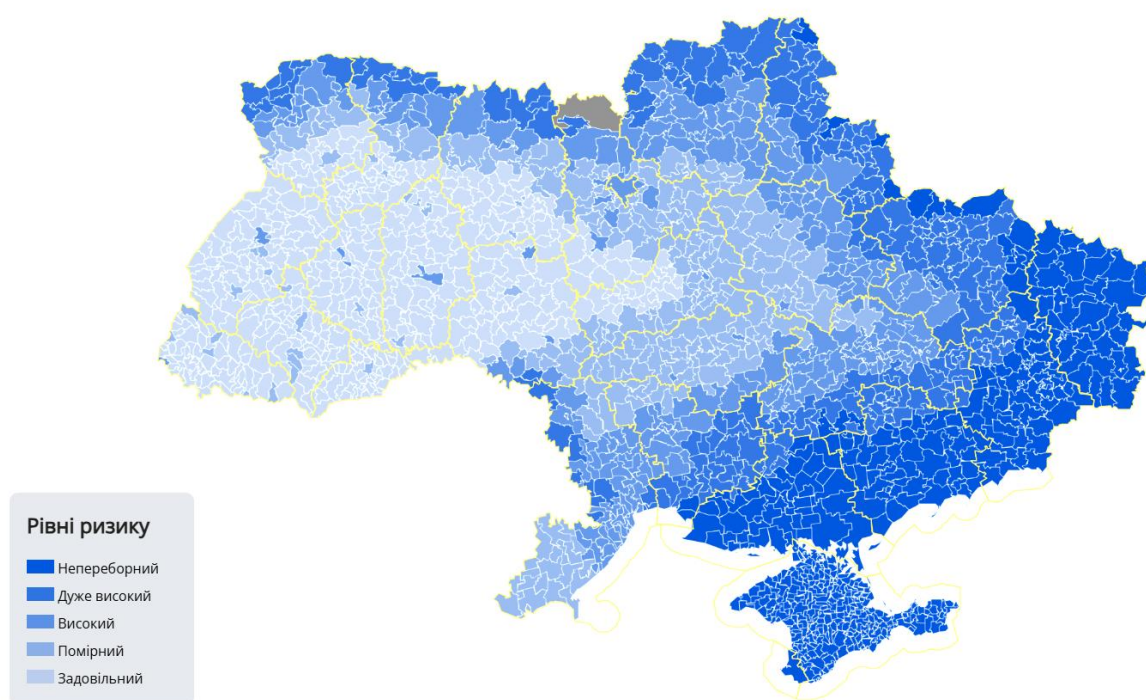

Рисунок. 2.1.4.1 Карта "Ризики безпеки в освіті" (2025)³⁶.

³⁶ Джерело: <https://offlineschool.mon.gov.ua/risk-map/index.html>. Дата доступу: 01.09.2025

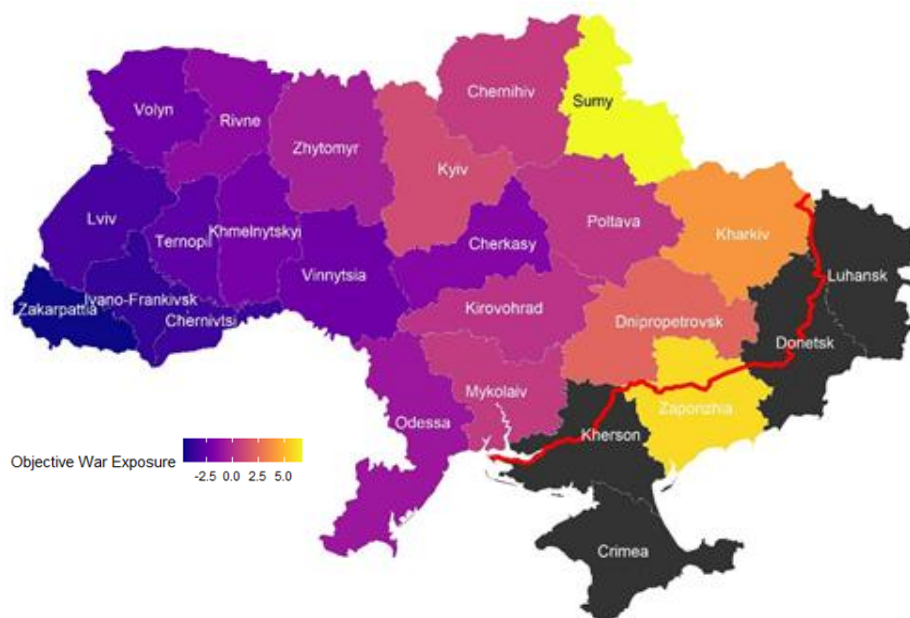

Рисунок. 2.1.4.2 Розподіл індексу об'єктивних загроз війни, червень 2023³⁷.

Хоча об'єктивні дані виглядають більш надійними, Яйладжи та Прайс застерігають, що такі дані також містять помилки (Yaylaci & Price, 2023). Люди, які проживають на територіях, що більш наближені до зони ведення бойових дій, можуть бути у відносній безпеці або принаймні себе так відчувати. Інформація про атаки й вибухи може бути неповною або неправдивою. Так, Крістін Ек зазначає, що Armed Conflict Location and Events Dataset (ACLED) – одна з найвідоміших баз даних, що фіксує епізоди насилля – має низку проблем з якістю даних: локації епізодів насилля часто приписують до найближчого населеного пункту, навіть якщо подія трапилась далеко від нього; події можуть дублюватися або, навпаки, пропускатися; джерела відомостей зазвичай нечіткі (Еск, 2012). У масиві, присвяченому війні в Україні, ACLED, до прикладу, фіксує події з російських ЗМІ та проросійських телеграм-каналів.

Нам не відомі дослідження, які б безпосередньо перевіряли зв'язок між об'єктивними індикаторами досвіду війни та суб'єктивним відчуттям екзистенційної небезпеки. Однак дані щодо інших залежних змінних дають підстави для скепсису. Сальнікова, Сидоров та Дембіцький (2025) на даних опитування ІС НАНУ (n = 2767) порівняли вираженість ознак ПТСР серед

³⁷ Джерело: Kurapov et al., 2024

українців за комбінованою змінною, яка враховувала перебування в зоні активних бойових дій та факт вимушеного переселення. Попри статистичну значущість відмінностей між групами, розмір ефекту виявився мінімальним: належність до групи пояснювала лише 2–4% варіації у показниках ПТСР (ordinal $\eta^2 = 0.02\text{--}0.04$).

2.1.5 Кумулятивний ефект від небезпечних подій

Вище ми згадували дослідження Джозефа Генріха та його колег, де для вимірювання досвіду війни використовувався адитивний індекс на основі дихотомічних змінних відповідей респондентів на запитання про переживання тієї чи іншої травматичної події (Henrich et al., 2019). Яйладжи та Прайс також звертають увагу, що такі метрики поширені в дослідженнях впливу війни (Yaylaci & Price, 2023). Теоретичним обґрунтуванням побудови такого показника може бути припущення про те, що ефект від пережитих під час війни негараздів є кумулятивним – можна сміливо припустити, що людина, яка пережила ракетний обстріл і втратила роботу, постраждала більше за людину, яка *тільки* втратила роботу або *тільки* пережила ракетний обстріл.

При побудові шкали на основі багатьох індикаторів ми зазвичай виходимо з того, що індикатори вимірюють одне й те саме, а отже вони мають між собою сильно корелювати. Однак у випадку індикаторів досвіду війни це емпірично не підтверджується. На рисунку 2.1.5.1 зображена кореляція Спірмана для дихотомічних змінних досвіду війни, побудованих на даних панельного дослідження, яке ми описували вище, в першому розділі. Більшість змінних є альтернативами запитання множинного вибору "Чи стикались Ви з наступним за час війни?", яке було поставлене 595 респондентам восени 2022 року³⁸.

³⁸ Дихотомічна змінна досвіду втрати знайомої людини була створена на підставі відповідей на запитання "Ви втратили когось під час цієї війни?", що мало наступні альтернативи: "Чоловіка/дружину, когось з батьків, дитину", "Інших членів сім'ї", "Друзів/сусідів/колег", "Я особисто не знайомий з людьми, які загинули". На зазначене запитання можна було дати тільки одну відповідь. Значення 1 для цієї змінної набувалось у випадку ствердної відповіді на будь-яку з перших трьох альтернатив. Змінна досвіду вимушеного переселення була створена на основі альтернатив запитання анкети про переїзд ("Наше життя сильно змінилось з початком війни і багато людей змінили місце проживання. Скажіть, будь ласка, Ви після 24 лютого 2022 року...?"). Вибір будь-якої альтернативи, пов'язаної з переїздом, закодовувався як 1. Це значення охоплює як тих, хто переїжджав зі свого населеного пункту під час війни та повернувся назад, так і тих, хто переїжджав, але не повернувся.

Бачимо, що кореляція між індикаторами досвіду війни є слабкою. Це стосується навіть тематично пов'язаних індикаторів майнових/грошових втрат – вони також корелюють відносно слабо.

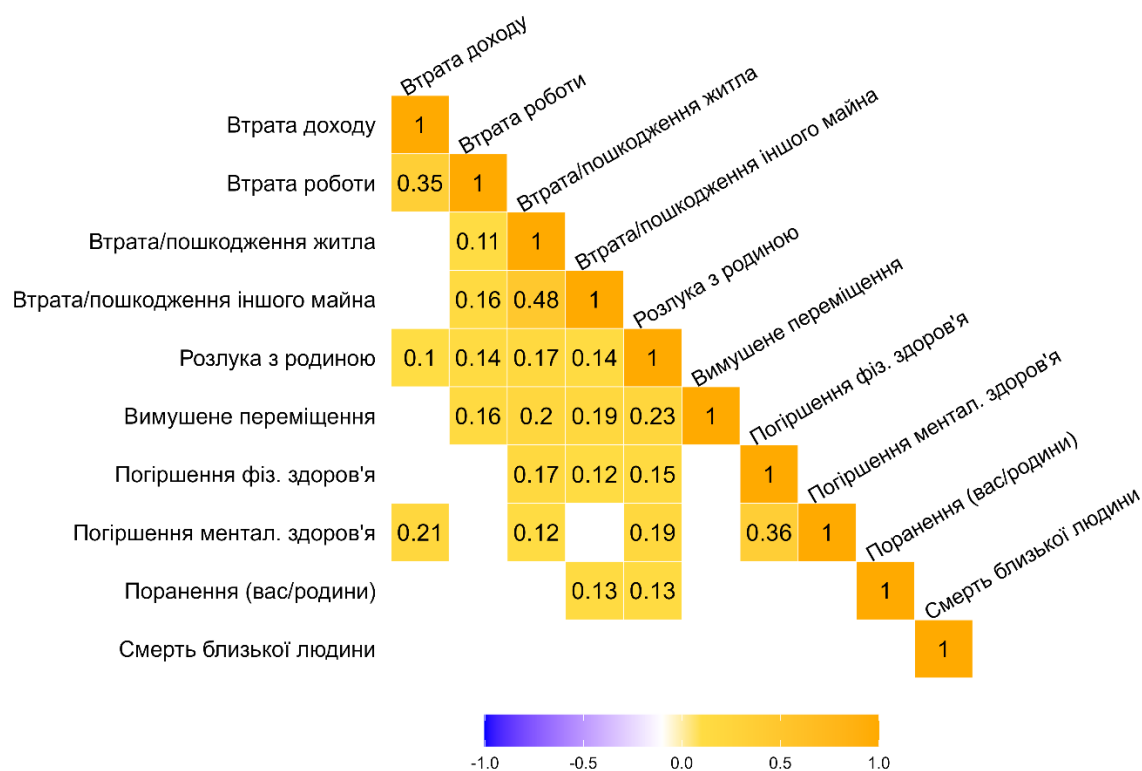

Рисунок 2.1.5.1 Кореляція Спірмана між різними досвідами війни у 2022 році (n = 595)

Чи можемо ми тоді вважати, що агрегований показник щось вимірює? У теоретичній рамці латентних змінних ми зазвичай припускаємо, що концепт, який ми намагаємось виміряти, впливає на змінні-індикатори, внаслідок чого між ними виникає кореляція. Такі латентні змінні називають рефлексивними (Diamantopoulos & Winklhofer, 2001). Однак напрям впливу між спостережуваними змінними і латентною змінною може бути оберненим. За такої концептуалізації ми все ще очікуємо, що зі зростанням значення емпіричної змінної значення латентної змінної зростає. Однак у такому випадку зі зростанням значень латентної змінної не всі значення емпіричних змінних мають зростати у відповідь, бо латентна змінна на них не впливає. Відповідно, емпіричні показники можуть не корелювати між собою. Латентні змінні такого роду називають формативними (Diamantopoulos & Winklhofer, 2001).

Поза контекстом досліджень впливу війни ми не зустрічали прикладів застосування адитивних індексів з "індикаторів небезпеки". На нашу думку, це значне упущення, адже згідно з теоретичною моделлю, яку намагаються перевірити дослідники, між "показниками екзистенційної небезпеки" та релігійністю існує формативна латентна змінна – власне екзистенційна небезпека.

Розглянемо одне з найбільш цитованих досліджень Тіма Іммерзіла та Франка ван Тубергена (2013), у якому автори перевіряють теорію небезпеки на даних European Social Survey. Як індикатори небезпеки було обрано:

- Безробіття (індивідуальний показник)
- Видатки на соціальне забезпечення у країні
- Рівень безробіття у країні
- Здоров'я (індивідуальний показник)
- Втрата партнера (індивідуальний показник)
- Відчуття загрози тероризму (індивідуальне відчуття)

Усі ці змінні вводять у модель регресії як незалежні змінні, що впливають на релігійність. Проте за теорією вони безпосередньо впливають не на релігійність, а на відчуття екзистенційної небезпеки, яке згодом формує рівень релігійності. До того ж, введення в регресійну модель всіх індикаторів небезпеки є проблематичним, адже кожна незалежна змінна "контролює" внесок інших індикаторів. Це може штучно занижувати або навіть спотворювати очікуваний сукупний ефект екзистенційної небезпеки. Натомість агрегований показник дає змогу враховувати всі "індикатори" одночасно, що краще відображає теоретичний зв'язок між екзистенційною небезпекою та релігійністю.

2.2 Критична оцінка досвіду війни як проксі-індикаторів відчуття екзистенційної небезпеки

Вище ми окреслили проблематичність практики використання різноманітних еготропних та соціотропних загроз як проксі для вимірювання відчуття екзистенційної небезпеки. Використовуючи подібні проксі, ми виходимо з

припущення, що ті чи інші умови життя індивіда або події, з якими він стикається, викликають відчуття небезпеки життю. Це припущення може бути помилковим. Окрім цього, в попередніх емпіричних дослідженнях здебільшого ігнорується кумулятивний ефект від загроз – бідна людина з поганим здоров'ям має менше шансів на виживання, ніж бідна людина з нормальним здоров'ям. Цей кумулятивний ефект можна врахувати за допомогою побудови індексів, однак довести якість подібного "проксі" без порівняння зі змінною, яку ми намагаємося виміряти, доволі складно. Це ж зауваження справедливе щодо практики використання регіону проживання респондента.

У емпіричній частині розділу ми розглянемо релевантність використання таких показників (формативних індексів) для вимірювання екзистенційної небезпеки в контексті війни.

На першому етапі аналізу, використовуючи дані загальнонаціонального опитування власників українських сім-карт, проведеного ІС НАНУ, ми з'ясуємо: 1) як економічні та екзистенційні загрози пов'язані з відчуттям загрози життю; 2) чи є адитивні індекси еготропних загроз кращою альтернативою окремим індикаторам як проксі для вимірювання відчуття небезпеки; 3) чи можна використовувати регіон проживання респондента в Україні як проксі для вимірювання екзистенційної небезпеки.

Далі, використовуючи дані третьої хвилі панельного дослідження LIWS,³⁹ ми: 1) перевіримо робастність результатів першого етапу аналізу на іншому масиві даних; 2) з'ясуємо, наскільки добре соціотропні загрози пов'язані з переживанням за життя близьких/членів спільноти.

Ця частина розділу організована наступним чином. Спочатку ми опишемо дані, що лежать в основі емпіричного дослідження. Далі опишемо змінні, які були використані для вимірювання еготропних та соціотропних загроз та відчуття екзистенційної небезпеки. Зрештою ми представимо результати кореляційного

³⁹ Опис масиву даних, файли з даними, а також дослідження, які були проведені на основі даних LIWS, можна знайти за посиланням: <https://github.com/kse-ua/LIWS>

аналізу між окресленими змінними. Спершу ми представимо дані та результати, отримані на даних ІС НАНУ, далі – на даних LIWS.

2.2.1 Аналіз даних проєкту "Стресові стани населення України в контексті війни: поширеність, групи ризику та механізми компенсації".

Дані

Кроссекційні дані зібрані в рамках проєкту "Стресові стани населення України в контексті війни: поширеність, групи ризику та механізми компенсації", ініційованого Інститутом соціології Національної академії наук України (ІС НАНУ). Опитування проводилося Соціологічною групою "Рейтинг" по всій території України (за винятком окупованих територій Криму та ОРДЛО, а також територій, на яких на момент опитування не було українського мобільного покриття) з 15 по 20 вересня 2023 року. Вибірка репрезентує населення України, що має доступ до українського мобільного зв'язку, віком від 18 до 69 років, яке користується смартфонами.

У цьому дослідженні було застосовано змішаний дизайн збору даних. На першому етапі використовувались комп'ютеризовані телефонні інтерв'ю (CATI) для рекрутингу респондентів. Респондентам було запропоновано взяти участь в опитуванні, і 8 758 респондентів погодились взяти в ньому участь (25,6% з тих, хто відповів на дзвінок). На другому етапі було застосоване комп'ютерне веб-інтерв'ювання (CAWI) для збору відповідей на основну частину анкети. Одразу після телефонного інтерв'ю респондентам, які погодились взяти участь у CAWI, було автоматично надіслано персональне запрошення на онлайн-опитування через месенджер Viber. Якщо запрошення не вдавалося доставити через Viber, воно автоматично надсилалося через SMS. Тим, хто не пройшов опитування, були надіслані нагадування. Остаточна вибірка включає 2 767 респондентів, які пройшли опитування (31,6% від тих, хто погодився взяти участь в CAWI, і 8,1% від тих, хто відповів на телефонний дзвінок відповідно).

Опис змінних

Екзистенційні загрози. У таблиці 2.2.1.1 представлені індикатори, які були використані для вимірювання екзистенційних загроз. Індикатори є відповідями на пункти наступного табличного запитання: *"Нижче перелічені різноманітні труднощі, негаразди або інші складні обставини, з якими люди стикаються під час війни. Які з них є актуальними особисто для Вас зараз, тобто справляють на Вас негативний вплив, незалежно від того, коли мали місце – нещодавно чи раніше?"*.

Кожен з цих пунктів оцінювався за 3-бальною шкалою: 0 = не актуально, 1 = не впевнений, чи актуально, 2 = актуально. На основі цих запитань був створений адитивний індекс **"Екзистенційні загрози"** (шляхом сумування кодів відповідей на пункти табличного запитання). Чим більше значення індексу, тим більше загроз для здоров'я та життя переживає респондент. Нагадуємо, що ми розглядаємо індекси як формативні змінні, відповідно ми не очікуємо узгодженості індикаторів. Досвід пережитої травматичної події збільшує загрозу для життя, але не обов'язково підвищує ймовірність іншої травматичної події (тобто вони не обов'язково корелюють між собою).

Таблиця 2.2.1.1 Розподіл відповідей за індикаторами еготропних екзистенційних загроз під час війни

Отримання або загострення тимчасових ушкоджень здоров'я: травм або захворювань (%)	
<i>Не актуально</i>	810 (29.3)
<i>Важко сказати, актуально чи ні</i>	645 (23.3)
<i>Актуально</i>	1312 (47.4)
Отримання або загострення каліцтв чи хронічних захворювань (%)	
<i>Не актуально</i>	972 (35.1)
<i>Важко сказати, актуально чи ні</i>	571 (20.6)
<i>Актуально</i>	1224 (44.2)
Відсутність доступу до необхідних Вам ліків або необхідної медичної допомоги (%)	
<i>Не актуально</i>	1556 (56.2)
<i>Важко сказати, актуально чи ні</i>	558 (20.2)
<i>Актуально</i>	653 (23.6)
Виконання своїх робочих обов'язків в небезпечних умовах (%)	
<i>Не актуально</i>	1203 (43.5)
<i>Важко сказати, актуально чи ні</i>	590 (21.3)
<i>Актуально</i>	974 (35.2)

Економічні загрози. У таблиці 2.2.1.2 представлені індикатори, які були використані для вимірювання економічних загроз. Вони є відповідями на пункти того ж табличного запитання, яке ми використовували для екзистенційних загроз. За процедурою, аналогічною процедурі побудови індексу екзистенційних загроз, було побудовано адитивний індекс "Економічні загрози".

Таблиця 2.2.1.2 Розподіл відповідей за індикаторами еготропних економічних загроз під час війни

Відсутність доступу до необхідних державних послуг – фінансових, соціальних, освітніх тощо (%)	
<i>Не актуально</i>	1447 (52.3)
<i>Важко сказати, актуально чи ні</i>	588 (21.3)
<i>Актуально</i>	732 (26.5)
Значні фінансові або матеріальні втрати (%)	
<i>Не актуально</i>	670 (24.2)
<i>Важко сказати, актуально чи ні</i>	668 (24.1)
<i>Актуально</i>	1429 (51.6)
Критичне для Вас/Вашої родини зниження доходів (%)	
<i>Не актуально</i>	480 (17.3)
<i>Важко сказати, актуально чи ні</i>	624 (22.6)
<i>Актуально</i>	1663 (60.1)
Втрата роботи (%)	
<i>Не актуально</i>	1365 (49.3)
<i>Важко сказати, актуально чи ні</i>	430 (15.5)
<i>Актуально</i>	972 (35.1)
Тимчасові або постійні проблеми з електрикою, водою, опаленням, загальним станом помешкання тощо (%)	
<i>Не актуально</i>	609 (22.0)
<i>Важко сказати, актуально чи ні</i>	565 (20.4)
<i>Актуально</i>	1593 (57.6)
Погані умови проживання на новому місці (%)	
<i>Не актуально</i>	2051 (74.1)
<i>Важко сказати, актуально чи ні</i>	422 (15.3)
<i>Актуально</i>	294 (10.6)
Зміна місця проживання на постійній основі (%)	
<i>Не актуально</i>	2026 (73.2)
<i>Важко сказати, актуально чи ні</i>	357 (12.9)
<i>Актуально</i>	384 (13.9)

Еготропні загрози. Індикатори економічних та екзистенційних загроз було використано для побудови загального показника еготропних загроз, шляхом побудови адитивного індексу за аналогією з попередніми індексами.

Соціотропні загрози. Деякі території знаходяться ближче до місць скупчення військ ворога, або частіше зазнають ракетних обстрілів. У зв'язку з цим для вимірювання рівня контекстуальної небезпеки ми скористалися регіоном

проживання респондентів. Області проживання респондентів були згруповані наступним чином:

- 1) Регіони, на території яких ведуться бойові дії ⁴⁰: Херсонська, Запорізька, Донецька, Харківська;
- 2) Регіони, на території яких велись бойові дії: Миколаївська, Київська, Чернігівська, Сумська;
- 3) Регіони, які межують з регіонами, на території яких велись бойові дії: Одеська, Дніпропетровська, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська, Житомирська, м. Київ;
- 4) Віддалені регіони: Вінницька, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька.

Відчуття екзистенційної небезпеки. Для вимірювання відчуття екзистенційної небезпеки були застосовані наступні пункти табличного запитання *"Якою мірою перелічене було характерним для Вас за останній місяць?"*:

- Напруга в очікуванні можливого ракетного удару
- Відчуття страху через можливий ядерний удар
- Болісне реагування на сигнали повітряної тривоги
- Страх через можливий наступ ворога з метою захоплення більшої кількості наших територій

Кожен з пунктів оцінювався за 4-бальною шкалою (зовсім ні, зрідка, періодично, постійно).

Пункти шкали є внутрішньо узгодженими (Cronbach's $\alpha = 0.82$). Для підтвердження однофакторної структури ми застосували конфірмаційний факторний аналіз. Оскільки змінні є порядковими, ми застосували метод діагонально зважених найменших квадратів (DWLS) (Li, 2016). Однофакторна модель продемонструвала гарну відповідність даним: CFI = 0.999, TLI = 0.997, RMSEA = 0.044, SRMR = 0.016⁴¹. Це дозволяє нам говорити про наявність однієї

⁴⁰ В масиві немає респондентів з Луганської області

⁴¹ Це стандартний перелік показників відповідності даним. Значення CFI та TLI має наближатись до 1, значення RMSEA та SRMR – до 0. Дослідники часто використовують порогові значення 0.95 для CFI та TLI та 0.05 для

рефлексивної латентної змінної, яка, на нашу думку, відображає відчуття загрози життю у зв'язку з війною. Значення латентної змінної у кожного з респондентів були спрогнозовані з регресійної моделі конфірматорного факторного аналізу.

Як альтернативу, ми також використали відповіді на пункт вищезгаданого табличного запитання (табличне питання, яке використовувалось для вимірювання загроз) *"Безпосередня загроза для власного життя"* (0 = не актуально, 1 = не впевнений, чи актуально, 2 = актуально). Ця змінна охоплює загальне відчуття загрози життю, без обов'язкової прив'язки до контексту війни.

Результати

Наведена в таблиці 2.2.1.3 рангова кореляція Спірмана демонструє, наскільки еготропні загрози пов'язані із загальним суб'єктивним відчуттям екзистенційної небезпеки у зв'язку з війною. Жирним шрифтом виділено індекси, що узагальнюють вплив певної групи ризиків на почуття небезпеки.

З таблиці бачимо, що всі показники слабо⁴² корелюють з відчуттям небезпеки через війну. З одного боку, індекси мають більший зв'язок з відчуттям екзистенційної небезпеки, ніж будь-яка зі складових цих змінних на рівні вибірки. Однак довірчі інтервали кореляції індексів з відчуттям небезпеки перетинають аналогічні довірчі інтервали багатьох змінних, що містять відповіді лише на одне питання. До них входять ризик отримання або загострення травм і хронічних захворювань (0.16 і 0.14 відповідно); критичне зниження доходів (0.17); тимчасові або постійні проблеми з електрикою, водою, опаленням, загальним станом помешкання тощо (0.14); значні фінансові або матеріальні втрати (0.14).

Разом з тим індекси загроз краще корелюють з відчуттям небезпеки, ніж відсутність доступу до державних послуг та медичної допомоги (0.12), виконання роботи в небезпечних умовах і втрата роботи (0.09-0.10) та подіями, пов'язаними з переїздом (0.04-0.06).

RMSEA та SRMR. Досягнення цих порогових значень є індикатором хорошої відповідності моделі даним (Kline, 2023, с. 163).

⁴² Значення коефіцієнта кореляції Спірмана приймає значення від -1 до 1. Знак коефіцієнта характеризує напрям зв'язку, а абсолютне значення його силу. Значення до 0.3 свідчать про слабкий зв'язок між змінними; від 0.4 до 0.6 – про помірний; від 0.6 – про сильний. (Akoglu, 2018)

Таблиця 2.2.1.3 Кореляція Спірмана між показниками загроз і відчуттям екзистенційної небезпеки у зв'язку з війною

	Spearman ρ [CI 95%]	<i>p</i>-value
Еготропні загрози	0.21 [0.17; 0.24]	0.000
Екзистенційні загрози	0.18 [0.14; 0.22]	0.000
Економічні загрози	0.18 [0.14; 0.22]	0.000
Критичне для Вас/Вашої родини зниження доходів	0.17 [0.13; 0.20]	0.000
Отримання або загострення тимчасових ушкоджень здоров'я: травм або захворювань	0.16 [0.13; 0.20]	0.000
Отримання або загострення каліцтв чи хронічних захворювань	0.14 [0.11; 0.18]	0.000
Тимчасові або постійні проблеми з електрикою, водою, опаленням, загальним станом помешкання тощо	0.14 [0.10; 0.18]	0.000
Значні фінансові або матеріальні втрати	0.14 [0.10; 0.17]	0.000
Відсутність доступу до необхідних державних послуг – фінансових, соціальних, освітніх тощо	0.12 [0.09; 0.16]	0.000
Відсутність доступу до необхідних Вам ліків або необхідної медичної допомоги	0.12 [0.08; 0.15]	0.000
Виконання своїх робочих обов'язків в небезпечних умовах	0.10 [0.06; 0.13]	0.000
Втрата роботи	0.09 [0.05; 0.13]	0.000
Погані умови проживання на новому місці	0.06 [0.03; 0.10]	0.002
Зміна місця проживання на постійній основі	0.04 [0.01; 0.08]	0.021

У таблиці 2.2.1.4 наведена кореляція Спірмана між тими ж показниками загроз та альтернативним показником екзистенційної небезпеки (яка пов'язана не тільки з загрозою зі сторони РФ). Бачимо, що і в цьому випадку кореляція між загрозами та відчуттям небезпеки є здебільшого слабкою. Індекс екзистенційних загроз найкраще прогнозує відчуття небезпеки (0.39) – за винятком загального індексу загроз (0.33) і отримання або загострення тимчасових ушкоджень здоров'я: травм або захворювань (0.35), індекс екзистенційних загроз пояснює відчуття небезпеки краще, ніж інші загрози.

Індекс економічних загроз корелює з відчуттям небезпеки суттєво менше, ніж індекс екзистенційних загроз. Те саме можемо сказати й про окремі показники – економічні загрози корелюють з відчуттям небезпеки менше, ніж екзистенційні.

Примітно, що показники, пов'язані з переселенням, і в цьому випадку практично не корелюють з відчуттям небезпеки. Якщо подумати, цей результат є цілком очікуваним – люди, які вже переїхали подалі від війни, цілком можуть відчувати себе в більшій безпеці, ніж ті, хто цього ще не зробив.

Таблиця 2.2.1.4 Кореляція Спірмана між показниками загроз і відчуттям екзистенційної небезпеки

	Spearman ρ [CI 95%]	<i>p</i>-value
Екзистенційні загрози	0.39 [0.35; 0.42]	0.000
Отримання або загострення тимчасових ушкоджень здоров'я: травм або захворювань	0.35 [0.31; 0.38]	0.000
Еготропні загрози	0.33 [0.29; 0.36]	0.000
Отримання або загострення каліцтв чи хронічних захворювань	0.30 [0.26; 0.33]	0.000
Виконання своїх робочих обов'язків в небезпечних умовах	0.27 [0.24; 0.31]	0.000
Економічні загрози	0.22 [0.18; 0.25]	0.000
Тимчасові або постійні проблеми з електрикою, водою, опаленням, загальним станом помешкання тощо	0.20 [0.17; 0.24]	0.000
Відсутність доступу до необхідних Вам ліків або необхідної медичної допомоги	0.18 [0.14; 0.22]	0.000
Відсутність доступу до необхідних державних послуг – фінансових, соціальних, освітніх тощо	0.17 [0.13; 0.21]	0.000
Значні фінансові або матеріальні втрати	0.16 [0.12; 0.20]	0.000
Критичне для Вас/Вашої родини зниження доходів	0.13 [0.10; 0.17]	0.000
Погані умови проживання на новому місці	0.12 [0.08; 0.15]	0.000
Втрата роботи	0.10 [0.06; 0.14]	0.000
Зміна місця проживання на постійній основі	0.05 [0.01; 0.09]	0.006

Отже, і індекси загроз, і окремі показники слабо корелюють з відчуттям небезпеки, що проблематизує їх використання у якості проксі для вимірювання відчуття небезпеки. Разом з тим аналіз показує, що композитні індекси загроз є ефективнішими показниками небезпеки у порівнянні з окремими показниками загроз. Також бачимо, що економічні загрози корелюють з відчуттям небезпеки гірше, ніж екзистенційні. Цей результат проблематизує практику необґрунтованого

використання безробіття або низького доходу, як проксі для вимірювання відчуття небезпеки.

Перейдемо до контекстуальних показників небезпеки. На **рисунку 2.2.1.1** зображений розподіл екзистенційної небезпеки через війну в розрізі груп регіонів, які мали різний досвід бойових дій. Бачимо, що середні значення відчуття небезпеки через війну практично не відрізняються між регіонами. Це ж підтверджує незначущий результат однофакторного дисперсійного аналізу. Значення омега-квадрат (ω^2) прямує до нуля⁴³, що також вказує на те, що регіон не пояснює варіацію у відчутті небезпеки через війну.

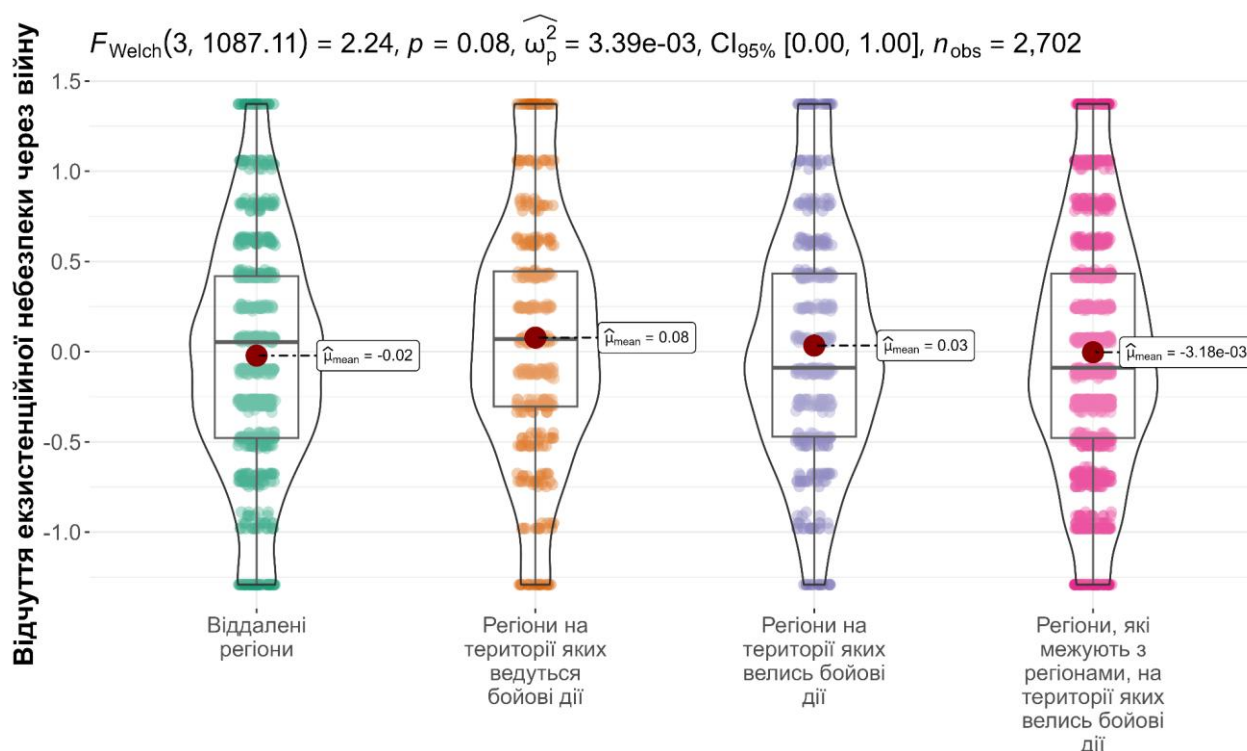

Рисунок 2.2.1.1 Порівняння регіонів за відчуттям небезпеки через війну

На **рисунку 2.2.1.2** зображений розподіл екзистенційної небезпеки (альтернативна, ширша за змістом змінна) в розрізі груп регіонів, які мали різний досвід бойових дій. Бачимо, що на відміну від попередньої змінної відмінності між регіонами є, що підтверджує значущий χ^2 . Так, респонденти з областей, на території яких досі відбуваються регулярні зіткнення з ворогом, відчувають небезпеку життю значно частіше, ніж решта респондентів. При цьому різниця у відповідях на

⁴³ Значення ω^2 до 0.06 свідчать про те, що фактор слабо пояснює дисперсію змінної

це запитання серед решти регіонів є незначною. Значення V-Крамера (0.12) показує, що регіон проживання помірно⁴⁴ пояснює варіацію у відчутті екзистенційної небезпеки.

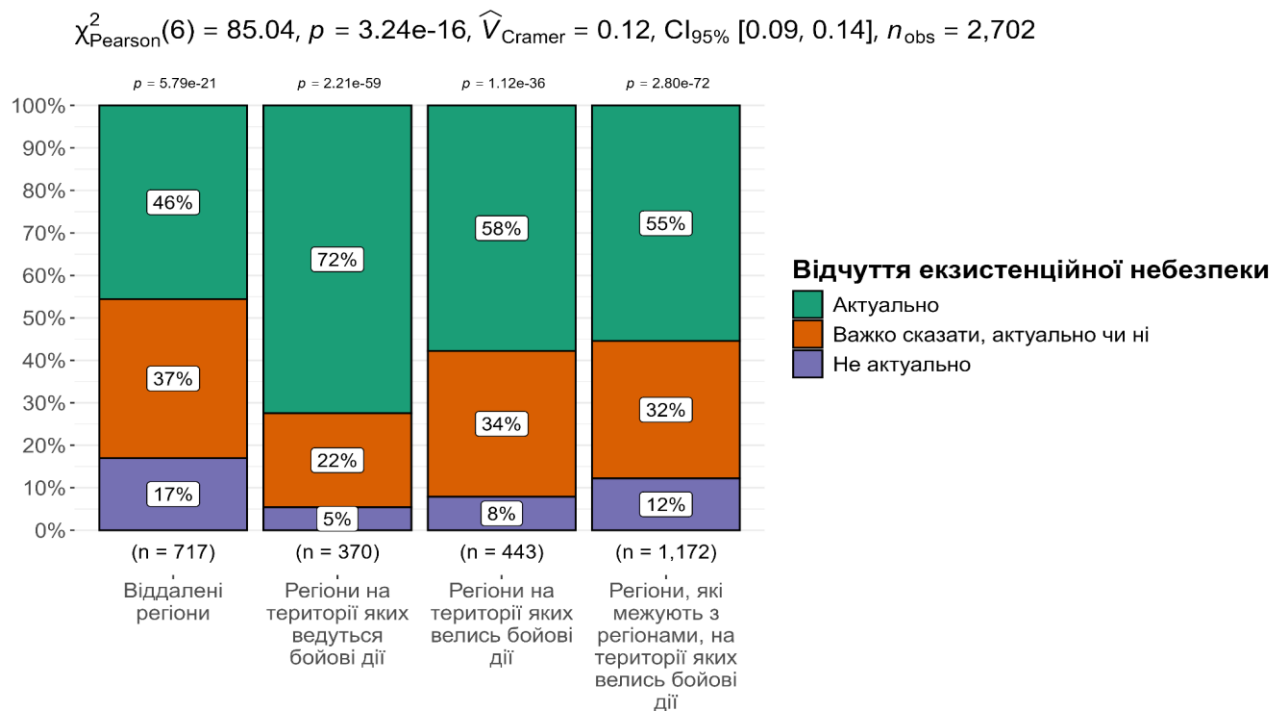

Рисунок 2.2.1.2 Порівняння регіонів за відчуттям екзистенційної небезпеки

Отже, відстань проживання відносно РФ практично не диференціює респондентів за відчуттям небезпеки. Суттєві відмінності були знайдені тільки між областями, де станом на момент опитування все ще йшли бойові дії, та всіма іншими. Це може означати, що зв'язок між географічною відстанню від зони бойових дій та відчуттям небезпеки є нелінійним. Можемо припустити, що, починаючи з якоїсь відстані від лінії фронту, людина відчуває себе відносно безпечно. Примітно, що розподіл змінної небезпеки у групі респондентів, які проживали в регіоні, на території якого колись велись бойові дії практично не відрізняється від аналогічного розподілу в групі респондентів, що жили в регіоні, де ніколи не велись бойові дії.

Цей результат може пояснювати змішані результати, які ми отримали на

⁴⁴ Коефіцієнт V-Крамера використовується для оцінки сили зв'язку між двома категоріальними змінними у таблицях спряженості. Значення V-Крамера змінюється від 0 до 1. Зазвичай використовують такі орієнтовні інтервали для інтерпретації сили зв'язку: до 0.05 — дуже слабкий, понад 0.05 — слабкий, понад 0.10 — помірний, понад 0.15 — сильний, понад 0.25 — дуже сильний зв'язок (Akoglu, 2018).

початкових стадіях дослідження. Використовуючи панельні дані, описані в першому розділі дисертації (595 респондентів, опитаних до та після повномасштабного вторгнення) ми знайшли, що після війни респонденти стали більш релігійними, однак факт проживання в регіонах, що мали досвід бойових дій, не впливав на зміну релігійності (Karakai & Hatsko, 2024)⁴⁵. Ми припускали, що регіон проживання має диференціювати людей за відчуттям небезпеки, а отже і за зростанням релігійності внаслідок війни – як виявилось, припущення було безпідставним.

Далі будуть представлені результати додаткового аналізу, проведеного на даних LIWS.

2.2.2 Аналіз даних проєкту Life in War Survey (LIWS)

Дані

Як додаткове джерело даних про зв'язок між загрозами та відчуттям небезпеки ми використали третю хвилю панельного дослідження LIWS, в якій респондентам задавали релевантні для нашого аналізу запитання. Опитування було проведене Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення Київської школи економіки в межах проєкту, підтриманого Swedish Institute Baltic Sea Neighbourhood Programme (грант № 01221/2023). Збір даних відбувався 5–31 жовтня 2024 року змішаним способом. Респондентам, які після попередніх хвиль залишили свої номери телефонів ($n = 1\,268$), не менш ніж сім разів телефонували у різні дні та години, пропонуючи взяти участь у телефонному інтерв'ю (CATI). Тим, хто перебував за кордоном, у небезпечних регіонах або не бажав особистої зустрічі, також пропонували CATI. Натомість для тих, хто не надав номер телефону, але мешкав у відносно безпечних регіонах, організували виїзні особисті інтерв'ю (face-to-face). Після досягнення квоти у 300 таких інтерв'ю, подальше опитування проводили виключно телефоном. Така стратегія дала змогу розширити охоплення респондентів і водночас оптимізувати витрати. Загалом до вибірки третьої хвилі

⁴⁵ Детальніше результат буде описано в третьому розділі.

увійшли 600 респондентів.

Опис змінних

Екзистенційні та економічні загрози. У таблиці 2.2.2.1 представлені розподіли індикаторів, які були використані для вимірювання екзистенційних загроз. Індикатори є відповідями на пункти табличного питання: *"Чи стикались Ви з наступним за час війни? Якщо так, будь ласка, скажіть в якому році відбулась ця подія. Якщо подія сталась у декількох роках, - вкажіть всі роки, коли це сталось"*. Респонденти вказували, чи переживали вони кожен з перелічених подій у 2022, 2023 або 2024 році. Кожен індикатор є дихотомічною змінною, яка приймає значення 1, якщо подія трапилася у відповідному році, та 0, якщо не трапилася.

На основі цих змінних ми створили новий набір змінних, який дозволяє визначити, чи пережив респондент ту чи іншу подію хоча б один раз протягом усього періоду з 2022 по 2024 рік. Ці нові дихотомічні змінні приймають значення 1, якщо респондент вказав, що подія трапилася у будь-якому з трьох років, або 0, якщо вона не трапилася жодного разу. Таким чином, ми отримали компактку форму представлення травматичного досвіду, що фіксує сам факт наявності або відсутності кожного типу події впродовж усього періоду повномасштабної війни.

Таблиця 2.2.2.1 Розподіл травматичного досвіду, що трапився з учасниками панелі під час повномасштабного вторгнення РФ

	2022 N = 600	2023 N = 600	2024 N = 600	2022-2024 N = 600
Скрутне фінансове становище	335 (56%)	276 (46%)	288 (48%)	420 (70%)
Погіршення фізичного здоров'я	224 (37%)	215 (36%)	258 (43%)	365 (61%)
Погіршення психічного стану	243 (41%)	188 (31%)	216 (36%)	326 (55%)
Розлука з членами сім'ї	194 (32%)	109 (18%)	90 (15%)	256 (43%)
Руйнування місцевої інфраструктури	144 (24%)	128 (21%)	108 (18%)	219 (37%)
Безпосередня загроза для власного життя	170 (28%)	138 (23%)	140 (23%)	211 (35%)
Втрата роботи	128 (21%)	49 (8.2%)	41 (6.8%)	162 (27%)
Втрата або пошкодження житла	30 (5.0%)	17 (2.8%)	9 (1.5%)	53 (8.9%)
Окупація населеного пункту	33 (5.5%)	6 (1.0%)	5 (0.8%)	40 (6.7%)
Втрата або пошкодження іншого майна	22 (3.7%)	9 (1.5%)	5 (0.8%)	34 (5.7%)
Кількість пережитих травматичних	3 (2, 5) ²			

подій (власний досвід)				
Відсутня відповідь	22	22	22	22

Бачимо, що деякі стресори війни є дуже поширеними, а інші зустрічаються доволі рідко. Дихотомічні змінні, які сильно зміщені вбік мають обмежену користь для аналізу – якщо в змінній відсутня варіація, то вона нічого не пояснює. Ця проблема є критичнішою на малих вибірках. З таблиці бачимо, що деякі змінні (скрутне фінансове становище, втрата, або пошкодження житла, окупація населеного пункту, втрата або пошкодження нежитлового майна) самі по собі є поганими кандидатами на предиктори будь-яких змін установок респондентів (принаймні для наших даних).

Окрім цього, з таблиці видно, що хоча деякі травматичні події частіше траплялися у 2022 році (наприклад, втрата роботи чи розлука з близькими), загальна структура розподілів подій залишається відносно стабільною впродовж трьох років. *Якщо* загрози дійсно є сталими, а відчуття небезпеки не притуплюється з часом, то за логікою теорії екзистенційної небезпеки ми повинні спостерігати довготривале зростання релігійності, оскільки в такому випадку зростання попиту на релігію є сталим.

Соціотропні загрози. У таблиці 2.2.2.2 представлені розподіли індикаторів, які були використані для вимірювання соціотропних загроз. Індикатори є відповідями на пункти табличного питання, яке слідувало за блоком запитань про еготропні загрози: *"Скажіть, будь ласка, чи щось із наступного сталося з ними? Якщо так, будь ласка, скажіть в якому році відбулась ця подія. Якщо подія сталась у декількох роках, - вкажіть всі роки, коли це сталося"*.

Таблиця 2.2.2.2 Розподіл травматичного досвіду, що трапився з близькими учасників панелі під час повномасштабного вторгнення РФ

	2022 N = 600	2023 N = 600	2024 N = 600	2022-2024 N = 600
Хтось із близьких мені людей (наприклад, один з батьків, близький родич, друг) зіткнувся з безпосередньою загрозою для власного життя.	192 (32%)	165 (28%)	150 (25%)	284 (48%)
Когось із моїх близьких (наприклад, одного	50 (8.4%)	102 (17%)	74 (12%)	176 (30%)

з батьків, брата чи друга) було фізично поранено на війні.				
Житло когось із моїх близьких (наприклад, батьків, близьких родичів, друзів) було пошкоджено або зруйновано.	77 (13%)	41 (6.9%)	28 (4.7%)	127 (21%)
Хтось із близьких мені людей (наприклад, один з батьків, близький родич, друг) зник безвісти.	26 (4.4%)	44 (7.4%)	50 (8.4%)	105 (18%)
Хтось із близьких мені людей (наприклад, один з батьків, близький родич, друг) загинув під час війни	52 (8.7%)	94 (16%)	68 (11%)	155 (26%)
Кількість подій, що трапились з близькими				1 (0, 3) ²
Відсутня відповідь	18	18	18	18

² Median (Q1, Q3)

Формат відповіді на ці запитання є аналогічним до того, що пропонувався респондентам у блоці про індивідуальний досвід війни. Фінальні змінні соціотропних загроз приймають значення 1 у тому випадку, якщо респондент вказав, що відповідна подія трапилася з його близькими в будь-який рік за період від 2022 до 2024 року.

Відчуття загрози власному життю. Змінна вимірює, як часто респондент турбується про власну безпеку у зв'язку з війною. Питання: "Як часто ви турбуєтесь про власну безпеку через війну?" Відповіді надавались за 5-бальною шкалою: від 1 ("Ніколи") до 5 ("Дуже часто / Постійно").

Відчуття загрози життю близьких. Змінна відображає, як часто респондент хвилюється за безпеку своїх друзів або родини через війну. Питання: "Як часто ви турбуєтесь про безпеку ваших друзів або родини через війну?" Відповіді також давались за 5-бальною шкалою: від 1 ("Ніколи") до 5 ("Дуже часто / Постійно"). Примітно, що значна частина респондентів лише інколи переживає за власне життя, або за життя близьких.

Таблиця 2.2.2.3 Розподіл частоти відчуття небезпеки за власне життя, або за життя близьких.

	Власну безпеку через війну? N = 600	Безпеку близьких? N = 600
Ніколи	70 (12%)	26 (4.3%)
Рідко	77 (13%)	50 (8.3%)

Іноді	132 (22%)	95 (16%)
Часто	142 (24%)	207 (35%)
Дуже часто / Постійно	179 (30%)	222 (37%)

Результати

Серед усіх розглянутих індикаторів, найвищий зв'язок із частотою переживання за власне життя має адитивний показник – кількість пережитих травматичних подій (див. таблицю 2.2.2.4). Дещо нижчі, але теж суттєві кореляції спостерігаються для показників погіршення психічного стану⁴⁶ та безпосередньої загрози для власного життя (0.288 і 0.255 відповідно). Інші окремі показники мають слабший зв'язок із частотою переживань, причому частина з них, переважно ті, що пов'язані з погіршенням матеріального стану, не є статистично значущими.

Таблиця 2.2.2.4 Кореляція Спірмана між показниками еготропних загроз і частотою переживання за власне життя

	Spearman ρ [CI 95%] p -value ⁴⁷	
Кількість пережитих травматичних подій (власний досвід)	0.30 [0.22; 0.37]	0.000
Погіршення психічного стану	0.29 [0.21; 0.36]	0.000
Безпосередня загроза для життя	0.26 [0.18; 0.33]	0.000
Погіршення фізичного здоров'я	0.14 [0.06; 0.22]	0.011
Розлука з членами сім'ї	0.14 [0.06; 0.22]	0.013
Скрутне фінансове становище	0.13 [0.05; 0.21]	0.033
Втрата або пошкодження житла	0.12 [0.04; 0.20]	0.068
Руйнування місцевої інфраструктури	0.11 [0.03; 0.20]	0.081
Втрата роботи	0.11 [0.03; 0.19]	0.112
Окупація населеного пункту	0.07 [-0.01; 0.15]	0.606
Втрата або пошкодження іншого майна	0.06 [-0.02; 0.14]	0.879

Аналогічна тенденція спостерігається і щодо переживань за життя близьких: найбільш сильний зв'язок має загальна кількість подій, що трапилися з близькими (див. таблицю 2.2.2.5), а також окреме питання про те, чи хтось із близьких стикався з безпосередньою загрозою для життя (0.290, $p < 0.001$). Окремі

⁴⁶ Погіршення психічного здоров'я може бути як і стресором, що призводить до відчуття небезпеки, так і наслідком тривалого відчуття небезпеки. У зв'язку з цим, попри відносно високу кореляцію на думку автора цей показник варто застосовувати з обережністю.

⁴⁷ ⁴²Для p -value застосована поправка Холма на множинні порівняння, тому довірчі інтервали та значущість можуть не збігатися.

події, такі як поранення чи загибель на війні, мають нижчі коефіцієнти кореляції. Таким чином, і тут інтегральні (сумарні) показники краще відображають частоту переживань, ніж окремі індикатори.

Таблиця 2.2.2.5 Кореляція Спірмана між показниками загроз і частотою переживання за життя близьких.

	Spearman ρ [CI 95%] p -value ⁴²	
Хтось із близьких мені людей (наприклад, один з батьків, близький родич, друг) зіткнувся з безпосередньою загрозою для власного життя.	0.29 [0.21; 0.36]	0.000
Кількість подій, що трапились з близькими	0.27 [0.19; 0.35]	0.000
Житло когось із моїх близьких (наприклад, батьків, близьких родичів, друзів) було пошкоджено або зруйновано.	0.16 [0.08; 0.24]	0.001
Хтось із близьких мені людей (наприклад, один з батьків, близький родич, друг) зник безвісти.	0.12 [0.03; 0.20]	0.028
Хтось із близьких мені людей (наприклад, один з батьків, близький родич, друг) загинув під час війни	0.11 [0.02; 0.19]	0.046
Когось із моїх близьких (наприклад, одного з батьків, брата чи друга) було фізично поранено на війні.	0.10 [0.01; 0.18]	0.070

Висновки до другого розділу

У цьому розділі ми розглянули підходи до операціоналізації екзистенційної небезпеки, зокрема під час війни. Важливість коректного вимірювання загроз має принципове значення для перевірки гіпотези екзистенційної небезпеки, яка постулює зв'язок між релігійністю та рівнем ризиків і загроз у житті індивіда (Inglehart, 2018; Norris & Inglehart, 2015). Аналіз, здійснений на основі огляду літератури та власних емпіричних даних, дозволяє сформулювати декілька ключових висновків.

По-перше, у сучасній соціології релігії поширеним є розмежування між **екзистенційними** й **економічними** загрозами (Immerzeel & Van Tubergen, 2013). Екзистенційні загрози безпосередньо пов'язані з ризиками для життя (терористичні акти, війна, серйозні проблеми зі здоров'ям тощо). Економічні загрози стосуються абсолютного і відносного рівня добробуту індивіда. Індикатори відносного рівня добробуту використовуються в сучасних дослідженнях, однак така практика є сумнівною з точки зору теоретичного механізму, через який вони б мали впливати

на релігійність та цінності.

По-друге, в літературі виділяють **еготропні** й **соціотропні** загрози (Van Tubergen et al., 2023; Kanol & Michalowski, 2023). Еготропні (особисті) загрози безпосередньо впливають на життя індивіда – наприклад, ризик поранення, втрата роботи, хвороба. Натомість соціотропні (колективні, або контекстуальні) пов'язані із ситуацією в суспільстві загалом – війни, пандемії, системна економічна криза. Разом з тим дослідники по-різному інтерпретують причини, за якими соціотропні загрози впливали б на релігійність – це може бути турбота про близьких, або ж страх за своє життя, підкріплений фактом того, що середовище небезпечне для людей навколо. У рамках написання цієї дисертаційної роботи ми показали, що перегляд медіаконтенту, пов'язаного з війною, може супроводжуватися опосередкованим "проживанням" подій, що висвітлюються в медіа. Це переживання пов'язане з частотою звернень до релігійних практик через відчуття небезпеки (Karakai et al., 2025).

По-третє, існує достатньо доказів для того, щоб вважати, що масштабні кризові події мають потенціал для ініціації змін цінностей та переконань людей у дорослому віці. Ми припускаємо, що кризові події спричиняють зміни через те, що вони є неочікуваними, викликають сильні емоції та відчуття песимізму та невизначеності щодо майбутнього. Відтак, війна як масштабна кризова подія може бути каталізатором, який призведе до змін релігійності.

По-четверте, у межах вивчення впливу війни дослідники використовують як дані опитувань, так і сторонні географічні дані (дані про факти ведення бойових дій, локації терористичних атак тощо). Хоча такі дані виглядають більш об'єктивними, бази даних, що зберігають про час і місце актів насилля мають проблеми з якістю (Eck, 2012). При використанні даних опитувань, дослідники часто будують індекси з набору змінних, що фіксують різноманітні травматичні події, що трапляються з людьми під час війни. Практика побудови індексів не є поширеною в дослідженнях соціологів релігії, однак є виправданою з методологічної та теоретичної точки зору.

По-п'яте, результати нашого власного дослідження про зв'язок між

еготропними загрозами та відчуттям екзистенційної небезпеки на даних загальноукраїнського опитування під час повномасштабної війни встановили, що:

- Пережиття травматичного досвіду, пов'язаного з війною, слабо пов'язане з відчуттям небезпеки
- Індекси (економічних, екзистенційних і сукупних еготропних досвідів) корелюють з відчуттям небезпеки як правило краще, ніж окремі показники.
- Індекси мають найвищі кореляції з частотою переживань за власне життя та життя близьких, порівняно з окремими показниками загроз.
- Окремі показники, які вимірюють досвід безпосередньої загрози для життя, корелюють з відчуттям небезпеки не гірше, ніж індекси. Окремий показник про досвід загрози життю близьким респондента корелює з відчуттям небезпеки не гірше, ніж індекс.
- Економічні загрози, як правило, практично не пов'язані з відчуттям загрози життю. Індикатори, пов'язані з вимушеним переміщенням, не пов'язані з відчуттям небезпеки.
- Регіон проживання слабо пов'язаний з відчуттям екзистенційної небезпеки. Відстань до бойових дій пов'язана з відчуттям небезпеки нелінійно. Суттєва різниця у відчутті небезпеки спостерігається тільки в регіонах, на території яких велись бойові дії станом на час проведення опитування.

На основі цих спостережень ми пропонуємо наступні методологічні рекомендації, які можуть бути використані в подальших дослідженнях змін релігійності та цінностей:

Вимірювати екзистенційну небезпеку напряду. Потреба використання проксі для вимірювання небезпеки виникає з відсутності в даних змінних, які безпосередньо вимірюють відчуття небезпеки. Однак із нашого аналізу ми бачимо, що відчуття небезпеки слабо корелює з подібними проксі.

Використовувати лонгітюдний дизайн дослідження. Відчуття небезпеки

мінливе – сьогодні воно є, завтра його немає. У зв'язку з цим у дослідників може виникнути бажання використати проксі-змінні й через те, що вони хочуть ретроспективно оцінити, як часто респондент переживав за своє життя. Так, ми можемо припустити, що якщо людина має низьке соціальне положення, вона переживає за своє життя частіше, ніж інші. Або ж якщо людина пережила якісь травматичні події, то вона з більшою ймовірністю переживала відчуття небезпеки, а отже з більшою ймовірністю буде релігійною. Наш аналіз піддає сумніву адекватність таких припущень. У зв'язку з цим ми пропонуємо дослідникам регулярно замірювати відчуття небезпеки.

Валідизувати проксі-показники. У разі використання проксі-показників обов'язково перевіряйте їхній зв'язок із цільовою змінною на тих самих даних. Відбирайте лише ті індикатори, для яких існує чітке теоретичне обґрунтування сильного зв'язку з відчуттям небезпеки. Використовувати індекси, оскільки вони, як правило, сильніше пов'язані з цільовою змінною, ніж окремі показники.

За використання відстані до бойових дій моделювати нелінійний зв'язок, брати тільки досвід проживання на території, де ведуться бойові дії.

Розділ 3. Динаміка, стабільність та фактори змін релігійності в Україні під час повномасштабного вторгнення

Цей розділ представляє основний емпіричний аналіз дисертаційної роботи. Він присвячений дослідженню комплексного впливу повномасштабного вторгнення на релігійність українців. Базуючись на унікальному масиві трихвильового панельного дослідження LIWS (Life in War Survey), зібраному впродовж 2022-2024 років, цей аналіз зосереджується на вивченні індивідуальних траєкторій релігійних змін, їх стабільності та ключових факторах, що могли на них вплинути. Структура розділу побудована для послідовної перевірки центральних дослідницьких гіпотез.

У підрозділі 3.1 ми надаємо загальну оцінку змін та стабільності релігійності учасників панельного дослідження. Ми починаємо з огляду довоєнних релігійних трендів в Україні (на основі даних ESS), щоб встановити базовий рівень, з яким можна порівнювати подальші зміни. Після цього ми переходимо до описового аналізу динаміки релігійності за трьома хвилями панельного дослідження LIWS, приділяючи особливу увагу питанню індивідуальної стабільності показників у часі.

У підрозділі 3.2 ми перевіряємо центральну гіпотезу роботи, що впливає з теорії екзистенційної небезпеки. Ми досліджуємо, чи виступає суб'єктивне відчуття небезпеки (як еготропне – за власне життя, так і соціотропне – за життя близьких та співгромадян) значущим предиктором змін у релігійних практиках та самооцінці.

Підрозділ 3.3 продовжує вивчення факторів, пов'язаних із війною, зміщуючи фокус із суб'єктивного відчуття небезпеки на об'єктивний травматичний досвід. Тут ми ставимо питання, чи пов'язане накопичення індивідуальних травматичних подій (втрата роботи, житла, погіршення здоров'я тощо) зі змінами в релігійності, зокрема з її стабільністю.

У підрозділі 3.4 ми звертаємося до "гіпотези вікової стабільності". Аналіз фокусується на тому, чи виступає вік респондентів модератором релігійних змін, зокрема, чи є релігійність молодих людей менш стійкою до впливу кризових подій

порівняно зі старшими віковими групами.

Нарешті, у **підрозділі 3.5** ми досліджуємо модераційний ефект довоєнного рівня релігійності. Перевіряючи гіпотезу, що базується на теорії релігійної соціалізації, ми аналізуємо, чи зростатиме релігійність у тих, хто до повномасштабного вторгнення не був релігійним.

Дані

У дослідженні використано новий масив даних, зібраний Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення Київської Школи Економіки в рамках проекту LIWS (Life in war survey)⁴⁸ – панельного дослідження, спрямованого на вивчення впливу війни на цінності й установки українців. Дані зібрані у три хвили. Перша хвиля тривала з 18 січня до 8 лютого 2022 р. й проводилася особистими інтерв'ю (CAPI). Багатоступенева стратифікована вибірка репрезентує громадян України віком від 15 років, які проживали на підконтрольній Україні території. Спершу в межах кожної області (24 області + м. Київ) і типу поселення випадково відбирали виборчі дільниці, далі – домогосподарства за "випадковим маршрутом", а всередині домогосподарства – одного респондента. У підсумку отримано 1 531 інтерв'ю, рівень відгуку становив 30,2 %.

Друга хвиля відбулася 24 серпня – 6 жовтня 2022 р. у форматі телефонного опитування (CATI). Було повторно опитано 595 учасників першої хвилі – це 39 % початкової вибірки та 47 % тих, хто погодився на подальший контакт. Через окупацію та бойові дії рівень відгуку в прифронтових районах виявився нижчим, тож у вибірці другої хвилі дещо переважають мешканці західних областей.

Третю хвилю збирали 5 – 31 жовтня 2024 р. змішаним способом: респондентам, які залишили телефони (n = 1 268), не менш ніж сім разів телефонували у різні дні та години, пропонуючи пройти CATI; тим, хто перебував за кордоном, у небезпечних місцевостях або не бажав особистої зустрічі, також пропонували CATI. Натомість для тих, хто не надав номера або не відповідав, але мешкав у відносно безпечних регіонах, організували виїзні face-to-face інтерв'ю.

⁴⁸ Опис масиву даних, файли з даними, а також дослідження, які були проведені на основі даних LIWS, можна знайти за посиланням: <https://github.com/kse-ua/LIWS>

Після того, як вдалось провести 300 F2F опитувань, подальші опитування проводились тільки в режимі САТІ. Ця стратегія мала на меті розширити охоплення респондентів, водночас зменшивши загальні витрати на дослідження. Загалом до третьої хвилі панелі увійшли 600 респондентів.

В таблиці 3.1 наведена наповненість даних у кожній хвилі дослідження та їх комбінацій. В аналізі ми будемо використовувати тільки відповіді респондентів, що взяли участь хоча б у двох хвилях дослідження.

Таблиця 3.1 Кількість респондентів у кожній з хвиль дослідження

Усього в 1-й хвилі (18 січня до 8 лютого 2022 р.)	1531
Усього в 2-й хвилі (24 серпня – 6 жовтня 2022 р.)	595
Усього в 3-й хвилі (5 – 31 жовтня 2024 р.)	600
Кількість респондентів, що взяли участь тільки в 1-й хвилі (не потрапили в панель)	703
Кількість респондентів, що взяли участь у всіх трьох хвилях дослідження (збалансована панель)	367
Кількість респондентів, що взяли участь хоча б у двох хвилях дослідження (незбалансована панель)	828

Польовий етап першої хвилі дослідження фінансували Міжнародний фонд "Відродження" та Посольство Королівства Швеція (проєкт "Ukraine in European Social Survey 2021", угода від 15.11.2021). Другу хвилю підтримав Університет Джорджа Вашингтона в межах програми PONARS Eurasia; третю – Swedish Institute Baltic Sea Neighbourhood Programme (грант № 01221/2023).

3.1 Загальна характеристика змін та стабільності показників релігійності учасників панельного дослідження після початку повномасштабного вторгнення

Змінні

Рівень релігійності вимірювався за допомогою 4 запитань: 1) самооцінка релігійності; 2) частота відвідування церкви; 3) частота молитви та 4) релігійна приналежність. Ці запитання є компонентами інструменту вимірювання релігійності Європейського соціального дослідження (Billiet, 2002). Формулювання запитань та кодування змінних подано у Таблиці 3.1.1

Таблиця 3.1.1 Формулювання запитань та кодування індикаторів релігійності панельного дослідження.

Змінні	Текст запитань
Самооцінка релігійності	Незалежно від того, чи належите ви до якоїсь релігії, наскільки релігійною людиною ви себе вважаєте? (0 = зовсім не релігійний, 10 = дуже релігійний)
Частота відвідування релігійних служб	Окрім особливих подій, як-от весілля чи похорони, як часто ви зараз відвідуєте релігійні служби? (1 = щодня, 7 = ніколи). Шкала була перевернута, тому 1 = ніколи, 7 = щодня
Частота молитви	Окрім релігійних служб, як часто, якщо взагалі, ви молитесь? (1 = щодня, 7 = ніколи). Шкала була перевернута, тому 1 = ніколи, 7 = щодня
Релігійна приналежність	Чи відносите Ви себе до певної релігії або ж віросповідання? (1= Так; 2 = Ні)

На перші три питання респонденти відповідали у всіх трьох хвилях дослідження. У другій частині першого розділу ми з'ясували, що ці порядкові змінні не формують шкалу, яка досягає скалярної інваріантності між хвилями панельного дослідження – ми не можемо порівнювати її середні значення в часі. Саме тому в аналізі ми розглядаємо змінні окремо, а не моделюємо латентну

змінну. Питання релігійної приналежності ставилось тільки у першій та третій хвилях дослідження через обмежені ресурси під час проведення другої хвилі.

Стратегія аналізу даних

В першій частині розділу ми проаналізуємо, як показники релігійної залученості змінювались під час повномасштабного вторгнення: відразу після його початку та через декілька років. Це дозволить нам оцінити, чи призводить війна, як масштабне кризове явище, до стійкого зростання показників релігійності. Широкий набір індикаторів релігійності дозволить нам зафіксувати потенційні відмінності в часових трендах різних вимірів релігійності.

Ми почнемо з огляду тренду релігійності, що передував повномасштабному вторгненню в Україні. Ми розуміємо, що "після повномасштабного вторгнення" не означає "внаслідок повномасштабного вторгнення". Гіпотетичне зростання релігійності, яке ми можемо спостерігати на панельних даних, може бути пояснено загальним трендом, який існував до війни – релігійність і так могла зростати; отже, зміни в релігійності могли б бути продовженням "природного" зростання, а не реакцією на кризову подію. У зв'язку з цим, перед тим як аналізувати зміни релігійності після вторгнення, ми надамо коротку характеристику релігійності в Україні, що передувала повномасштабному вторгненню. Зокрема, ми проаналізуємо динаміку змін індикаторів релігійності за роки до вторгнення. Для цього ми звернемося до даних ESS та всеукраїнського опитування за анкетною 10-ї хвилі ESS (перша хвиля нашого панельного дослідження)⁴⁹. Для порівняння результатів повторюваних кроссекційних досліджень ми використаємо непараметричний критерій Данна.

Далі ми порівняємо ранги значень змінних релігійності одних і тих же респондентів між хвилями дослідження. Ми порівняємо як відповіді респондентів, які відповіли у всіх трьох хвилях дослідження ($n=367$), так і відповіді респондентів, які брали участь тільки у першій та другій ($n=595$) або першій і третій ($n=600$) хвилях. Для порівнянь між відповідями тільки у двох хвилях ми застосуємо

⁴⁹ Дані доступні за посиланням: https://github.com/KSE-Sociological-Center/ESS10_Ukraine

критерій Вілкоксона, для попарних порівнянь між трьома хвилями – post-hoc критерій Дурбіна-Коновера – обидва тести є стандартними непараметричними методами порівнянь груп залежних вибірок в бібліотеці ggstatsplot (Patil, 2021) мови R. Саме цю бібліотеку ми застосуємо для статистичного аналізу і візуалізації змін розподілів показників релігійності.

Далі ми візуалізуємо зміни у відповідях респондентів між хвилями за допомогою діаграм Санкея. Діаграми Санкея дозволяють побачити, як індивідуальні зміни відповідей респондентів між хвилями призвели до відмінностей в розподілі показників релігійності з часом. Така візуалізація надає попереднє уявлення про стабільність показників релігійності, напрям зміни показників релігійності та зв'язок з релігійністю респондентів до вторгнення. Ми представили діаграми тільки для збалансованих панельних даних.

Для більш формальної оцінки стабільності показників з часом ми застосували авторегресійні моделі (Cernat, 2025). У таких моделях значення показників релігійності в першій хвилі прогнозує значення показників релігійності в третій хвилі. Якщо релігійність до вторгнення повністю пояснює релігійність після нього, то а) або змін не відбулося взагалі, або б) всі відповіді змінилися однаково. Відповідно, чим менші стандартизовані коефіцієнти регресій, тим менш стабільними є показники релігійності в часі. Для уможливлення інтерпретації констант (intercepts), значення змінних були перекодовані таким чином, щоб найменше числове значення кожної зі змінних релігійності дорівнювало нулю.

3.1.1 Динаміка релігійності в Україні до повномасштабного вторгнення

Після розпаду СРСР Україна зазнала відродження релігійного життя, що ознаменувалося зростанням кількості релігійних організацій та збільшенням кількості людей, які відносять себе до тієї чи іншої релігії (Brik & Casanova, 2021; Brik & Korolkov, 2020). З початком 1990-х років приблизно 70% українців послідовно ідентифікують себе як православні (Holovakha & Makeïev, 2023, с. 73). Ця ідентифікація нерідко носить культурний, а не суто релігійний характер – багато українців вважають себе православними, хоча й не виявляють активної релігійної поведінки (Bogdan, 2009; Tashchenko, 2024).

Релігійна приналежність та релігійна практика в Україні здавна відрізнялися між регіонами. Західна частина країни, що менший час перебувала під радянською владою, має значно вищий рівень релігійності. Схід України, що зараз сильно постраждав від війни, традиційно має нижчий рівень релігійності порівняно з центром і заходом країни (Yelensky, 2010; Razumkov Centre, 2024).

До російського вторгнення Україна стабільно перебувала в середині рейтингу релігійності серед європейських країн. За останніми даними Всесвітнього дослідження цінностей (World Values Survey), близько двох третин українців вважали релігію важливою у своєму житті, понад 84% заявили, що вірять у Бога, близько третини відвідували релігійні служби принаймні раз на місяць, а 38,5% молилися кілька разів на тиждень або частіше. Ці показники були відносно стабільними між двома замірами в 2010 та 2020 році (Shurenkova et al., 2020).

На рисунку 3.1.1.1 бачимо, що останні 15 років показники релігійності залишалися здебільшого стабільними. Ми не фіксуємо статистичних відмінностей між значеннями частоти молитви з роками – половина українців стабільно молилась не рідше, ніж раз на місяць, тоді як інша половина робила це рідше. Середнє значення самооцінки релігійності залишалось сталим на рівні 5 балів з 10. Розподіли самооцінки релігійності відрізнялися лише між 2005 та кінцем 2006/початком 2007 року – на початку 2007 року українці оцінювали свою релігійність трохи вище, ніж у 2005, однак вже у 2009 році ми не фіксуємо

значущих відмінностей у порівнянні з 2005 роком.

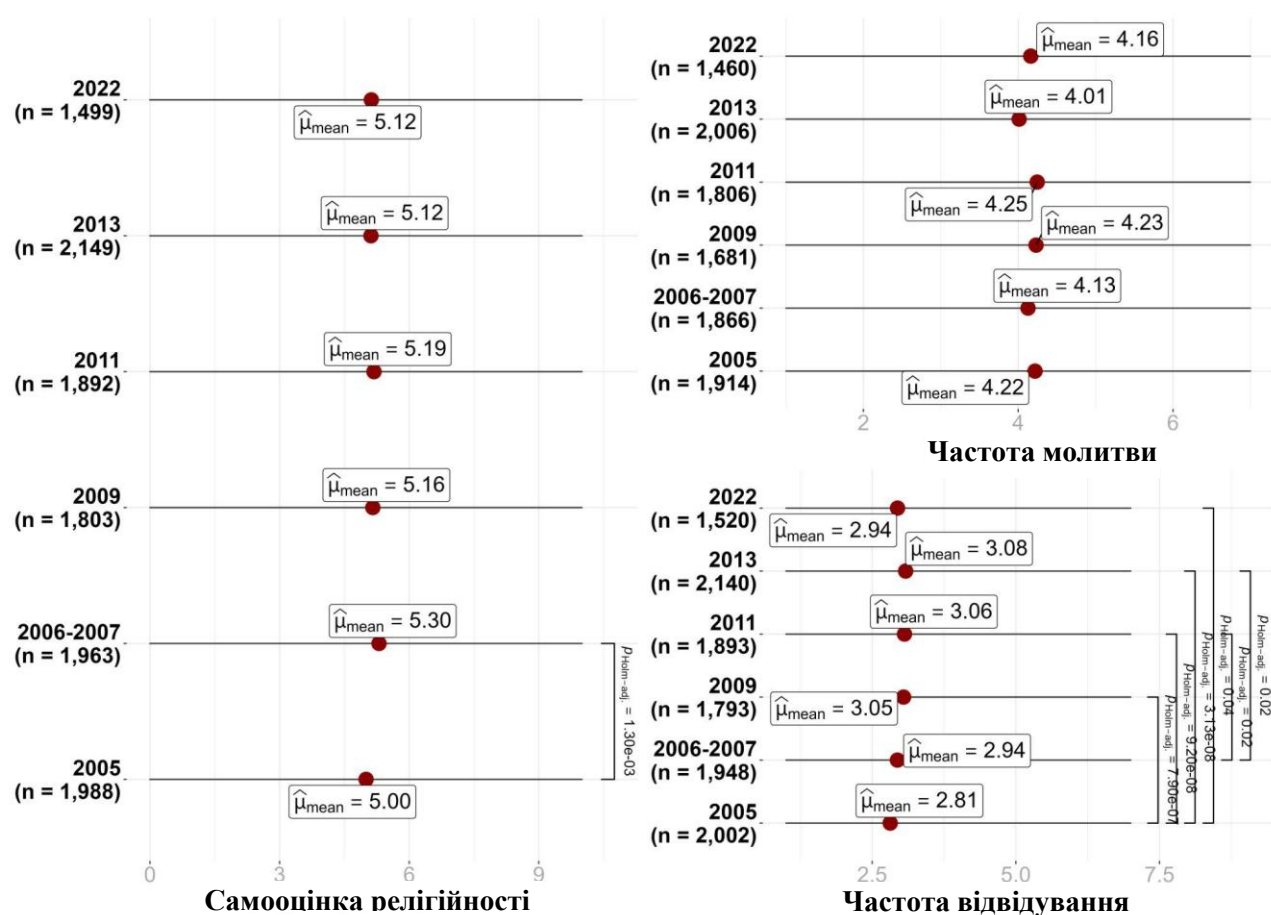

Рисунок 3.1.1.1 Динаміка показників релігійної залученості до повномасштабного вторгнення (за даними ESS 2-6, 10 хвиль)

Невелику тенденцію до зростання показував показник відвідування церкви. У період з 2009 року по 2013 українці відвідували церкву трохи частіше, ніж у 2005-2007 роках. У 2022 році відвідування церкви було вищим, ніж у 2005 році, однак не вищим, ніж у 2007. Гіпотетичне зменшення відвідуваності церкви між 2013 і 2022 роками, якщо воно було, можна пояснити наслідками карантинних обмежень під час спалаху Covid-19 та подальшою цифровізацією богослужінь зі сторони церков. Примітно, що всі три показники релігійності **не** зросли після фінансової кризи 2008 року. Підсумовуючи, останні 15 років показники релігійності в Україні залишались відносно стабільними – таким чином, у нас немає підстав вважати, що очікуване зростання релігійності після повномасштабного вторгнення можна було б пояснити продовженням природного тренду.

3.1.2 Динаміка показників релігійності учасників панельного дослідження

Перейдемо до аналізу змін показників релігійності після вторгнення на даних панельного дослідження. Почнемо з самооцінки релігійності.

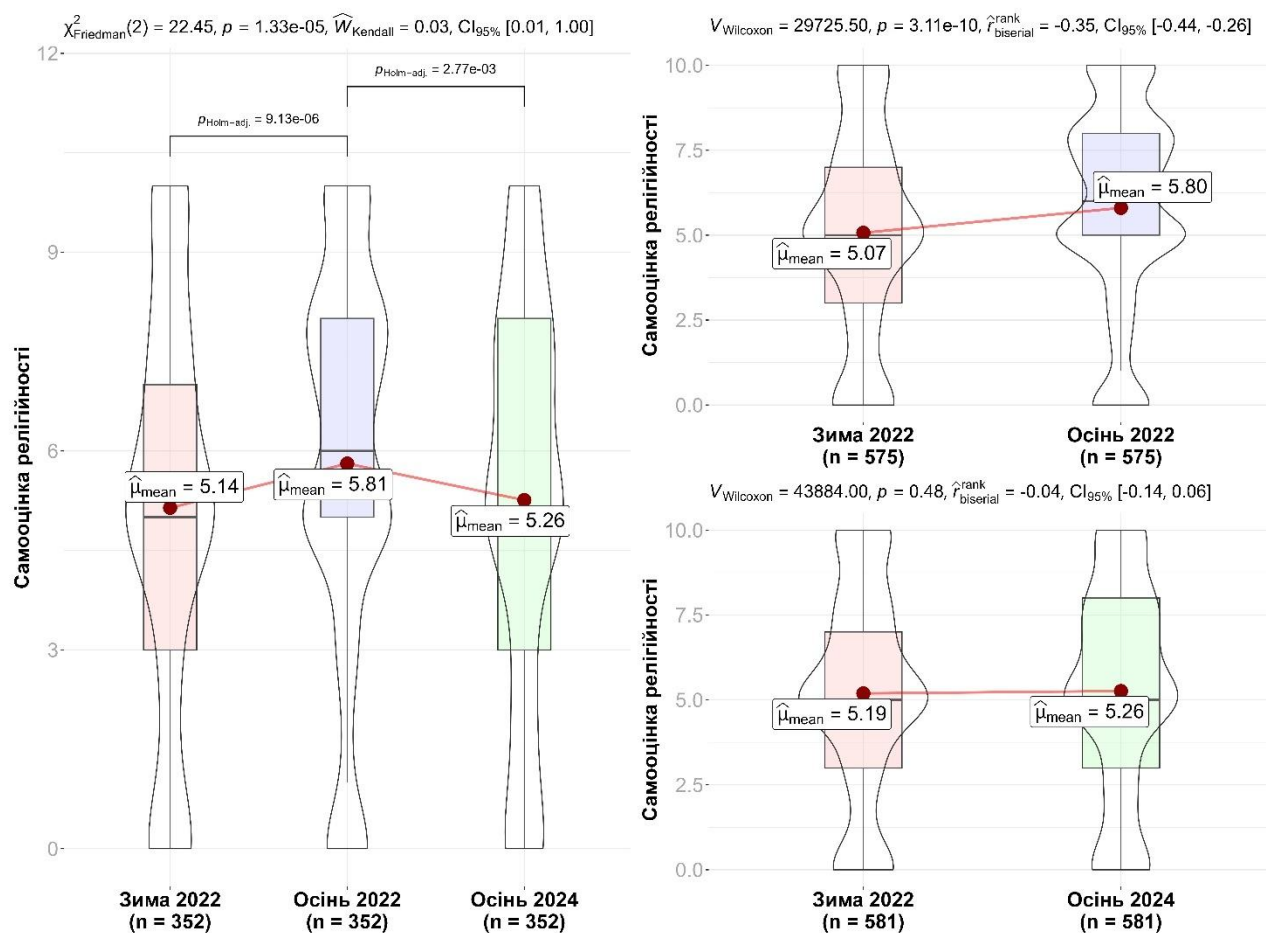

Рисунок 3.1.2.1 Зміна самооцінки релігійності учасників панелі (2022-2024).

На рис. 3.1.2.1 видно, що через 6 місяців після початку повномасштабного вторгнення медіанне значення самооцінки релігійності зросло на один бал. Тест Вілкінсона засвідчує статистично значущі відмінності між відповідями респондентів у першій та другій хвилі дослідження. Довірчий інтервал для рангового бісеріального коефіцієнта кореляції становить 0.3-0.4, що свідчить про помірний зв'язок часу проведення дослідження з самооцінкою релігійності.

Однак вже через 2 роки після моменту проведення другої хвилі, самооцінка релігійності повернулась до рівня, який передував російському вторгненню. У третій хвилі рівень самооцінки релігійності був статистично меншим, ніж у другій хвилі. Тест Вілкінсона є статистично незначущим при порівнянні самооцінки

релігійності взимку 2022 року та восени 2024.

Перейдемо до частоти відвідуваності церкви. На рисунку 3.1.2.2 бачимо схожий патерн змін – показник зріс влітку 2022 та впав у 2024 році.

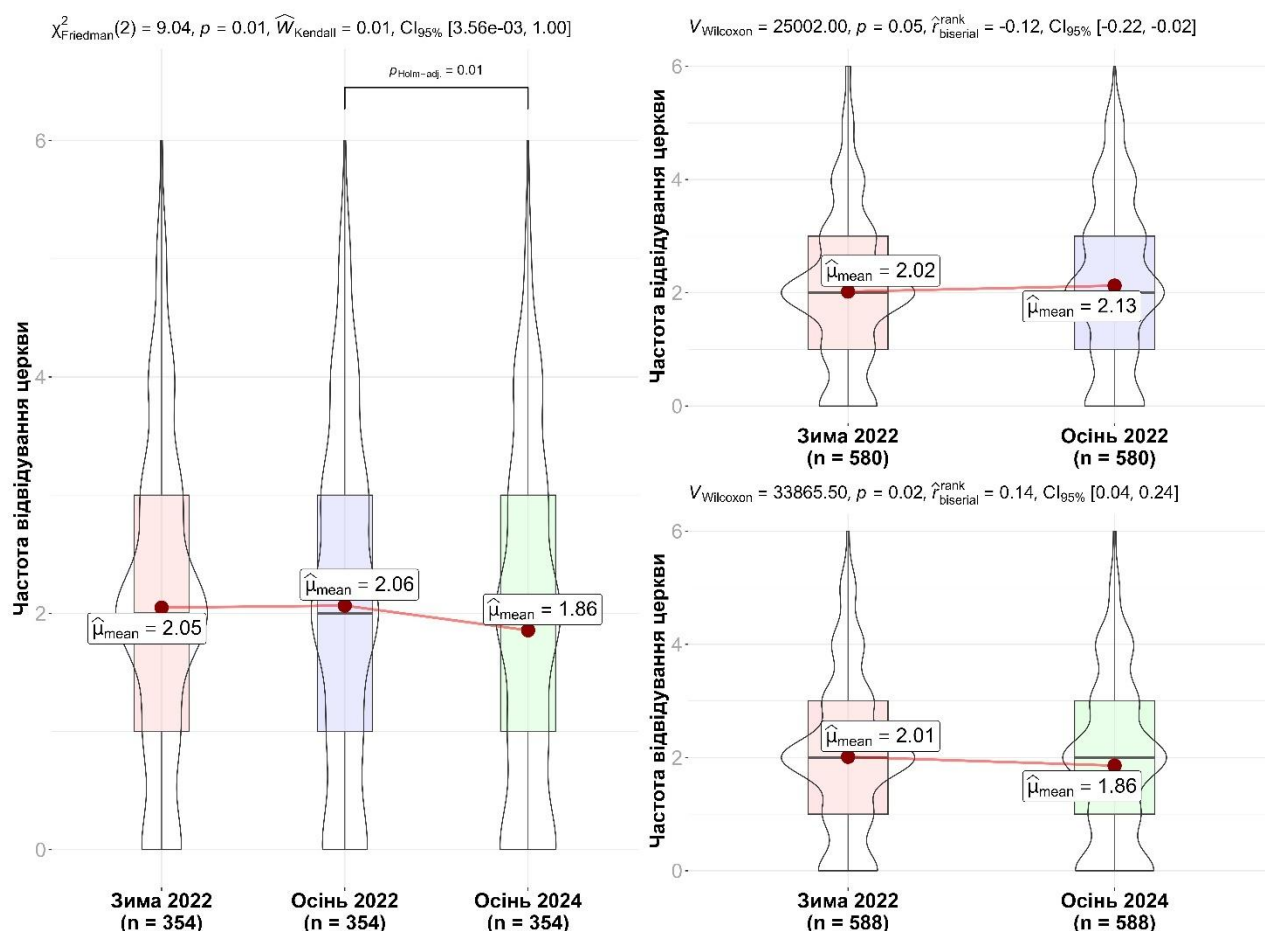

Рисунок 3.1.2.2 Зміна частоти відвідуваності церкви учасниками панелі (2022-2024).

Разом з тим, спостерігаємо і деякі відмінності. По-перше, зростання між першою та другою хвилями було слабшим у порівнянні з самооцінкою релігійності. Тест Вілкінсона знаходиться на межі статистичної значущості, а верхня межа довірчого інтервалу для рангового бісеріального коефіцієнта кореляції не перевищує 0.2, отже відмінності між відповідями у хвилях малі. По-друге, у третій хвилі частота відвідування церкви не тільки зменшилася відносно другої хвилі, але і стала трохи меншою, ніж у першій. Втім, як зростання, так і падіння частоти відвідування церкви було малим, а середнє значення показника в обох хвилях після вторгнення відповідає "нормі", яку ми спостерігали у 2005-2022 роках.

Перейдемо до частоти молитви. Як і у випадку попередніх двох показників,

частота молитви спочатку зросла, а потім дещо знизилась (див. рис. 3.1.2.3). Судячи з коефіцієнта бісеріальної кореляції, зростання у другій хвилі було, якщо не вищим, то принаймні порівнянне зі зростанням самооцінки релігійності (0.3 - 0.4 – самооцінка релігійності; 0.4 - 0.5 – частота молитви).

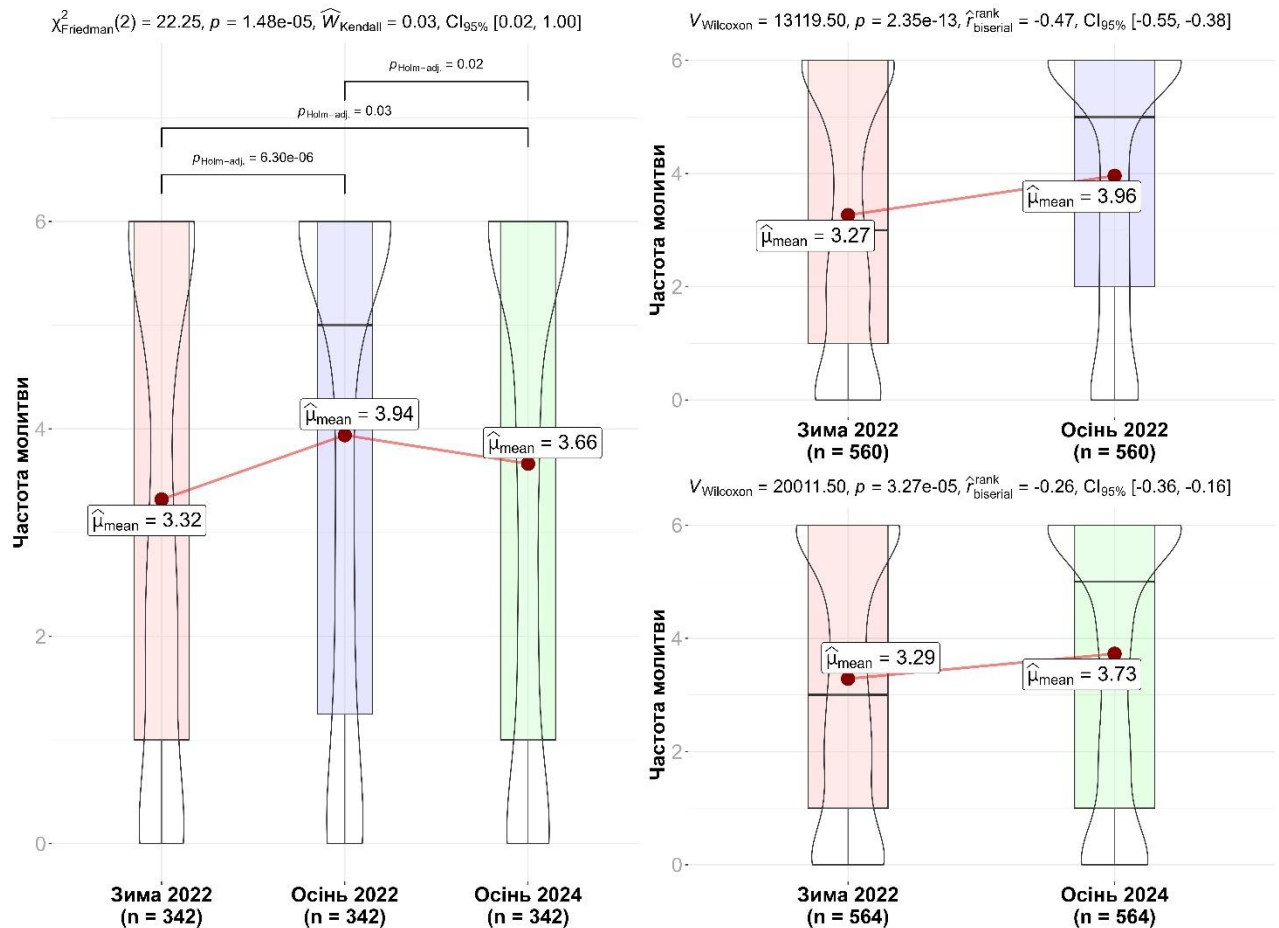

Рисунок 3.1.2.3 Зміна частоти молитви серед учасників панелі (2022-2024).

Разом з тим, на відміну від самооцінки релігійності та частоти відвідуваності церкви, частота молитви у третій хвилі залишилася трохи вищою, ніж у першій хвилі (коефіцієнт бісеріальної кореляції - 0.2-0.3).

Нарешті, перейдемо до релігійної приналежності. З рис. 3.1.2.4 бачимо, що після повномасштабного вторгнення респонденти не стали частіше відносити себе до певної релігії або віросповідання. На рівні вибірки ми бачимо навіть протилежну картину – відсоток панелістів, який не відносить себе до жодної релігії або віросповідання, зріс з 32% до 36%. Втім, розподіл відповідей між двома хвилями статистично не відрізняється.

$$\chi^2_{\text{Pearson}}(1) = 2.20, p = 0.14, \hat{V}_{\text{Cramer}} = 0.03, \text{CI}_{95\%} [0.00, 0.10], n_{\text{obs}} = 1,164$$

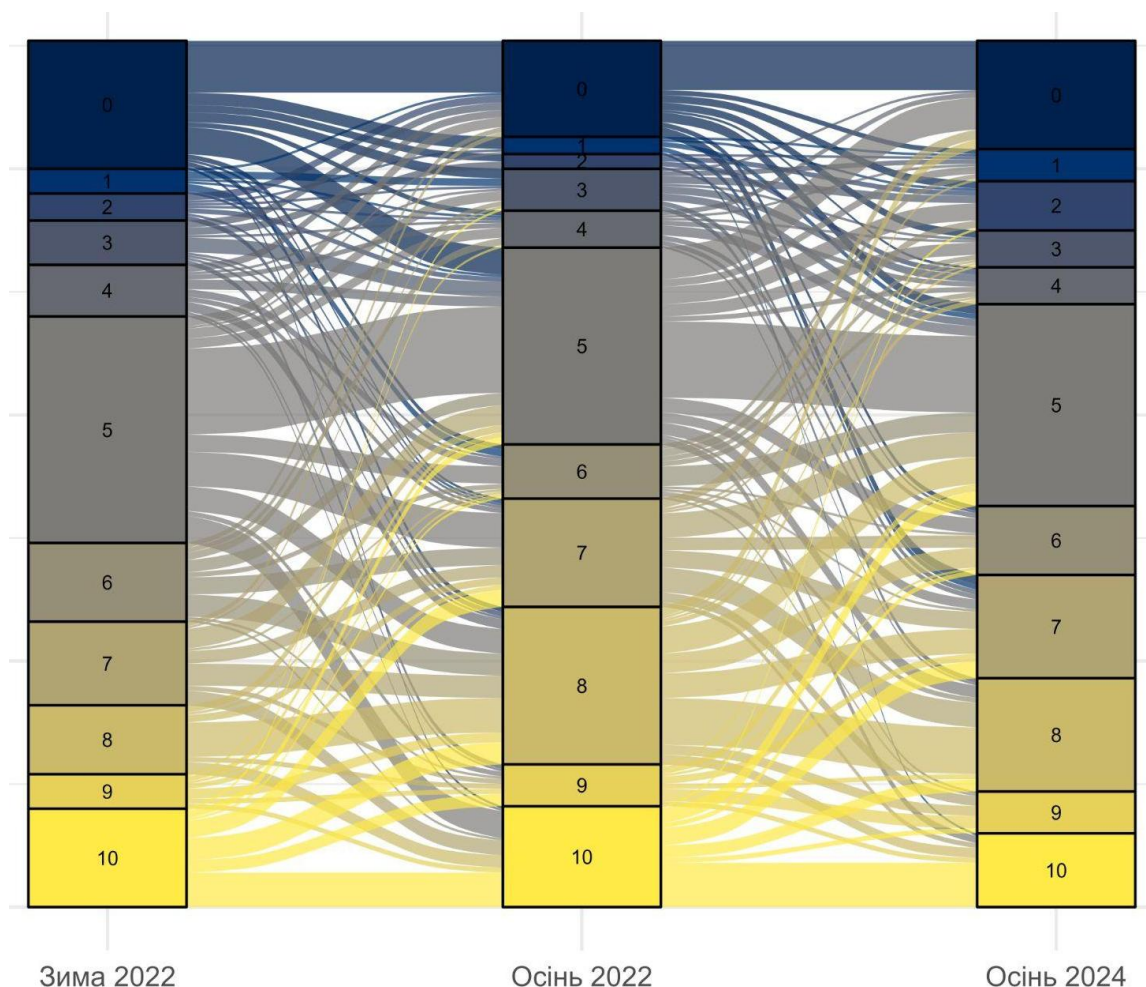
Рисунок 3.1.2.4 Приналежність до певної релігії або віросповідання (2022-2024).

Таким чином, в середньому, повномасштабне вторгнення не призвело до стійкого зростання релігійності протягом перших двох років. На початку вторгнення було зафіксоване помітне зростання, після чого показники релігійності повернулися до попереднього рівня. Найбільше зростання було зафіксоване для частоти молитви, найменше – для частоти відвідування церкви. Цей результат надає аргументи на користь припущення про те, що кризові події по-різному впливають на соціальний і приватний рівень релігійності (див. дискусію у першому розділі).

3.1.3 Стабільність показників релігійності учасників панелі

На рисунку 3.1.3.1 зображені переходи між категоріями відповідей на запитання про самооцінку релігійності у різні роки панельного дослідження.

Бачимо, що і одразу після вторгнення, і у період між осінню 2022 та 2024 років відповіді респондентів були доволі нестабільними. Зміни відбувалися в обидві сторони – частина учасників панелі з часом оцінювала свою релігійність вище, а частина нижче.

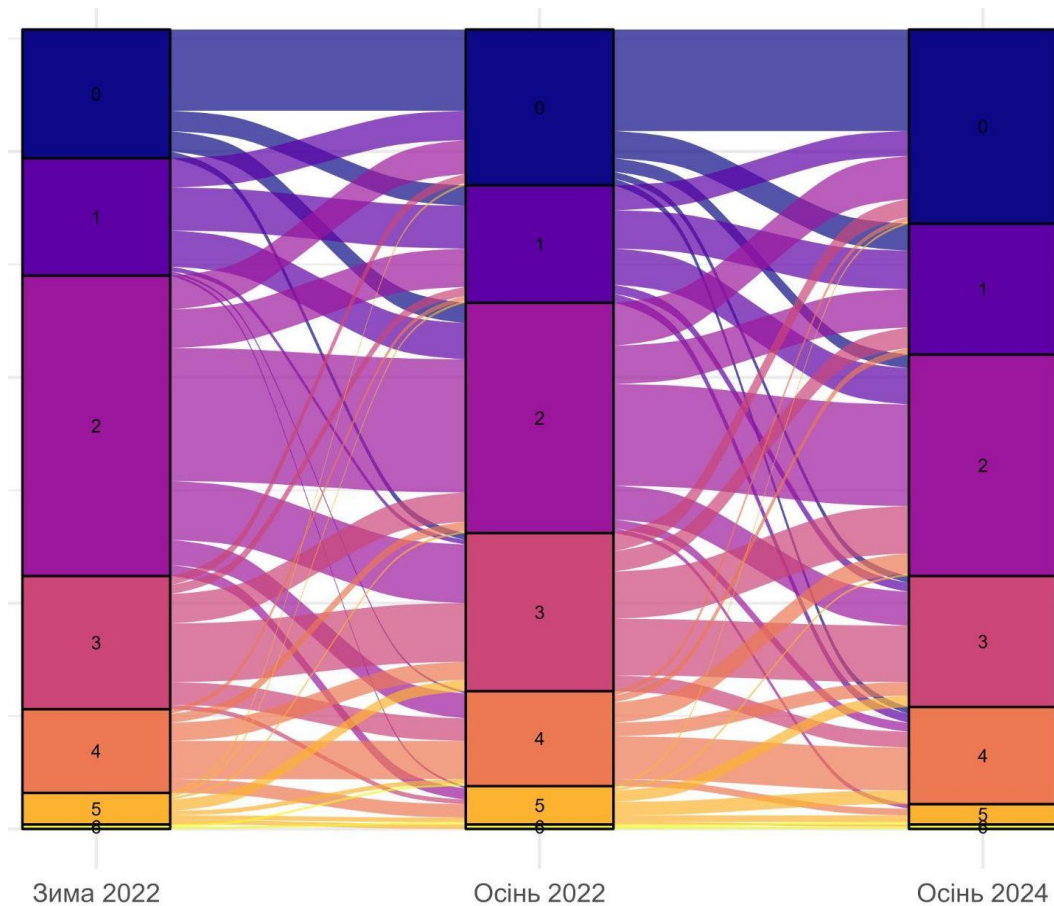
0 = Взагалі не релігійна людина; 10 = Дуже релігійна людина. N = 352

Рисунок 3.1.3.1 Діаграма Санкея змін самооцінки релігійності після повномасштабного вторгнення (збалансовані панельні дані)

Багато респондентів змінили відповіді у межах сусідніх категорій, однак бачимо й приклади суттєвих змін – значна частина людей, що до вторгнення оцінювали себе як взагалі не релігійних, після вторгнення почала оцінювати свою релігійність на 5-6 балів, значну частину тих, хто після вторгнення оцінював свою релігійність максимально, становили ті, хто до вторгнення оцінював її на 5-6 балів. Зміни в більше, ніж в 5 балів теж існували, однак зустрічались набагато менше.

Трохи стабільнішими виглядають зміни в частоті відвідування церкви (див.

рис. 3.1.3.2). Практично всі зміни відбувалися між сусідніми категоріями, що в другій, що в третій хвилі. Це трохи зменшує занепокоєння з приводу того, що зниження відвідування церкви між другою та третьою хвилею дослідження відбулось внаслідок зменшення доступу до приміщень (наприклад, внаслідок знищення храмів, чи відсутності храмів у нових місцях проживання переселенців), а не зниження релігійності. У випадку, якби цей фактор був суттєвим, ми б мали побачити значне зменшення відвідуваності церкви серед практикуючих вірян.

6 = Щодня; 5 = Більше одного разу на тиждень; 4 = Один раз на тиждень; 3 = Принаймні один раз на місяць; 2 = Лише у релігійні свята; 1 = Ще рідше; 0 = Ніколи. N = 352

Рисунок 3.1.3.2 Діаграма Санкея змін частоти відвідування церкви після повномасштабного вторгнення (збалансовані панельні дані)

З таблиці 3.1.3.1 бачимо, що частота відвідування церкви як суттєво⁵⁰

⁵⁰ Звертаємо увагу на потенційну проблему: сусідні варіанти шкали релігійності можуть бути змістово близькими (наприклад, "молюся щодня" й "молюся принаймні раз на тиждень"), тож навіть незначна зміна між ними фіксується як "зростання" або "зменшення" показника, хоча це може бути лише артефакт вимірювання. Щоб мінімізувати такі артефакти, у таблицях 3.1–3.2 варіанти частоти відвідування церкви та молитви були агреговані в чітко відмінні за змістом категорії. Ми не наводимо таку таблицю для самооцінки релігійності, бо її категорії важче розмежувати.

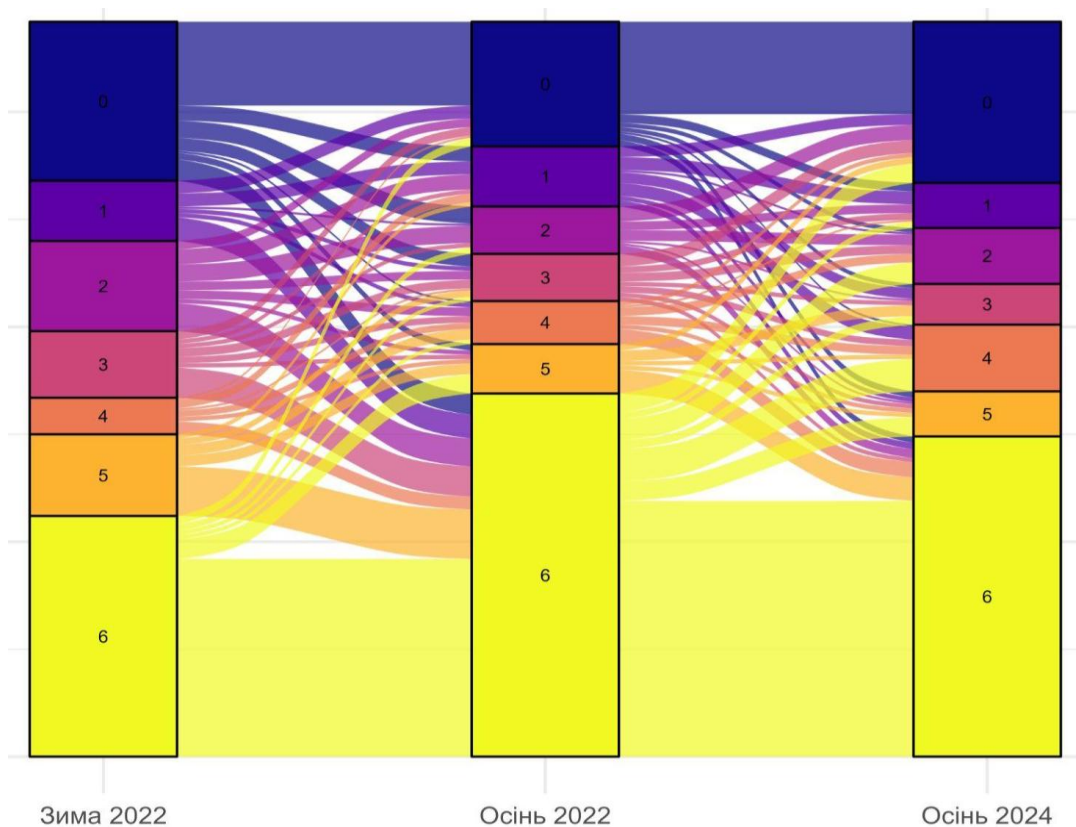
зростала, так і падала для частини учасників панелі. Так, близько 12% респондентів вказували, що до вторгнення вони відвідували церкву лише у релігійні свята, або рідше (ніколи), однак у 2024 році вони вже вказали, що ходять до церкви хоча б раз на місяць (7.2%), або хоча б раз на тиждень (5.5%).

Таблиця 3.1.3.1 Зміна частоти відвідування церкви: переходи між категоріями у 2022 та 2024 році

Зима 2022 року		Осінь 2024 року	n	%
Збільшилася частота відвідування церкви			91	15.17
У релігійні свята або рідше	Щонайменше раз на місяць		43	7.17
У релігійні свята або рідше	Щотижня або частіше		33	5.50
Щонайменше раз на місяць	Щотижня або частіше		15	2.50
Зменшилася частота відвідування церкви			89	14.83
Щонайменше раз на місяць	У релігійні свята або рідше		43	7.17
Щотижня або частіше	У релігійні свята або рідше		33	5.50
Щотижня або частіше	Щонайменше раз на місяць		13	2.17

Більш різкі зміни бачимо в частоті молитви (див. рис. 3.1.3.3). З початком вторгнення відбулось значне зростання частки тих, хто молиться кожен день. Молитися кожен день почали як ті, хто періодично молився до того, так і ті, хто до вторгнення не молився взагалі. Згодом, частина тих, хто молився кожен день відразу після вторгнення, почали молитися рідше.

З таблиці 3.1.3.2 бачимо, що 15% респондентів, що молилися лише у релігійні свята, або рідше, стали молитися кожного тижня. На противагу, 7.6% респондентів, які молилися хоча б щотижня до повномасштабного вторгнення стали молитися не частіше, ніж на релігійні свята.

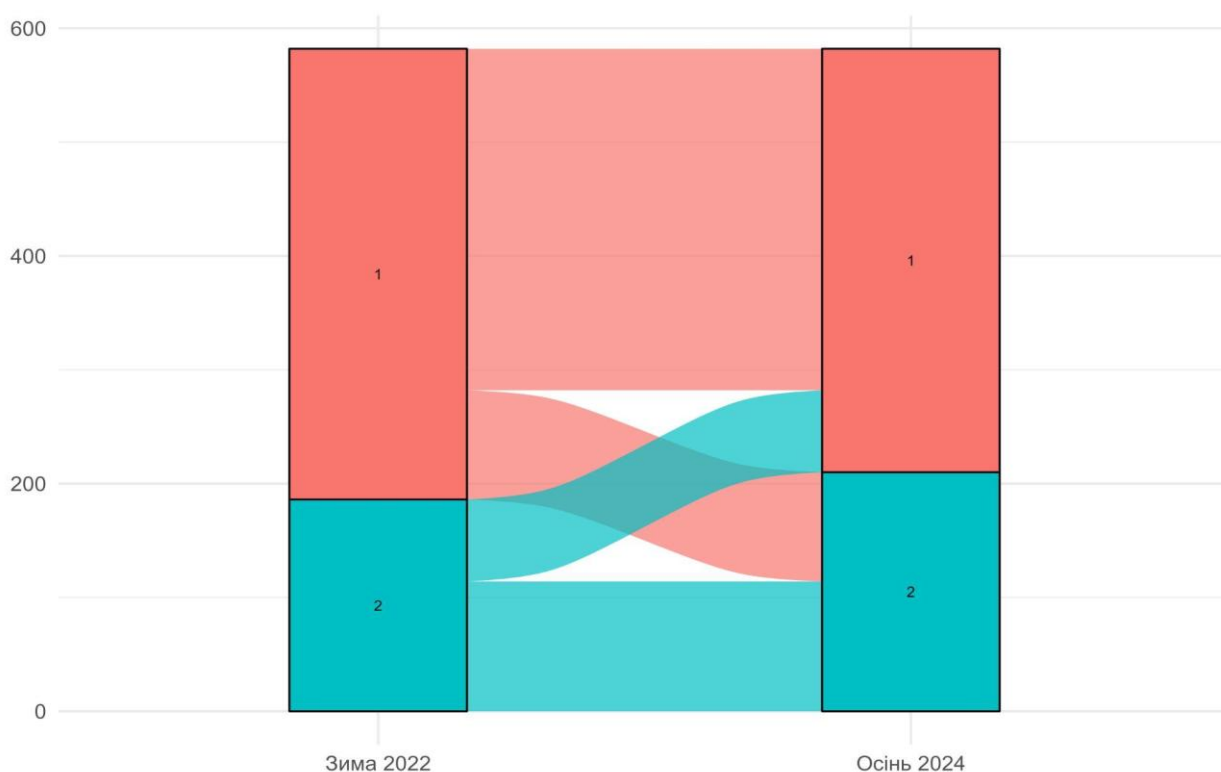
6 = Щодня; 5 = Більше одного разу на тиждень; 4 = Один раз на тиждень; 3 = Принаймні один раз на місяць; 2 = Лише у релігійні свята; 1 = Ще рідше; 0 = Ніколи. N = 352

Рисунок 3.1.3.3 Діаграма Санкея змін частоти молитви після повномасштабного вторгнення (збалансовані панельні дані)

Таблиця 3.1.3.2 Зміна частоти молитви: переходи між категоріями у 2022 та 2024 році

Зима 2022 року		Осінь 2024 року	n	%
Збільшилася частота молитви			130	21.67
У релігійні свята або рідше	Щотижня або частіше		92	15.33
Щонайменше раз на місяць	Щотижня або частіше		27	4.50
У релігійні свята або рідше	Щонайменше раз на місяць		11	1.83
Зменшилася частота молитви			75	12.50
Щотижня або частіше	У релігійні свята або рідше		46	7.67
Щонайменше раз на місяць	У релігійні свята або рідше		19	3.17
Щотижня або частіше	Щонайменше раз на місяць		10	1.67

Перейдемо до приналежності до релігії. Нагадуємо, що це запитання ставилося тільки у першій та третій хвилі, тому проаналізувати переходи ми можемо тільки між цими замірами. Через 2,5 роки після повномасштабного вторгнення $\frac{3}{4}$ респондентів третьої хвилі ідентифікували себе так само як і до вторгнення. Разом з тим, бачимо знову, що частина респондентів стали менш релігійними, частина – більш. 96 респондентів (16% від 582) перестали відносити себе до якоїсь релігії, або віросповідання, 72 (12% від 582) почали себе відносити.

1 = Відносить себе до певної релігії, або віросповідання; 2 = Не відносить. N = 582

Рисунок 3.1.3.4 Діаграма Санкея релігійної самоідентифікації (збалансовані панельні дані)

Авторегресійні моделі. З візуалізації на рисунку 3.1.3.5 бачимо, що для всіх показників релігійності стандартизовані коефіцієнти регресій знаходяться в діапазоні 0.3-0.4 бали. Це означає, що релігійність в першій хвилі слабо пов'язана з релігійністю у третій хвилі дослідження – отже, відповіді респондентів суттєво змінилися з часом.

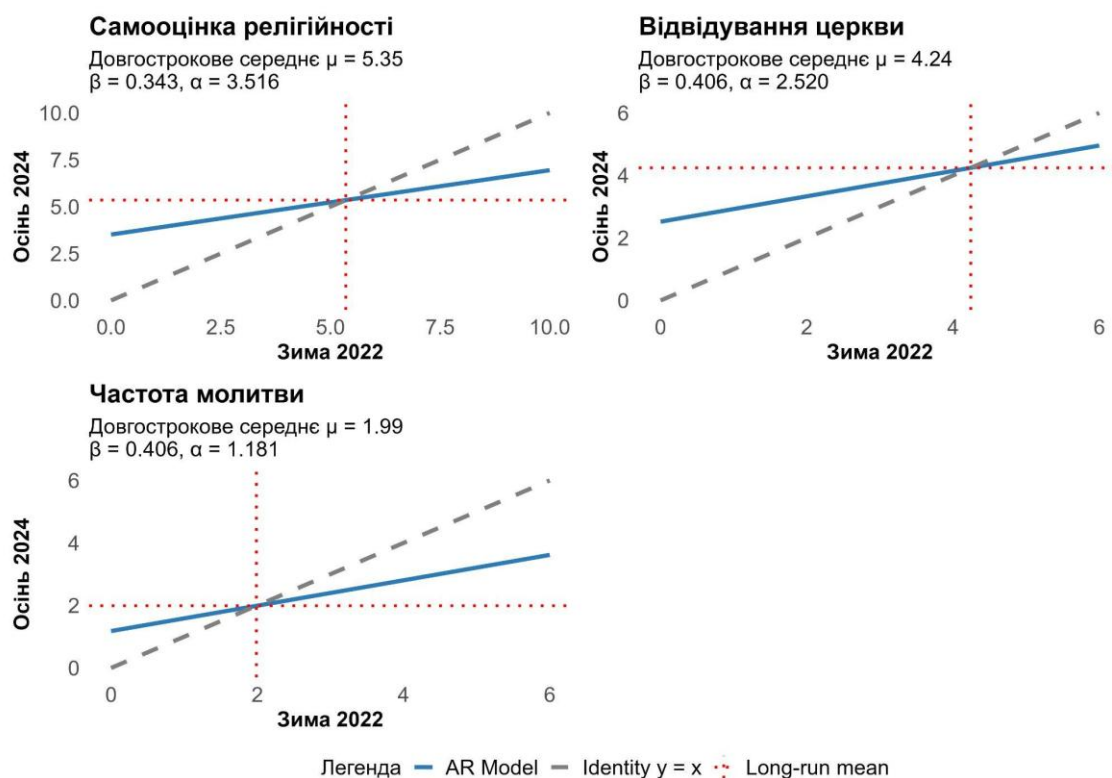

Рисунок 3.1.3.5 Авторегресійні моделі для показників релігійності (перша-третя хвиля панельного дослідження)⁵¹.

Константи (intercepts) варіюються від 1 до 3 балів (значення синьої лінії у точці 0 на осі x). Отже, з моделі ми очікуємо, що респонденти, які були мінімально релігійними (мали значення нуль в першій хвилі) стали більш релігійними після вторгнення. Разом з тим, оскільки коефіцієнти регресійних рівнянь нижчі за 1, в якийсь момент вищі значення показників релігійності в першій хвилі дослідження очікуються бути меншими, ніж в третій. На рисунку 3.1.3.5 ця точка відповідає перетину синьої лінії та сірої пунктирної лінії. Перша репрезентує прогнозовані значення показників релігійності, друга – значення показників релігійності за умови, що вони не змінювались з часом (тобто якби значення показників в третій хвилі відповідали значенню показників в першій хвилі). Таким чином модель передбачає, що респонденти з нижчим рівнем релігійності стали більш

⁵¹ Сіра пунктирна лінія (Identity $y = x$): Це лінія ідеальної стабільності. Якби погляди людей не змінилися взагалі, синя лінія лежала б точно на цій сірій лінії. Синя суцільна лінія (AR Model): Це реальна лінія тренду (регресії), побудована на основі даних. Вона показує фактичний зв'язок між показниками 2022 та 2024 років. Червоні пунктирні лінії (Long-run mean): Вони вказують на довгострокове середнє значення (точку рівноваги). Ми очікуємо, що люди вище цього значення стали менш релігійними, нижче — більше релігійними. Коефіцієнт бета: Це показник стабільності. Коефіцієнт альфа (константа): Очікуване значення релігійності у людей, які в 2022 оцінювали її на 0.

релігійними, а респонденти з вищим рівнем релігійності – стали менш релігійними відносно значень до вторгнення, що вже було продемонстровано вище. Водночас пояснювальна сила авторегресійних моделей залишається слабкою і коливається в районі 20% поясненої дисперсії. Повні результати регресійних моделей представлені у Додатку 3.1.3.1.

Висновки та обговорення

Отже, рівень релігійності в Україні до повномасштабного вторгнення був відносно стабільним протягом багатьох років. Відразу після початку повномасштабного вторгнення показники релігійності респондентів в середньому дещо зросли. Сильніше зростання спостерігалось для частоти молитви та самооцінки релігійності, зростання частоти відвідування церкви було малим. Через два з половиною роки після вторгнення показники релігійності в середньому повернулися до довоєнного рівня. Цей результат узгоджується з висновками двох досліджень, що вивчали вплив терористичної атаки 9/11 (Uecker, 2008) та пандемії коронавірусу (Büssing et al., 2022) – в обох випадках дослідники зафіксували невелике зростання релігійності, яке доволі швидко зійшло нанівець. Частота молитви все ще була трохи вищою, ніж до вторгнення, а частота відвідування церкви навіть дещо зменшилась.

Попри те, що в середньому показники релігійності повернулися до довоєнних показників, індивідуальні зміни відповідей респондентів між обома хвилями дослідження були суттєвими. Цей результат не узгоджується з висновками подібного дослідження про вплив пандемії коронавірусу на стабільність релігійності в Нідерландах – аналізуючи панельні дані, дослідники виявили, що частота молитви нідерландців не змінилась з початком пандемії (Reeskens et al., 2021). Можливим поясненням різниці в результатах є різний рівень релігійності в Україні та Нідерландах – наша країна займає середні позиції в рейтингу релігійності країн, у той час як Нідерланди є однією з найсекуляризованиших країн світу. Такі відмінності узгоджуються з припущенням про те, що до релігії в кризові часи можуть звертатися тільки ті, хто має певний досвід релігійної соціалізації

(Molteni et al., 2021).

Відразу після вторгнення показники релігійності частини респондентів зросли, а частини знизились. Це спостереження узгоджується з результатами інших досліджень, присвячених зміні релігійності після травматичних подій (Leo et al., 2021).

На перший погляд, повернення середніх показників до довоєнного рівня узгоджується з моделлю сталих диспозицій (*settled dispositions model*) (див. розділ 2.1.3). Цей результат можна було б інтерпретувати як доказ того, що релігійність є глибоко інтерналізованою цінністю, яка лише тимчасово коливається під впливом шоку, але згодом повертається до своєї базової "норми" (Kiley & Vaisey, 2020; Reeskens et al., 2021). Однак аналіз індивідуальних траєкторій повністю спростовує таку просту інтерпретацію. Стабільність показників релігійності між першою та третьою хвилями дослідження є також низькою. Це означає, що респонденти не просто почали звертатися до релігії на початку кризи, а потім повернулися до своєї норми з часом у міру адаптації до ситуації; показники релігійності активно змінювались від хвили до хвили, що значно більше узгоджується з моделями активного оновлення (*active updating model*).

Таким чином, наше дослідження робить важливий внесок у дискусію про стабільність цінностей. Ми показуємо, що релігійність, яку часто відносять до стабільних "набутих диспозицій", під впливом екстремального та тривалого шоку може почати змінюватись. Попередні дослідження знаходили докази того, що зростання релігійності після кризи є невеликим, а *середні значення* показників релігійності з часом повертаються до докризових показників. На прикладі війни в Україні ми показали, що індивідуальна релігійність після кризи не повертається до норми, зміни в релігійності внаслідок кризи є складнішими.

3.2 Вплив екзистенційної небезпеки на релігійність

За Інглгартом, зв'язок між загрозами і релігійністю опосередкований відчуттям небезпеки (Norris & Inglehart, 2015, с. 3392). Проте більшість досліджень аналізують лише прямий зв'язок між подіями/умовами життя та релігійністю (Molteni, 2024). Як ми зазначали у вступі, поширена практика операціоналізації небезпеки за допомогою таких станів, як-от безробіття чи погане здоров'я проблематична, оскільки обрані змінні-індикатори небезпеки можуть бути слабо пов'язаними з відчуттям небезпеки. Саме це ми і продемонстрували у другому розділі на прикладі травматичних подій, які пережили українці під час війни. Ці події лише слабо пов'язані з тим, наскільки часто люди відчували небезпеку за власне життя чи життя близьких.

На попередньому етапі дослідження ми продемонстрували, що з початком повномасштабного вторгнення релігійність зросла, а потім знизилась, однак ми все ще не знаємо, як пов'язані ці зміни з відчуттям небезпеки, основною незалежною змінною в теорії екзистенційної небезпеки. У цій частині розділу ми перевіримо, чи пов'язана частота переживання за власне життя та життя оточення з сильнішим зростанням релігійності.

Змінні

Залежна змінна. Для вимірювання релігійності ми використали перші три змінні з попередньої частини аналізу (див. розділ 3.1).

Незалежні змінні. Для вимірювання екзистенційної небезпеки ми використали відповіді на декілька запитань, що задавались респондентам у третій хвилі дослідження. Формулювання запитань представлено у таблиці 3.2.1. Згідно з теоретизацією Франка ван Тубергена та його колег, релігійність збільшується не тільки внаслідок відчуття загрози власному життю, але і як результат переживання за життя членів соціальної групи людини (Van Tubergen et al., 2023). У зв'язку з цим, разом із запитанням про відчуття небезпеки за власне життя, ми додали два питання про переживання за інших – переживання за найближче оточення (друзів, родичів) та переживання за земляків.

Таблиця 3.2.1 Формулювання запитань та кодування індикаторів відчуття екзистенційної небезпеки.

Тип небезпеки	Текст запитань і кодування змінної-індикатора
Егоцентрична	Скажіть, будь ласка, як часто ви турбуєтесь про власну безпеку через війну? (1 = Ніколи; 5 = Дуже часто/Постійно)
Соціотропна	Скажіть, будь ласка, як часто ви турбуєтесь про безпеку ваших друзів або родини через війну? (1 = Ніколи; 5 = Дуже часто/Постійно)
	Скажіть, будь ласка, як часто ви турбуєтесь про безпеку людей у вашій громаді або країні через війну? (1 = Ніколи; 5 = Дуже часто/Постійно)

Як видно з таблиці 3.2.2, частота переживання за власне життя та переживання за життя інших сильно корелюють одне з одним.

Таблиця 3.2.2 Кореляційна матриця незалежних змінних

	Частота занепокоєння за власне життя	Частота занепокоєння за життя найближчого оточення	Частота занепокоєння за життя жителів громади, або країни
Частота переживання за власне життя	1	.	.
Частота переживання за життя найближчого оточення	0.65	1	.
Частота переживання за життя жителів громади, або країни	0.40	0.44	1

В таблиці наведена кореляція Спірмана. **Всі коефіцієнти кореляції є значущими на рівні 0.01.** Для поправки на множинні порівняння використовувався метод Холма. Таблиця побудована на даних третьої хвилі дослідження ($n=600$); пропущені відповіді на запитання відсутні.

Звертаємо увагу, що незалежні змінні є стабільними у часі – запитання про відчуття небезпеки ставилось лише у третій хвилі дослідження. Ми не мали можливості поставити це питання в перших двох хвилях дослідження, тому працюємо з цими змінними як із незмінними характеристиками респондента.

Контрольні змінні: стать. Загальновідомо, що в більшості країн жінки загалом більш релігійні, ніж чоловіки (Hackett et al., 2016). Хоча точні причини залишаються незрозумілими, існує теза про гендерні відмінності у схильності до ризику, котра, своєю чергою, має відношення до відчуття небезпеки. Тому ми включили стать (0 = чоловік, 1 = жінка) як контрольну змінну в аналіз.

Контрольні змінні: регіон проживання. Ще однією контрольною змінною є регіон проживання в Україні до війни⁵². Східні регіони, які зараз сильно постраждали від війни, традиційно демонструють нижчий рівень релігійності порівняно із західними через менший період перебування останніх під радянським впливом (Yelensky, 2010). Крім того, західний регіон географічно найвіддаленіший від Росії, що ускладнює доступ російських військ і призводить до меншої кількості ракетних обстрілів. Цей географічний фактор може впливати як на відчуття небезпеки, так і на рівень релігійності, тому має бути врахований в аналізі.

Стратегія аналізу даних

Для перевірки впливу відчуття небезпеки на зміну релігійності ми застосували 6 мультирівневих регресійних моделей (random intercept model), по одній на кожну комбінацію індикаторів релігійності та переживання за безпеку. У кожній моделі значення індикатора релігійності прогнозувалося за допомогою:

- 1) однієї змінної переживання за безпеку;
- 2) хвилі опитування;
- 3) інтеракції між змінною переживання за безпеку та хвилею;
- 4) регіону проживання;
- 5) статті.

Всі змінні введені у модель як набір дихотомічних змінних.

У першу чергу нас цікавитиме значення коефіцієнтів інтеракції між змінними переживання за безпеку та хвилею. Вони показуватимуть, чи

⁵² До *Західного макрорегіону* віднесено Волинську, Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Рівненську, Тернопільську, Хмельницьку та Чернівецьку області. До *Центрального макрорегіону* віднесено місто Київ, Київську, Вінницьку, Житомирську, Кіровоградську, Полтавську, Сумську, Черкаську та Чернігівську області. До *Східного макрорегіону* віднесено Донецьку, Луганську та Харківську області. До *Південного макрорегіону* віднесено Дніпропетровську, Запорізьку, Миколаївську, Одеську, Херсонську області.

відрізняється динаміка релігійності в тих, хто переживав за безпеку, від тих, хто не переживав. Для моделювання самооцінки релігійності була використана мультирівнева лінійна регресія, яку реалізовано через функцію `lmer` із пакета `lme4` (Bates et al., 2003). Оскільки змінні частоти молитви та відвідування церкви мають порядкову шкалу, для них була використана мультирівнева кумулятивна пробіт-модель (cumulative link mixed model, CLMM), яка оцінює ймовірність переходу між категоріями як функцію неперервної латентної змінної. Оцінювання цих моделей здійснювалось через функцію `clmm` із пакета `ordinal` (Christensen, 2023).

Вибір між збалансованою та незбалансованою панеллю. В основному аналізі ми використали лише збалансовані дані – тобто відповіді тих респондентів, які взяли участь у всіх трьох хвилях опитування. Такий підхід полегшує інтерпретацію регресійних моделей. У цьому випадку всі відмінності між хвилями пояснюються саме змінами у відповідях респондентів, виключаючи ефект від того, що друга і третя хвиля дослідження частково складається з різних людей. Натомість якщо використовувати повний масив даних, частина змін може бути пов'язана з тим, що склад вибірки від хвилі до хвилі трохи змінюється.

Разом з тим, використовуючи лише відповіді респондентів, які потрапили у всі три хвилі опитування, ми втрачаємо статистичну інформацію, це збільшує зміщення, пов'язані з вибуттям із панелі та збільшує шанс не відкинути помилкову нульову гіпотезу через низьку статистичну потужність. Тому для оцінки робастності результатів ми перевірили моделі як на збалансованих даних, так і на незбалансованих.

Зважування та побудова ваг. Перевірка робастності включала і аналіз зважених моделей. Значна частина опитаних в першій хвилі не взяла участь у подальших хвилях (див. таблицю 3.1 на початку розділу). Щоб компенсувати зміщення, пов'язані з вибуттям, ми додатково побудували ваги для респондентів (inverse probability weights). Побудова ваг здійснювалась в три етапи – відбір змінних, розрахунок індивідуальних ваг та відсікання екстремальних значень (Schmidt & Woll, 2017). На першому етапі ми побудували логістичні регресії, які визначали шанс потрапити в 1) збалансовану панель; 2) незбалансовану панель. У

якості предикторів ми використали соціально-демографічні змінні (стать, вік, освіта, область проживання, тип населеного пункту, оцінка матеріального стану), а також самооцінку релігійності у першій хвилі та самооцінку здоров'я у першій хвилі. Результати регресійного аналізу представлено у Додатках 3.2.1. та 3.2.2. Значущими предикторами участі в панелі виявились тільки область проживання респондента та тип населеного пункту. На потрапляння у незбалансовану панель додатково впливав також вік. Застосувавши тільки значущі предиктори, ми знову скористалися логістичною регресією для того, щоб спрогнозувати індивідуальні значення ваг для кожного респондента (окрема вага для потрапляння в збалансовану і незбалансовану панель). У розподілі ваг були екстремальні значення (відповіді деяких респондентів ставали в 50 разів важливішими). У зв'язку з цим значення нижніх та верхніх 5 процентилів ваг були прирівняні до значень відповідних порогів (5 та 95 процентиля відповідно) (Schmidt & Woll, 2017).

Фінальні моделі для перевірки робастності включали регресійні моделі, побудовані на зважених збалансованих даних, незважених незбалансованих даних, зважених незбалансованих даних. Деякі CLMM моделі, що прогнозували частоту молитви, мали проблеми з оцінкою стандартних похибок на зважених збалансованих даних. У зв'язку з цим, вони були замінені на простіші моделі множинної мультирівневої лінійної регресії. Результати моделей представлені в Додатках 3.2.3 - 3.2.11.

Результати

В Таблицях 3.2.1 - 3.2.3 наведені результати регресійного аналізу. У 2022 році частота молитви зростає найбільше серед тих, хто у 2024 році часто переживав за власне життя. З таблиці 3.2.1 видно, що зміна частоти молитви на початку вторгнення була вищою серед респондентів, які дуже часто переживали за своє життя, порівняно з тими, хто взагалі не переживав за свою безпеку. Однак різниця в зміні релігійності за довший період спостережень – між першою та третьою хвилями – є статистично незначущою. Разом з тим, жоден інший інтеракційний ефект не виявився значущим – люди, які більше переживали за свою безпеку,

змінювали свою релігійну ідентичність та частоту відвідування церкви так само часто, як і люди, що не переживали за своє життя. Фіксовані ефекти в моделі пояснюють значну частку дисперсії індикаторів релігійності (15% - 22% дисперсії). Примітно, що коефіцієнти при другій та третій хвилі дослідження не значущі. Це означає відсутність зростання релігійності у референтної групи (тих, хто не переживав за безпеку взагалі).

Таблиця 3.2.1 Вплив відчуття небезпеки на зміну релігійності: еготропні екзистенційні загрози (переживання за власне життя)

	Самооцінка релігійності	Відвідування служб	Частота молитви
(Константа)	4.62*** (0.50)		
Хвиля			
Зима 2022 (до вторгнення)	-	-	-
Літо/Осінь 2022	0.73 ⁺ (0.42)	-0.09 (0.42)	0.25 (0.50)
Осінь 2024	-0.29 (0.42)	-0.42 (0.43)	0.08 (0.50)
Частота занепокоєння щодо власної безпеки у третій хвилі			
Ніколи	-	-	-
Рідко	0.08 (0.58)	0.06 (0.56)	0.03 (0.67)
Іноді	-0.19 (0.53)	-0.37 (0.52)	-0.38 (0.62)
Часто	0.01 (0.55)	0.02 (0.54)	0.24 (0.64)
Дуже часто	0.90 ⁺ (0.51)	0.50 (0.50)	0.59 (0.59)
Взаємодія: Хвиля × Частота занепокоєння...			
Літо/Осінь 2022:Рідко	0.07 (0.58)	0.23 (0.56)	0.40 (0.67)
Літо/Осінь 2022:Іноді	-0.31 (0.54)	0.14 (0.52)	0.38 (0.61)
Літо/Осінь 2022:Часто	0.16 (0.55)	0.27 (0.53)	0.43 (0.62)
Літо/Осінь 2022:Дуже часто	-0.12 (0.50)	0.11 (0.49)	1.39* (0.59)
Осінь 2024:Рідко	0.39 (0.58)	0.27 (0.57)	0.15 (0.66)
Осінь 2024:Іноді	0.38 (0.54)	-0.15 (0.53)	0.24 (0.61)
Осінь 2024:Часто	0.74 (0.55)	0.05 (0.54)	0.20 (0.62)
Осінь 2024:Дуже часто	0.38 (0.50)	0.09 (0.50)	0.88 (0.58)
Стать			
Жіноча	-	-	-
Чоловіча	-0.98*** (0.26)	-1.10*** (0.26)	-1.64*** (0.30)
Макрорегіон			
Центральний	-	-	-
Східний	0.30 (0.40)	-0.29 (0.40)	0.25 (0.46)
Південний	-0.54 (0.36)	-0.29 (0.35)	-0.33 (0.41)
Західний	1.87*** (0.31)	2.04*** (0.31)	2.18*** (0.36)
SD (Респондент)	1.96	1.94	2.20
SD (Спостереження)	2.01		
Кількість спостережень	1056	1062	1026
R2 (Маржинальний)	0.152	0.177	0.222
R2 (Умовний)	0.565	0.617	0.685

+ $p < 0.1$, * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$

Відчуття страху за життя близьких позитивно пов'язано зі зміною самооцінки релігійності та частоти молитви (див. таблицю 3.2.2). Уже у 2022 році (до вторгнення) респонденти, які переживали за своїх близьких (у 2024 році), мали

нижчу частоту молитви порівняно з тими, хто не переживав. Це цікавий результат, оскільки він зберігається при контролі регіону проживання – люди, які частіше переживали за близьких з більшою ймовірністю були мешканцями сходу та півдня України, які традиційно є менш релігійними. Як і у випадку переживання за власне життя, бачимо, що коефіцієнти при другій та третій хвилі дослідження не позитивні, тож з моделі слідує, що релігійність в середньому не зростала в тих, хто не переживав за життя своїх близьких.

Таблиця 3.2.2 Вплив відчуття небезпеки на зміну релігійності: соціотропні екзистенційні загрози (переживання за життя близьких)

	Самооцінка релігійності	Відвідування служб	Частота молитви
(Константа)	5.38*** (0.74)		
Хвиля			
Зима 2022 (до вторгнення)	-	-	-
Літо/Осінь 2022	0.13(0.71)	0.56(0.64)	-0.11*** (0.00)
Осінь 2024	-1.56* (0.71)	-0.61(0.67)	-0.64*** (0.00)
Частота занепокоєння щодо безпеки близьких у третій хвилі			
Ніколи	-	-	-
Рідко	-1.44* (0.86)	-1.00(0.82)	-1.28* (0.58)
Іноді	-0.03(0.81)	0.19(0.77)	-0.20(0.49)
Часто	-0.82(0.76)	-0.73(0.72)	-0.52(0.32)
Дуже часто	-0.11(0.75)	-0.28(0.71)	-0.34*** (0.00)
Взаємодія: Хвиля × Частота занепокоєння...			
Літо/Осінь 2022:Рідко	0.75(0.87)	-0.84(0.80)	0.54(0.55)
Літо/Осінь 2022:Іноді	0.31(0.82)	-0.49(0.75)	0.61(0.44)
Літо/Осінь 2022:Часто	0.60(0.76)	-0.64(0.69)	0.85** (0.28)
Літо/Осінь 2022:Дуже часто	0.59(0.75)	-0.38(0.68)	1.52*** (0.00)
Осінь 2024:Рідко	2.37** (0.87)	0.38(0.83)	0.61(0.53)
Осінь 2024:Іноді	1.71* (0.82)	-0.45(0.78)	1.48** (0.46)
Осінь 2024:Часто	1.68* (0.76)	0.38(0.71)	0.86** (0.28)
Осінь 2024:Дуже часто	1.70* (0.75)	0.33(0.71)	1.46*** (0.00)
Стать			
Жіноча	-	-	-
Чоловіча	-1.03*** (0.26)	-1.14*** (0.26)	-1.68*** (0.27)
Макрорегіон			
Центральний	-	-	-
Східний	0.22(0.40)	-0.35(0.40)	0.12(0.41)
Південний	-0.49(0.36)	-0.24(0.35)	-0.29(0.35)
Західний	1.76*** (0.31)	1.95*** (0.31)	2.08*** (0.00)
SD (Респондент)	1.97	1.96	2.24
SD (Спостереження)	2.00		
Кількість спостережень	1056	1062	1026
R2 (Маржинальний)	0.150	0.181	0.208
R2 (Умовний)	0.568	0.622	0.686

+ $p < 0.1$, * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$

Аналіз інтеракційних ефектів дозволяє простежити суттєві відмінності у зміні релігійності протягом війни залежно від рівня переживань. Зокрема, у групах

респондентів, які часто або дуже часто переживали за життя своїх близьких, спостерігалось сильніше зростання частоти молитви впродовж вторгнення (як між першою і другою хвилями, так і між першою та третьою хвилями) у порівнянні з тими учасниками панелі, що взагалі не переживали за близьких.

Відчуття страху за життя близьких пов'язано і з динамікою самооцінки релігійності. Респонденти, що не переживали за життя близьких, в середньому почали менше оцінювати свою релігійність між 2022 та 2024 роком. На противагу, в тих респондентів, хто переживав, самооцінка релігійності в цей період зростала. Цей результат не відтворюється в альтернативних моделях (див деталі в частині Перевірка робастності нижче).

Як і в попередній моделі, частота відвідування церкви не пов'язана з рівнем переживань за життя близьких. Фіксовані ефекти моделі пояснюють від 15% до 21% дисперсії індикаторів релігійності.

У таблиці 3.2.3 показано, що респонденти, які у 2024 році часто переживали за безпеку людей у країні чи громаді, вже перед вторгненням відзначалися вищою релігійністю та частіше відвідували церкву, порівняно з іншими. Проте жоден інтеракційний ефект між хвилею та частотою таких переживань не виявився статистично значущим, тобто зміни релігійності під час війни не залежали від рівня тривоги за інших людей. Фіксовані ефекти у цій моделі пояснюють 15–21% дисперсії індикаторів релігійності.

Таблиця 3.2.3 Вплив відчуття небезпеки на зміну релігійності: соціотропні екзистенційні загрози (думки про те, що людям навколо небезпечно)

	Самооцінка релігійності	Відвідування служб	Частота молитви
<i>(Константа)</i>	3.54*** (0.63)		
Хвиля			
Зима 2022 (до вторгнення)	-	-	-
Літо/Осінь 2022	0.63 (0.54)	-0.20 (0.53)	0.00 (0.62)
Осінь 2024	0.70 (0.54)	-0.86 (0.54)	0.45 (0.60)
Частота занепокоєння за життя жителів громади, або країни у третій хвилі дослідження			
Ніколи	-	-	-
Рідко	1.07 (0.72)	1.51* (0.72)	0.67 (0.82)
Іноді	1.36* (0.66)	1.54* (0.64)	0.82 (0.75)
Часто	1.30* (0.62)	1.58** (0.60)	1.08 (0.70)
Дуже часто	1.71** (0.62)	1.65** (0.60)	1.20+ (0.71)

Взаємодія: Хвиля × Частота занепокоєння...

Літо/Осінь 2022:Рідко	-0.20(0.72)	0.16(0.72)	0.80(0.82)
Літо/Осінь 2022:Іноді	-0.74(0.65)	0.01(0.63)	0.37(0.72)
Літо/Осінь 2022:Часто	0.31(0.61)	0.27(0.59)	1.09(0.68)
Літо/Осінь 2022:Дуже часто	0.29(0.60)	0.45(0.59)	1.31+(0.69)
Осінь 2024:Рідко	-0.56(0.72)	0.56(0.73)	-0.39(0.79)
Осінь 2024:Іноді	-1.16+(0.65)	0.15(0.64)	-0.39(0.70)
Осінь 2024:Часто	-0.54(0.61)	0.34(0.60)	0.22(0.66)
Осінь 2024:Дуже часто	-0.47(0.60)	0.85(0.60)	0.23(0.66)
Стать			
Жіноча	-	-	-
Чоловіча	-0.96*** (0.26)	-0.96*** (0.26)	-1.66*** (0.31)
Макрорегіон			
Центральний	-	-	-
Східний	0.27(0.39)	-0.28(0.39)	0.17(0.47)
Південний	-0.54(0.36)	-0.20(0.35)	-0.31(0.41)
Західний	1.91*** (0.31)	2.19*** (0.31)	2.16*** (0.37)
SD (Респондент)	1.95	1.91	2.23
SD (Спостереження)	2.00		
Кількість спостережень	1056	1062	1026
R2 (Маржинальний)	0.156	0.195	0.211
R2 (Умовний)	0.568	0.619	0.685

Робастність результатів

Як частота переживання за власну безпеку, так і частота переживання за безпеку близьких позитивно пов'язані зі зміною частоти молитви між першою та другою хвилями дослідження. Частота переживання за близьких позитивно пов'язана зі зростанням частоти молитви між першою та третьою хвилею. Ці висновки є стійкими до вибору підходу роботи з панельними даними: результати відтворюються як на збалансованих даних, так і на незбалансованих даних, незалежно від зважування. Зв'язок між зростанням частоти молитви між першою та третьою хвилею та відчуттям небезпеки за власне життя менш стійкий: ми не знаходимо його на збалансованих панельних даних.

Зв'язок між частотою переживання за життя оточуючих та зміною частоти молитви не стійкий (див. таблицю 3.2.4). На незбалансованих даних частота переживання за життя оточуючих пов'язана зі зростанням частоти молитви у 2022 році. Однак на збалансованих даних зв'язок не підтверджується.

Зміна самооцінки релігійності не пов'язана ні з частотою переживання за власне життя, ні з частотою переживання за життя оточуючих – коефіцієнти у всіх варіаціях моделей є незначущими. Однак моделі, отримані на збалансованих даних, вказують на те, що зміна самооцінки релігійності між другою і третьою хвилею

дослідження позитивно пов'язана з частотою переживання *за близьких*.

Таблиця 3.2.4. Коефіцієнти інтеракцій між частотою переживання та хвилею дослідження, що не є стійкими до вибору підходу роботи з даними.

Міра релігійності	Тип переживань	2022: Дуже часто	2024: Дуже часто	Тип даних
Частота молитви	За безпеку людей у країні/громаді	1.31 (0.69), +	0.23 (0.66), ns	Збалансовані без ваг
Частота молитви	За безпеку людей у країні/громаді	0.73 (0.44), ns	0.39 (0.44), ns	Збалансовані з вагами
Частота молитви	За безпеку людей у країні/громаді	1.03 (0.50), *	0.14 (0.42), ns	Незбалансовані дані з вагами
Частота молитви	За безпеку людей у країні/громаді	1.17 (0.27), **	0.22 (0.23), ns	Незбалансовані дані без ваг
Релігійна самооцінка	За безпеку близьких	0.59 (0.75), ns	1.70 (0.75), *	Збалансовані без ваг
Релігійна самооцінка	За безпеку близьких	1.03 (0.73), ns	2.10 (0.73), **	Збалансовані з вагами
Релігійна самооцінка	За безпеку близьких	0.62 (0.74), ns	0.93 (0.68), ns	Незбалансовані дані з вагами
Релігійна самооцінка	За безпеку близьких	0.33 (0.72), ns	0.67 (0.65), ns	Незбалансовані дані без ваг
Відвідування церкви	За безпеку людей у країні/громаді	0.45 (0.59), ns	0.85 (0.60), ns	Збалансовані без ваг
Відвідування церкви	За безпеку людей у країні/громаді	0.81 (0.33), *	1.26 (0.34), **	Збалансовані з вагами
Відвідування церкви	За безпеку людей у країні/громаді	0.48 (0.43), ns	0.48 (0.38), ns	Незбалансовані дані з вагами
Відвідування церкви	За безпеку людей у країні/громаді	0.31 (0.54), ns	0.34 (0.47), ns	Незбалансовані дані без ваг

+ $p < 0.1$, * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$

Зміна частоти відвідування церкви не пов'язана ні з частотою переживань за власне життя, ні з частотою переживань за життя близьких – коефіцієнти у всіх варіаціях моделей є незначущими. Однак в одній із моделей зміна відвідування церкви позитивно пов'язана з частотою переживання за життя оточуючих (див. таблицю 3.2.4). Ми не можемо змістовно інтерпретувати цей результат, тож ми розглядаємо його як статистичний артефакт, зумовлений зважуванням.

За виключенням однієї моделі (зв'язок між частотою переживань за безпеку оточуючих і частотою молитви на незбалансованих даних без ваг), зміна показників релігійності у референтної групи (ті, хто не переживав за безпеку) не була позитивно значущою.

Висновки та обговорення

Ми можемо з впевненістю сказати, що частота відчуття небезпеки пов'язана зі зростанням частоти молитви. Люди, що переживали за своїх близьких, молились частіше, ніж до вторгнення, як на початку вторгнення, так і через два з половиною роки після нього. Люди, які переживали за своє життя, на початку вторгнення також частіше молилися, ніж до вторгнення. Цей результат повністю узгоджується з поширеними в літературі уявленнями про те, що в складні часи люди звертаються до релігії за допомогою.

Ми бачимо дуже обмежені докази того, що відчуття небезпеки впливає на релігійність поза контекстом інструментального звернення до релігії. Ми не знайшли, що відчуття небезпеки пов'язане зі зростанням відвідуваності церкви. Відчуття небезпеки не пов'язано і зі зростанням самооцінки релігійності між першою та другою хвилями дослідження – вона зросла з якоїсь іншої причини. Цей результат не узгоджується з результатами багатьох попередніх досліджень, які перевіряли зв'язок між небезпекою та відвідуванням церкви (див. таблицю 1.6.1.1). Наш аналіз заснований на лонгitudних даних і напряду перевіряє зв'язок між відчуттям небезпеки та зміною релігійності, а дані попередніх досліджень 1) як правило кроссекційні, 2) перевіряли зв'язок з релігійністю як такою, а не її динамікою, 3) вимірювали небезпеку через проксі-змінні, а не напряду. На нашу думку, розходження результатів можна пояснити двома шляхами: 1) вплив формативних років – люди з поганими безпековими умовами життя на момент опитування, ймовірно, мали погані безпекові умови життя в їхньому дитинстві; 2) українська специфіка – з якоїсь причини саме в Україні релігійна зміна самоідентифікації та відвідування церкви не пов'язані з відчуттям небезпеки. Останню інтерпретацію ми вважаємо менш ймовірною, однак вона теж потребує розгляду в подальших дослідженнях.

Обмеження

Запитання про частоту переживань за життя близьких ми ставили лише у третій хвилі дослідження. Відтак ми покладаємося лише на ретроспективну суб'єктивну оцінку частоти відчуття небезпеки. Вона може бути не дуже надійною: у людей

може бути різне уявлення про те, що таке "часто" або "рідко". Разом з тим ми можемо бути більш впевненими в різниці між відповідями "ніколи" і "хоч колись", саме тому відповідь "ніколи" була вставлена як референтна категорія в моделі регресії. Ми заміряли частоту переживання за життя, однак не запитували про силу відчуття. Можливо, зміни в релігійності виникають лише внаслідок сильного відчуття страху за життя, що у частини людей може виникати лише зрідка під час війни.

3.3 Досвід війни та стабільність релігійності

На початкових етапах роботи над цією дисертацією ми перевіряли гіпотезу про те, що пережиття травматичного досвіду війни призводить до зростання релігійності. Гіпотеза ґрунтувалася на припущенні, що люди, які пережили більше травматичних подій під час війни, мають відчувати більше небезпеки за власне життя і, відповідно, мати більшу потребу в підтримці зі сторони релігії. Зв'язок між релігійністю та досвідом війни було продемонстровано в декількох дослідженнях, опублікованих в авторитетних та впливових наукових журналах (Henrich et al., 2019; Shai, 2022; Sosis & Handwerker, 2011).

Слідуючи підходу, запропонованому в статті Джозефа Генріха та його колег (Henrich et al., 2019), ми створили адитивний індекс з набору дихотомічних змінних, які містили інформацію про травматичний досвід, що пережили респонденти, котрі взяли участь у другій хвилі дослідження LIWS. Ми очікували побачити, що люди, які переживали більше травматичних подій, будуть частіше звертатися до релігії у порівнянні з тими, хто пережив менше таких подій. Гіпотеза не була підтверджена (Karakai & Moskotina, 2025).

Перше пояснення, яке напрошувалось після того, як ми не підтвердили гіпотезу, полягало в тому, що травматичний досвід є поганим індикатором відчуття екзистенційної небезпеки, особливо під час війни. Ми поставили собі питання, наскільки обґрунтовано вважати, що люди, які вже постраждали від війни, бояться за власне життя більше, ніж ті, хто постраждав менше. Воно наштовхнуло нас на написання емпіричної частини другого розділу цієї дисертації, де ми показали, що

підстав так вважати у нас мало – стресори війни лише слабо пов’язані з відчуттям небезпеки (див. розділ 2.2).

При ретельнішому огляді літератури, пов’язаної зі зміною індивідуальної релігійності у відповідь на травматичні події, ми виявили, що частка тих, у кого зростала релігійність після травматичної події, часто приблизно дорівнювала частці тих, у кого вона знижувалась (Ter Kuile & Ehring, 2014). Наприклад, в опитуванні 608 осіб, які втратили близьких під час терористичного нападу Аль-Каїди 11 вересня 2001 року 11% респондентів оцінили важливість релігії після трагедії вище, а 10% – нижче (Seirmarco et al., 2012). Аналогічні результати були отримані на інших вибірках, зокрема, ветеранів війни у В’єтнамі, які лікувалися від ПТСР (Johnson et al., 2004), тих, хто пережив цунамі (Hussain, 2012) та жертв сексуального насильства (Ben-Ezra et al., 2010).

З аналізу, представленого на початку третього розділу, ми також бачимо, що зміни через декілька років після початку вторгнення були доволі різнонаправленими: близько 22% респондентів почали суттєво частіше молитися, близько 12% – суттєво рідше; близько 15% частіше почали відвідувати церкву, приблизно стільки ж – суттєво рідше (див. розділ 3.1). Схожі результати отримані Центром Разумкова, в опитуванні якого 11% респондентів, котрі відчули зміни в релігійності, почали відвідувати церкву частіше, а 12% – рідше (Razumkov Centre, 2022).

Психолог Кеннет Паргамент, дослідник релігійного копіngu, зазначає, що травматичний досвід може бути проінтерпретований вірянами по-різному (Pargament, 2007). Частина може розглядати пережите страждання як випробування віри та користується нагодою в ній укріпитися. Для іншої частини новий травматичний досвід може похитнути попередні уявлення про Бога, викликати сумнів в його доброті, силі чи навіть існуванні (якщо зло існує, то або Бог не добрий, або не всемогутній, або його нема).

Наведемо ілюстративну цитату з глибинних інтерв’ю, проведених Центром Разумкова в рамках вже згаданого дослідження (Razumkov Centre, 2022):

"Я передивилась своє ставлення до церкви. Мені здавалось, що світ має бути трішки справедливішим. А я побачила, що дуже багато злості, агресії. Ну, це більше від людей залежить, ніж від якихось вищих сил. Що не треба уповати на вищі сили, якщо все це відбувається тут і з нами".

Таким чином, травматичні події, які переживають люди під час війни, можуть призводити до різних реакцій. Травматичний досвід, який переживає людина, може викликати не тільки відчуття небезпеки, але і призводити до переоцінки уявлень про світ. Позитивні і негативні ефекти "скасовують" одне одного, тому ми можемо не бачити зростання релігійності. Однак, використовуючи панельні дані, можна продемонструвати, що травматичний досвід негативно впливає на *стабільність* релігійності: люди, що переживають травматичні події, частіше змінюють свої переконання та поведінку. Саме це ми й показали, проаналізувавши перші дві хвили даних LIWS (Karakai & Moskotina, 2025).

У цій частині дисертаційної роботи ми відтворимо результати, отримані на перших двох хвилях дослідження, а також перевіримо, чи відтворюються результати в третій хвилі дослідження. Зрештою, у дослідженні Джозефа Генріха та його колег зв'язок між травматичним досвідом та релігійністю був знайдений через 20 років після завершення війн, які пережили респонденти, відповіді яких аналізувались у дослідженні (Henrich et al., 2019). Можливо, травматичний досвід має відтермінований позитивний ефект на релігійність.

Змінні

Релігійність. Ми використовуємо ті ж змінні, що і в розділі 3.2. Як і в розділі 3.2, ми будемо використовувати направлену зміну релігійності (різниця між значеннями показників релігійності у двох точках часу) та абсолютну зміну релігійності (різниця між значеннями показників релігійності у двох точках часу взята по модулю).

Травматичний досвід війни. Незалежна змінна конструється на основі наступного набору подій, що пережили респонденти станом на другу хвилю

дослідження⁵³: 1) Зниження доходу; 2) Втрата роботи; 3) Погіршення фізичного здоров'я; 4) Погіршення психічного стану; 5) Розлука з членами сім'ї; 6) Втрата або пошкодження житла; 7) Втрата або пошкодження іншого майна; 8) Поранення Вас або членів сім'ї; 9) Досвід втрати знайомої людини; 10) Досвід вимушеного переміщення. Якщо респондент стикався з тією чи іншою ситуацією, змінна набувала значення 1, якщо ні – значення 0. Фінальний показник, який ми використовували в дослідженні, є сумою значень усіх 10 змінних у кожного з респондентів, що брали участь у другій хвилі дослідження.

Таблиця 3.3.1 Розподіл значень складових показника "травматичний досвід війни"

	Загалом (N=595)
Зниження доходу	393 (66.1%)
Втрата роботи	177 (29.7%)
Погіршення фізичного здоров'я	299 (50.3%)
Погіршення психічного стану	372 (62.5%)
Розлука з членами сім'ї	269 (45.2%)
Втрата або пошкодження житла	54 (9.1%)
Втрата або пошкодження іншого майна	44 (7.4%)
Поранення Вас або членів сім'ї	37 (6.2%)
Досвід втрати знайомої людини	
Так	173 (29.1%)
Пропущені значення	66 (11.1%)
Досвід вимушеного переміщення	97 (16.3%)

⁵³ Змінні 1-8 є альтернативами запитання множинного вибору "Чи стикались Ви з наступним за час війни?". Дихотомічна змінна досвіду втрати знайомої людини була створена на підставі відповідей на запитання "Ви втратили когось під час цієї війни?", що мала наступні альтернативи: "Чоловіка/дружину, когось з батьків, дитину", "Інших членів сім'ї", "Друзів/сусідів/колег", "Я особисто не знайомий з людьми, які загинули". На зазначене запитання можна було дати тільки одну відповідь. Значення 1 для цієї змінної набувалось у випадку ствердної відповіді на будь-яку з перших трьох альтернатив. Змінна досвіду вимушеного переселення була створена на основі альтернатив запитання анкети про переїзд ("Наше життя сильно змінилось з початком війни і багато людей змінили місце проживання. Скажіть, будь ласка, Ви після 24 лютого 2022 року...?"). Вибір будь-якої альтернативи, пов'язаної з переїздом закодовувався як 1. Це значення охоплює як тих, хто переїжджав зі свого населеного пункту під час війни та повернувся назад, так і тих, хто переїжджав, але не повернувся.

Стратегія аналізу даних

Для того, аби визначити вплив травматичних подій на стабільність показників релігійності, ми обрахуємо для кожного показника кореляцію Спірмана між індексом травматичних подій і абсолютною зміною показників релігійності (модуль різниці значень числових кодів змінних релігійності між хвилями). Для того, щоб перевірити, чи є зв'язок між зміною релігійності та кількістю пережитих травматичних подій під час війни ми також використаємо кореляцію Спірмана.

Результати

Травматичні події, пережиті під час війни, негативно пов'язані зі стабільністю показників релігійності під час повномасштабного вторгнення (див. таблицю 3.3.2). Чим більше людина пережила травматичних подій у перші півроку війни, тим більше вона змінювала свою релігійну поведінку та оцінку релігійності за цей період. Значущі відмінності в стабільності знаходимо і за інші часові періоди: кількість подій, пережитих за перші півроку війни, пов'язані з абсолютною зміною частоти відвідування церкви у другій хвилі та зміною частоти молитви між 1 та 3 хвилями дослідження.

Таблиця 3.3.2 Кореляція Спірмана між кількістю пережитих травматичних подій та абсолютною зміною показників релігійності

Змінна	Хвиля 1-2 (n = 560-580)	Хвиля 2-3 (n = 354-357)	Хвиля 1-3 (n = 354-358)
Самооцінка релігійності	0.09 [0.01, 0.18]*	0.06 [-0.05, 0.16]	0.07 [-0.04, 0.17]
Частота відвідування церкви	0.17 [0.09, 0.25]**	0.21 [0.10, 0.31]**	0.10 [-0.01, 0.20]
Частота молитви	0.10 [0.02, 0.19]*	0.02 [-0.08, 0.13]	0.15 [0.04, 0.26]**

+ $p < 0.1$, * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$

На противагу абсолютній зміні, ми не знайшли зв'язку між травматичними подіями та відносною зміною показників релігійності (Таблиця 3.3.3).

Таблиця 3.3.3 Кореляція Спірмана між кількістю пережитих травматичних подій та відносною зміною показників релігійності

Змінна	Хвиля 1-2 (n = 560-580)	Хвиля 2-3 (n = 354-357)	Хвиля 1-3 (n = 354-358)
Самооцінка релігійності	-0.02 [-0.10, 0.06]	-0.00 [-0.11, 0.10]	-0.01 [-0.12, 0.09]
Частота відвідування церкви	0.03 [-0.05, 0.12]	0.05 [-0.06, 0.15]	0.08 [-0.02, 0.19]
Частота молитви	0.00 [-0.08, 0.09]	-0.02 [-0.12, 0.09]	-0.02 [-0.13, 0.08]

Висновки та обговорення

В розділі 3.1 ми показали, що повномасштабне вторгнення Росії в Україну, пов'язане зі значними змінами індивідуальної релігійності учасників панелі. У цьому розділі ми показали, що травматичні події, пережиті під час війни, також пов'язані з меншою стабільністю показників релігійності. Результат узгоджується з припущенням Інглгарта про те, що масштабні кризові події призводять до змін установок у людей у дорослому віці. Аналіз поглиблює наше уявлення про стабільність установок, демонструючи, що на неї впливають не тільки масштабні кризові події, але і менші, індивідуальні травматичні події, що відбуваються під час таких криз.

Разом з тим, ми показали, що ні переживання війни як масштабного агрегованого шоку, ні переживання індивідуальних травматичних подій не пов'язані з довготривалим зростанням релігійності. Початкове зростання релігійності, яке ми спостерігали на початку повномасштабного вторгнення вже через два роки зійшло нанівець. Індивідуальні зміни під час війни різнилились: в когось релігійність зростала, а в когось знижувалась. Ті ж висновки можемо зробити щодо індивідуальних травматичних подій. Кількість пережитих травматичних подій між 1 та 2 хвилею дослідження не пов'язана ні зі зростанням релігійності між 1 та 2 хвилею, ні в подальшому. Наше пояснення – травматичні події слабо пов'язані з відчуттям небезпеки за життя, та можуть підсвічувати проблему теодицеї серед вірян.

Цей результат узгоджується з результатами інших досліджень, присвячених зміні релігійності після травматичних подій (Leo et al., 2021). Однак він не узгоджується з висновками дослідження Джозефа Генріха та його колег, які знайшли, що більший індивідуальний травматичний досвід війни пов'язаний з більшою індивідуальною релігійністю *через десятки років після* завершення війн в Уганді, Сьєрра-Леоне і Таджикистані (Henrich et al., 2019). Можливим поясненням розбіжностей є різний релігійний контекст, а також потенційний відтермінований ефект. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на теоретизування навколо причин розбіжностей у результатах, а також перевірці гіпотез щодо причин розбіжностей.

3.4 Вік та стабільність релігійності після повномасштабного вторгнення

Схильність до зміни переконань та цінностей може залежати від віку. У соціологічній теорії існує так звана гіпотеза про вікову стабільність (age stability hypothesis). Суть гіпотези наступна: з віком світогляд людини стає більш стійким до змін (Alwin & Krosnick, 1991). Це може відбуватися з різних причин. Наприклад, з віком у людей стає менше соціальних контактів, які можуть повпливати на зміну переконань; крім того, мозок людей з віком стає менш пластичним. Модель навчання на основі досвіду передбачає, що люди оновлюють вподобання на основі всієї доступної інформації. Старші люди мають більший життєвий досвід, відповідно, нова інформація менше сприяє змінам (Giuliano & Spilimbergo, 2024). Зв'язок між віком і стабільністю нелінійний, тобто передбачається, що активні зміни у поглядах відбуваються у формативні роки людини, а потім вони не змінюються. Дослідники зазвичай не дають визначення "формативних років" з чітким віковим діапазоном, однак припускається, що світогляд стає відносно сформованим до 25-30 років. Емпіричні дослідження на цю тему дають змішані результати: десь знаходять гетерогенність стабільності переконань з віком, десь ні (Alwin & Krosnick, 1991; Kiley & Vaisey, 2020; Milfont et al., 2016).

Література з агрегованих шоків (див. розділ 2.1.3) свідчить, що масштабні кризові події можуть призводити до змін широкого спектра переконань і установок

у дорослих людей. У розділі 3.1 ми показали, що після повномасштабного вторгнення релігійна ідентичність та поведінка учасників панелі зазнали помітних змін. Більшість учасників LIWS є дорослими, що підтверджує, що релігійність може зазнавати значних змін у дорослих людей під час кризових подій. У цій частині аналізу ми дізнаємося, чи впливає вік на стабільність показників релігійності після повномасштабного вторгнення. Ми очікуємо побачити, що 1) релігійність молодших респондентів менш стабільна; 2) у молодших респондентів сильніше зросте релігійність.

Змінні

Релігійність. Ми використовуємо ті ж змінні, що і в розділі 3.2.

Вік. Ми використовували вік респондентів у першій хвилі дослідження. Стабільність зміни показників релігійності могла зменшитись з часом, однак наше дослідження охоплює доволі малий часовий проміжок (2 роки), тому для простоти аналізу ми цим знехтуємо. Розподіл віку представлено в таблиці 3.4.1.

Таблиця 3.4.1 Розподіл змінної вік у першій хвилі дослідження (всі респонденти, що взяли участь в панелі)

Віковий інтервал	N = 828 ¹	Гістограма розподілу віку респондентів
15–30 років	125 (15.1%)	
30–50 років	276 (33.3%)	
51+ років	427 (51.6%)	

¹ n (%)

Стратегія аналізу даних

Для того, аби визначити вплив віку на стабільність показників релігійності, ми обрахуємо для кожного показника кореляцію Спірмана між віком респондентів

і абсолютною зміною показників релігійності (модуль різниці значень числових кодів змінних релігійності між хвилями) (Devine & Valgarðsson, 2024). Оскільки у нас є теоретичні причини вважати, що стабільність установок та уподобань змінюється з віком нелінійно, ми порівнюємо стабільність показників в трьох вікових групах: 1) людей до 30 років включно; 2) 31-50; 3) 51+. Якщо стабільність збільшується лінійно, ми маємо побачити, що в кожній старшій групі зміни показників релігійності стають меншими. Якщо в групі людей до 30 будуть відбуватися суттєві зміни показників, а в решті вікових груп ні, то цей результат буде узгоджуватись з гіпотезою про формативні роки. Відмінності між розподілами у вікових групах ми перевіримо через непараметричний критерій Данна.

Для перевірки того, чи зростає релігійність сильніше у молодших людей, ми скористаємося тією ж стратегією. Ми перевіримо, чи направлена зміна показників релігійності (значень числових кодів змінних релігійності між хвилями) корелює з віком, а також порівняємо розподіли направленої зміни у вікових групах молоді та старших людей.

Результати

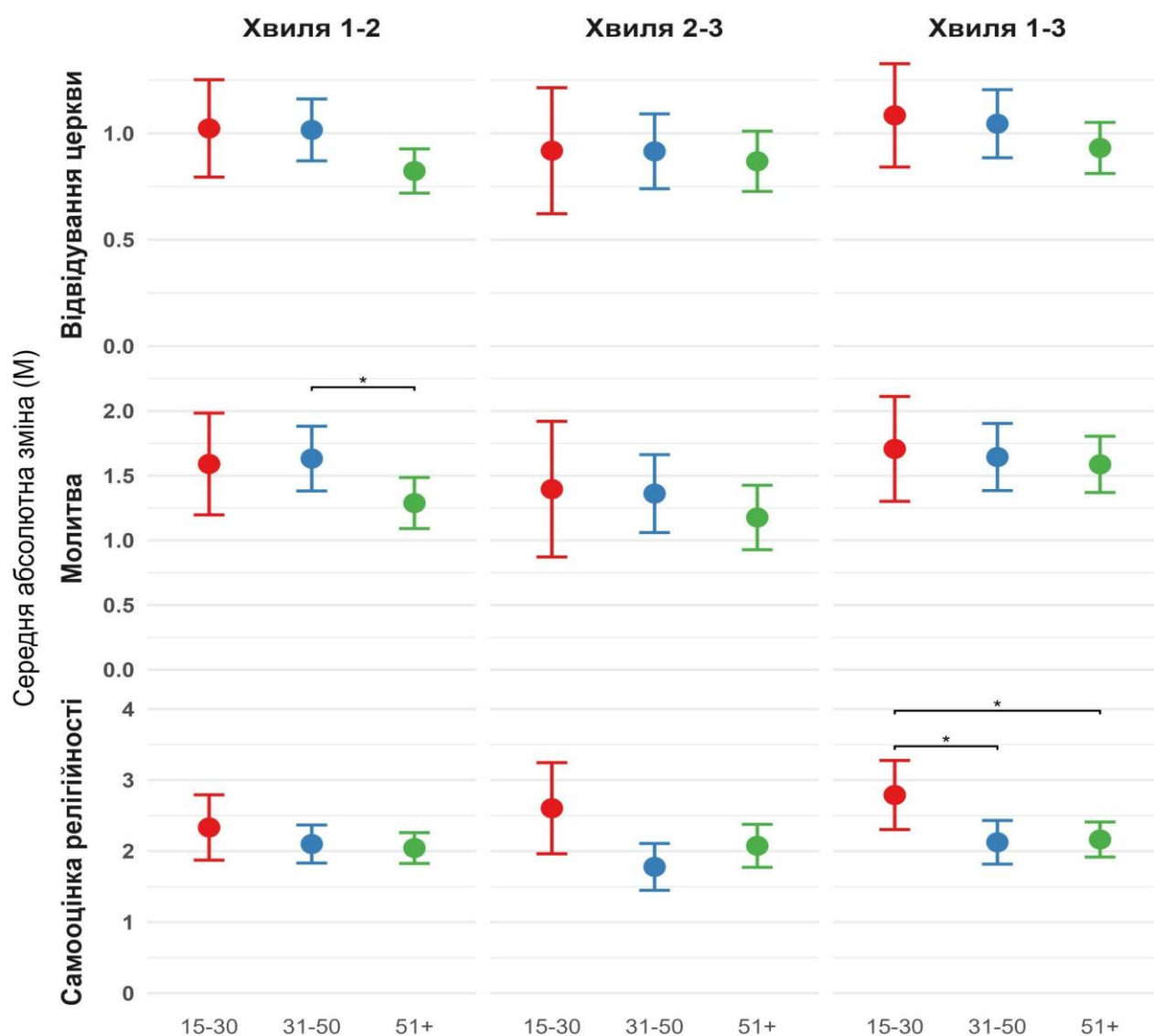
Кореляційний аналіз (Таблиця 3.4.2) виявив слабкий, але статистично значущий негативний зв'язок між віком та зміною частоти відвідування церкви ($r_s = -0.09$, $p < 0.05$) і частоти молитви ($r_s = -0.12$, $p < 0.01$) у період між першою та другою хвилями дослідження. Це вказує на те, що релігійні практики старших людей були дещо стабільнішими в перший період після вторгнення. Однак для самооцінки релігійності та в інші часові проміжки значущих лінійних зв'язків не виявлено.

Таблиця 3.4.2 Кореляція Спірмана між абсолютною зміною показників релігійності та віком

Змінна	Хвиля 1-2 (n = 560-580)	Хвиля 2-3 (n = 354-357)	Хвиля 1-3 (n = 564-588)
Самооцінка релігійності	-0.03 [-0.12, 0.05]	-0.02 [-0.12, 0.09]	-0.03 [-0.12, 0.05]
Частота відвідування церкви	-0.09* [-0.17, -0.00]	-0.06 [-0.16, 0.05]	-0.06 [-0.15, 0.02]

Ми знайшли лише обмежені підтвердження вищої стабільності показників релігійності у молодших людей. Як видно з Рисунка 3.4.1, абсолютна зміна показників релігійної поведінки була практично ідентичною у респондентів віком до 30 років та респондентів віком від 31 до 50.

Відтак, знайдений лінійний зв'язок між віком та стабільністю релігійної поведінки між першою та другою хвилями дослідження, скоріш за все, зумовлений відмінностями в групах старших респондентів. Респонденти до 30 дещо частіше змінювали оцінку своєї релігійності у порівнянні зі старшими респондентами.

Зірочками позначені значущі відмінності між групами за тестом Данна

Рисунок 3.4.1 Середні значення абсолютної зміни показників релігійності між хвилями дослідження в розрізі вікових груп

Разом з тим статистично значущі відмінності у стабільності були знайдені тільки для частоти молитви ($z = 2.87$, $p < 0.05$) між групами 31-50 (середнє значення = 1.63) та 51+ (середнє значення = 1.29); самооцінки релігійності між групами 15-30 і 31-50 ($z = 2.68$, $p < 0.05$, середні значення: 2.79 та 2.12); та самооцінки релігійності між групами 15-30 і 51+ ($z = 2.60$, $p < 0.05$, середні значення: 2.79 та 2.16). Таким чином, якщо відмінності у стабільності між віковими групами існують, то вони доволі слабкі. Таблиця з середніми для всіх груп знаходиться у Додатку 3.4.1.

Тепер дізнаємось, чи релігійність сильніше зростала серед молодих людей. Кореляційний аналіз (Таблиця 3.4.4) не виявив жодного статистично значущого лінійного зв'язку між віком та напрямком зміни будь-якого з трьох показників релігійності в усі часові проміжки.

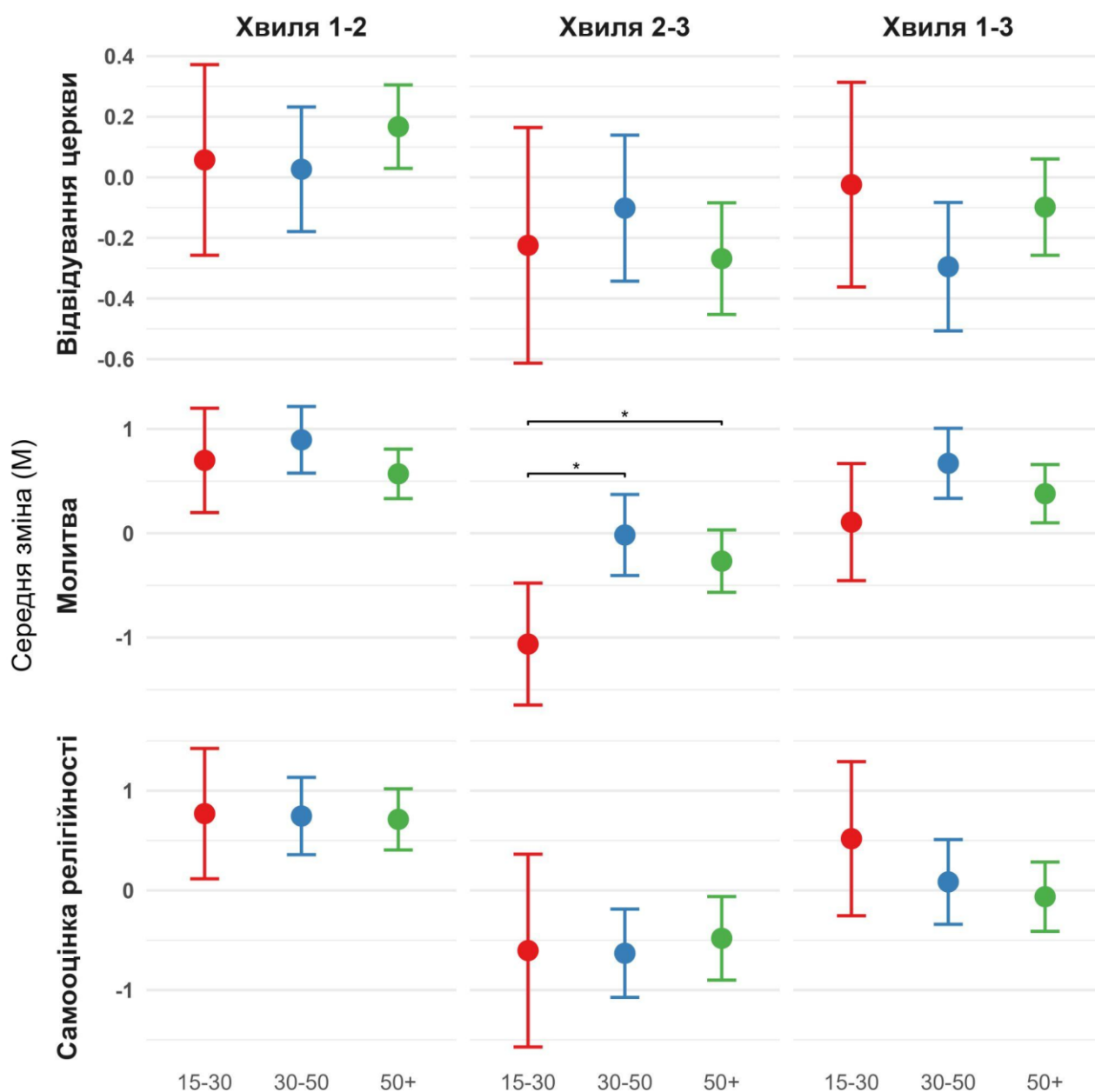
Таблиця 3.4.4 Кореляція Спірмана між відносною зміною показників релігійності та віком

Змінна	Хвиля 1-2 (n = 560-580)	Хвиля 2-3 (n = 354-357)	Хвиля 1-3 (n = 564-588)
Самооцінка релігійності	-0.02 [-0.10, 0.06]	0.02 [-0.09, 0.12]	-0.07 [-0.15, 0.01]
Частота відвідування церкви	-0.03 [-0.12, 0.05]	0.07 [-0.04, 0.17]	-0.01 [-0.10, 0.07]
Частота молитви	0.02 [-0.06, 0.11]	-0.07 [-0.18, 0.04]	-0.00 [-0.09, 0.08]

+ $p < 0.1$, * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$

На Рисунку 3.4.2 показана зміна показників релігійності в розрізі вікових груп. Значною мірою рисунок розповідає ту саму історію, що і кореляція Спірмана – ми не бачимо зв'язку між віком і зміною релігійності. Виняток – частота молитви: у період між другою та третьою хвилями дослідження в наймолодшій групі (15–30 років) спостерігалось зниження частоти молитви, тоді як старші люди в середньому

молились стільки ж, скільки і в другій хвилі дослідження. Таблиця з середніми для всіх груп знаходиться у Додатку 3.4.2

Дужками позначені значущі відмінності між групами за тестом

Рисунок 3.4.2 Середні значення відносної зміни показників релігійності між хвилями дослідження в розрізі вікових груп

Висновки та обговорення

У цій частині аналізу ми перевіряли, чи впливає вік на стабільність релігійних переконань та практик українців після повномасштабного вторгнення. Відповідно до гіпотези про вікову стабільність (*age stability hypothesis*), ми очікували, що релігійність молодших людей буде менш стійкою і сильніше зросте у відповідь на кризову подію.

Стабільність показників релігійності серед молоді дійсно виявилась нижчою. Однак відмінності в стабільності показників не суттєві. Новизна нашого результату полягає у вивченні стабільності саме релігійних установок у розрізі віку в умовах національної кризи. Попередні роботи або досліджували стабільність релігійності під час менш інтенсивних криз, як-от пандемія Covid-19, але не фокусувалися на вікових відмінностях (Akaliyski et al., 2024; Musthafa et al., 2024; Reeskens et al., 2021), або аналізували вікову динаміку інших установок (наприклад, пов'язаних із транспортом) під час пандемії (Mirtich et al., 2021). Останнє дослідження є найбільш релевантним для порівняння: висновки обох аналізів узгоджені – і релігійність, і установки щодо транспорту під час криз є менш стабільними у молодших людей.

Спираючись на припущення про те, що 1) війна призводить до збільшення релігійності (теорія екзистенційної небезпеки) та 2) молоді люди більш схильні до змін (гіпотеза вікової стабільності), ми припускали, що релігійність має сильніше збільшитись у молодих людей у порівнянні з рештою. Дані не підтвердили гіпотезу. Зв'язку між зміною релігійності між першою та другою хвилями не було виявлено взагалі, а у період між другою та третьою хвилями дослідження належність до вікової групи до 30 років була негативно пов'язана з частотою молитви. Схожі результати були отримані в дослідженні Центру Разумкова (Razumkov Centre, 2024).

Ми припускаємо, що цей результат пов'язаний з рівнем релігійності молоді до вторгнення. Зазвичай молодь є менш релігійною у порівнянні зі представниками старших вікових груп (Razumkov Centre, 2024). Людям, які рідко зверталися до

релігії до війни, може бути важче інтегрувати нову релігійну поведінку у свої повсякденні практики.

Альтернативним поясненням отриманих результатів може бути припущення про більший вітальний ресурс молодих людей, який дозволяє їм краще справлятися зі стресом без звернення до релігійного копінгу. Однак наші дані лише частково узгоджуються з цією інтерпретацією: на початковому етапі повномасштабного вторгнення показники релігійності зросли в усіх вікових групах без суттєвих відмінностей, що свідчить про універсальну потребу в підтримці. Водночас подальша динаміка може відображати швидшу адаптацію молоді до умов війни – після початкового шоку вони могли швидше відновити відчуття контролю та перестати відчувати потребу в релігійній підтримці. Таким чином, обидві гіпотези – низький базовий рівень релігійності та менша потреба в підтримці – не є взаємовиключними і потребують подальшої теоретичної розробки та емпіричної перевірки.

3.5 Чи стали атеїсти більш релігійними? Модераційний ефект довоєнної релігійної приналежності на зміну показників релігійності.

Війна несе з собою страждання і невизначеність. Люди можуть звертатися до релігії за підтримкою, сенсом, зменшенням невизначеності та страждань. Релігія може надати сенс життю, зменшити невизначеність та полегшити страждання. Таким чином, війна створює "попит" на послуги, які надає релігія. Однак "пропозиція" на цьому ринку не обмежена лише релігією. Існують і світські альтернативи: психотерапія, спорт, спілкування з близькими тощо.

Досліджуючи наслідки пандемії Covid-19 в Італії, Франческо Молтені та колеги запропонували розглядати релігійну соціалізацію як необхідну умову для того, щоб звертатися до релігії в часи криз (Molteni et al., 2021). Ідея проста: людина не буде звертатись до релігії, якщо вона не є частиною її персональної культури. Люди, які зростали в релігійному середовищі, на власні очі бачили, як близькі звертаються до релігії у важкі часи, а тому з більшою ймовірністю і самі зроблять

це під час скрути. У своєму дослідженні Молтені та колеги показали, що зростання відвідуваності церкви та частоти молитви під час пандемії Covid-19 було більш вираженим серед тих, хто мав релігійне виховання з дитинства.

На нашу думку, ця ж логіка може бути поширена на рівень релігійності, що передував кризі. Якщо релігійна соціалізація є фундаментальним, але віддаленим у часі фактором, то актуальна релігійність є тим безпосереднім індикатором, який відображає готовність людини використовувати релігійні інструменти тут і зараз. Якщо людина вже часто звертається до релігії, вона, найімовірніше, знову до неї звернеться під час кризи, навіть якщо виросла в нерелігійній сім'ї. І навпаки, якщо людина до кризи не була релігійною, вона з меншою ймовірністю звернеться до релігії за наявності альтернативних стратегій подолання стресу. Саме цю гіпотезу ми перевіримо в цьому розділі.

Змінні

Релігійність. Ми використовуємо ті ж змінні, що і в розділі 3.2.

Контроль. Ми використовуємо ті ж змінні, що і в розділі 3.2.

Стратегія аналізу даних

Основна мета аналізу – перевірити гіпотезу про те, що рівень релігійності до повномасштабного вторгнення (зафіксований у хвилі 1) виступає модератором зміни (динаміки) релігійності у хвилях 2 та 3. Ми побудували три окремі моделі для кожної із залежних змінних:

- Самооцінка релігійності (шкала 0-10).
- Частота відвідування релігійних служб (шкала 1-7).
- Частота молитви (шкала 1-7).

У кожній моделі ми оцінювали, як значення показника релігійності в першій хвилі пов'язане зі зміною того самого показника релігійності у другій і третій хвилі. Відповідно, у фокусі нашої уваги був коефіцієнт інтеракції між хвилею дослідження та значенням відповідного показника релігійності у першій хвилі. Окрім відповідного показника релігійності до вторгнення та хвилі дослідження в

модель також були включені стать і регіон проживання респондента як контроль (див. обґрунтування у розділі 3.2).

Обрахунок моделей проводився на збалансованих панельних даних. Це означає, що до аналізу були включені лише ті респонденти, які взяли участь у всіх трьох хвилях опитування. Такий підхід був обраний для спрощення інтерпретації: він дозволяє нам чітко прослідкувати індивідуальні траєкторії змін і коректно оцінити взаємодію між часом (хвилею) та попередньою релігійністю, уникнувши ускладнень, пов'язаних із вибуттям респондентів.

Ми включили показники релігійності у першій хвилі як фактори (набір дихотомічних змінних). Ми зробили це з декількох причин. По-перше, ми хотіли перевірити, чи буде зростати показник релігійності у тих людей, в яких до вторгнення він дорівнював нулю. Іншими словами, ми хотіли дізнатись, чи стали ходити в церкву і молитись ті, хто взагалі ніколи не ходив до церкви та не молився. Саме тому референтними категоріями в моделях для змінних релігійності є нуль. По-друге, міг виникнути "ефект стелі": зростання релігійності серед найбільш релігійних респондентів могло не відбутися, тому що у першій хвилі вони вже обрали максимальне значення на шкалі показника релігійності – показнику не було б куди рости. Відповідно, ми включили попередню релігійність як набір дихотомічних змінних, щоб додатково мати змогу порівняти зростання показника саме серед тих респондентів, які не давали максимальну оцінку у першій хвилі.

Оскільки ми маємо повторні виміри для тих самих індивідів у трьох хвилях (панельні дані), відповіді однієї людини є залежними між собою. Щоб коректно врахувати цю кластеризацію даних, ми обрали мультирівневу лінійну регресію. Зокрема, була використана модель з випадковою константою (random intercept model). Вибір моделей з випадковими ефектами над моделями з фіксованими ефектами продиктований тим, що основна незалежна змінна (довосінна релігійність) незмінна в часі.

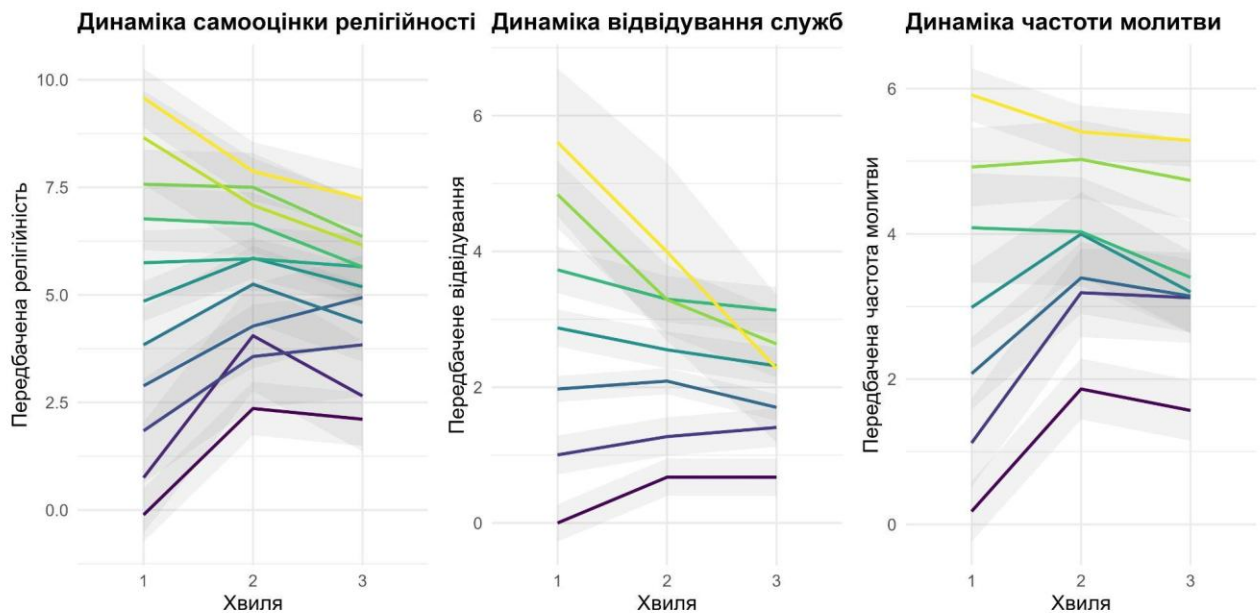
Хоча змінні "частота відвідування" та "частота молитви" за своєю природою є порядковими (ординальними), початкові спроби використати спеціалізовані кумулятивні моделі (наприклад, пробіт або логіт) призвели до проблем зі збіжністю

(convergence issues). Моделі не могли коректно розрахувати коефіцієнти. Через ці технічні труднощі ми вирішили ставитися до всіх трьох залежних змінних як до квазі-неперервних та використовувати для всіх стандартну мультирівневу лінійну модель. Аналіз був проведений у середовищі R за допомогою функції `lmer` з бібліотеки `lme4` (Bates et al., 2003).

Для полегшення інтерпретації коефіцієнтів взаємодії ми візуалізували результати. За допомогою бібліотеки `ggeffects` (Lüdtke, 2018) ми розрахували та зобразили на графіках передбачені рівні релігійності для кожної з трьох хвиль. Ці графіки показують окремі лінії динаміки для кожної групи, визначеної за рівнем релігійності у першій хвилі. Щоб зробити цю візуалізацію чистою та зрозумілою, всі інші контрольні змінні (стать, макрорегіон) були "зафіксовані" на конкретних значеннях: графіки показують динаміку для жінок із Центрального макрорегіону. Детальніші результати регресійних моделей (коефіцієнти, рівні значущості, показники якості) представлені у додатку 3.5.1.

Результати

Аналіз трьох мультирівневих моделей (для самооцінки релігійності, відвідування служб та частоти молитви) не підтверджує початкову гіпотезу дослідження. Ми очікували, що у відповідь на кризу повномасштабного вторгнення до релігії будуть звертатися переважно ті, хто вже регулярно до неї звертався. Натомість дані демонструють протилежну динаміку (Див. Рис. 3.5.1)

Для контрольних змінних значення зафіксовані. Стать = жінка, Макрорегіон = Центральний.

Рисунок 3.5.1 Прогнозовані значення показників релігійності залежно від їх значень до повномасштабного вторгнення.

Найбільший приріст релігійності відбувся у референтній групі – серед респондентів, які до вторгнення (у Хвилі 1) повідомили, що мали нульове значення у відповідному показнику релігійності. Наприклад, у тих, хто мав бал 0 за самооцінкою, показник зріс на 2.47 бала у другій хвилі та залишився приблизно таким же (2.22 бала) у третій хвилі. У тих, хто ніколи не відвідував служби, частота відвідувань зросла на 0.67 у другій хвилі і залишилась такою ж у третій. А у тих, хто ніколи не молився, частота молитви зросла на 1.69 бала у другій хвилі та трохи знизилась до 1.39 бала у хвилі 3.

Співмірне зростання спостерігалось у людей, які дуже низько оцінювали свою релігійність або рідко демонстрували релігійну поведінку. Зростання самооцінки релігійності у людей, що оцінювали свою релігійність на 0 статистично значуще не відрізняється від зростання в тих респондентів, які оцінювали на 1-4. Зростання у людей, які ніколи не молились, статистично не відрізнялось від зростання частоти молитви у людей, які молились тільки на релігійні свята або ще рідше (Див Додаток 3.5.1).

Важливо також зазначити, що хоча зростання релігійності відбувалося саме у менш релігійних, воно не було великим. Наприклад, самооцінка релігійності у "нульової" групи зросла з 0 до приблизно 2.5 (за 10-бальною шкалою), а не до 5 чи 10. Люди, які ніколи не ходили до церкви, в середньому почали до неї ходити рідше, ніж на свята; люди, які ніколи не молились, в середньому почали молитись не частіше, ніж на релігійні свята.

Ми також очікували побачити "ефект стелі", тобто відсутність зростання серед найбільш релігійних респондентів, оскільки їм "не було куди рости". Однак моделі прогнозують суттєве зниження релігійності у людей, які були дуже релігійними до повномасштабного вторгнення. Люди, які оцінювали свою релігійність на 10, стали в середньому оцінювати її на 7.4. Люди, які кожен день відвідували церкву, стали в середньому відвідувати її не частіше, ніж на релігійні свята. Прогнозоване зниження частоти молитви менш суттєве: модель прогнозує, що люди, які молилися щодня, стали молитися не менше, ніж раз на тиждень.

Висновки та обговорення

Результати нашого аналізу не підтверджують початкову гіпотезу цієї частини дослідження. Ми очікували, що повномасштабне вторгнення стимулюватиме зростання релігійності переважно серед тих, хто вже мав базовий рівень релігійності до війни, оскільки ці люди вже мали досвід звернення до релігії. Натомість ми бачимо протилежне. Найбільший приріст за всіма трьома показниками відбувся серед респондентів, які у першій хвилі низько оцінювали свою релігійність, практично не відвідували церкву, не молились.

Водночас люди, що ходили до церкви кожного дня, стали робити це рідше, ніж до повномасштабного вторгнення, а люди, які високо оцінювали свою релігійність, стали оцінювати її суттєво нижче.

Ці результати не суперечать загальній логіці гіпотези Молтені та колег про вище використання релігії в кризових ситуаціях тими, хто мав досвід звернення до релігії (Molteni et al., 2021). Люди, які були релігійними до вторгнення, все ще більш релігійні за тих, хто не був релігійним до вторгнення. Однак наші дані

можуть свідчити про те, що для звернення до релігії у кризовий час не обов'язково потрібна глибока особиста віра чи регулярна практика, а достатньо базового, навіть пасивного, рівня релігійної соціалізації.

Ми припускаємо, що в українському культурному контексті такий рівень мають майже всі. В Україні релігія тісно переплетена з національною культурою. Більшість українців, незалежно від особистої побожності, спорадично беруть участь у великих релігійних святах. Таким чином, навіть ті, хто у першій хвилі називали себе абсолютно нерелігійними, насправді обізнані з релігійними практиками. Цього рівня культурної обізнаності може бути достатньо, щоб у часи екзистенційної кризи звернутися до релігії як до одного з доступних і культурно прийнятних шляхів подолання стресу.

Цей результат узгоджується з аналізом Орі Шая (Shai, 2022), який на панельних даних з Ізраїлю також виявив, що частота молитви у відповідь на військовий конфлікт зростала сильніше у тих, хто не молився до війни.

Нарешті, слід враховувати можливий вплив регресії до середнього. Цілком імовірно, що респонденти, які обрали екстремальні значення (0 або 10) у першій хвилі, під час наступних вимірів схильні давати більш помірковані відповіді. Це могло б частково пояснити як зростання "нульової" групи, так і зниження "максимальної". Однак ми вважаємо, що це пояснює результат лише частково, оскільки значуще зростання спостерігалось не лише в "нульовій" групі, а і у людей, які давали більш помірковані відповіді.

Загальні висновки до третього розділу

Вплив небезпеки на динаміку релігійності на індивідуальному рівні є найменш дослідженим напрямком в літературі (див. огляд Molteni 2024). Станом на 2025 рік нам відомо лише чотири дослідження, які перевіряли зв'язок між погіршенням умов життя або небезпечними подіями та зміною релігійності на панельних даних (Molteni et al., 2021; Reeskens et al., 2021; Shai, 2022; Storm, 2017b). Три з них перевіряли цей зв'язок на даних, що були зібрані в секуляризованих країнах Західної Європи. Лише два з них перевіряли цей зв'язок у контексті масштабних соціальних криз, і лише одне – в контексті війни в країні з релігійним населенням (Shai 2022).

В цьому розділі представлені результати ще одного такого дослідження. Спираючись на три хвилі унікальних панельних даних LIWS, ми комплексно проаналізували зв'язок між досвідом війни та зміною релігійності.

Панельні дані дозволили проаналізувати зміни релігійності на двох рівнях аналізу – агрегованому (відмінності між розподілами індикаторів релігійності в різних точках часу) та індивідуальному (зміни відповідей респондентів). Це розрізнення є важливим, оскільки відсутність відмінностей між розподілами відповідей у різних хвилях може маскувати гетерогенну реакцію на повномасштабне вторгнення – люди могли змінювати релігійність у різному напрямку, але це не означає, що змін не відбулось взагалі.

Ми проаналізували зв'язок релігійності з війною на двох рівнях операціоналізації – війни як агрегованого шоку та переживання травматичних подій під час війни (втрата житла, доходу, близьких, вимушений переїзд тощо). Ми також безпосередньо перевірили зв'язок між зміною релігійності та частотою відчуття небезпеки – теоретично, саме через нього війна мала б збільшувати релігійність.

На агрегованому рівні аналізу ми виявили, що відмінності між розподілами індикаторів релігійності в різних хвилях є невеликими та нестійкими в часі – в середньому рівень релігійності трохи зріс на початку вторгнення, однак вже у 2024

році розподіл показників релігійності вже майже не відрізнявся від того, що був до повномасштабного вторгнення. Ми не знайшли підтвердження і тому, що індивідуальний травматичний досвід війни пов'язаний з вищим зростанням показників релігійності.

Відчуття небезпеки пов'язане зі зміною частоти молитви після повномасштабного вторгнення. Люди, які переживали за власне життя або за життя близьких частіше, починали більше молитися в порівнянні з тими, хто не переживав.

При цьому значущі відмінності у розподілах були знайдені тільки для індикаторів приватного рівня релігійності – самооцінки релігійності та частоти молитви, – однак не частоти відвідування церкви. Подібний патерн ми побачили при аналізі зв'язку між показниками релігійності та відчуттям небезпеки. Занепокоєння щодо життя (свого чи інших) не було пов'язане зі змінами у соціальному аспекті релігійності, як-от відвідування церкви. Це вказує на те, що небезпека активує переважно інструментальне, приватне звернення до релігії.

На індивідуальному рівні аналізу ми знайшли, що респонденти суттєво змінювали свої відповіді на запитання-індикатори релігійності протягом всього періоду спостережень. Хоча розподіли відповідей до вторгнення та у 2024 році не відрізнялись, значення індикаторів релігійності до вторгнення пояснювали варіацію цих же індикаторів у 2024 році всього на 30-40% – значно менше, ніж за аналогічного дизайну було знайдено на голландських даних, зібраних під час ковіду (Reeskens et al., 2021). Разом з тим, ми знайшли, що менша стабільність релігійності спостерігалась у тих респондентів, які пережили більше індивідуальних травматичних подій, пов'язаних з війною. Чим більше таких подій пережила людина, тим сильніше в середньому змінювалися її релігійні погляди та практики (незалежно від напрямку – чи то до збільшення, чи до зменшення релігійності). Таким чином, ми показали, що війна має вплив на релігійність, однак він гетерогенний і не спостережуваний на агрегованому рівні.

Після перевірки впливу війни ми зосередились на модераторах, які могли б пояснити різницю в реакції на війну. Ми припускали, що після повномасштабного

вторгнення релігійність має зрости сильніше в 1) тих, хто більше вже був релігійним до повномасштабного вторгнення; 2) у молодших респондентів. Обидва припущення виявились хибними.

Початкове невелике зростання релігійності відбувалось завдяки людям, які не проявляли активної релігійної поведінки до повномасштабного вторгнення, в тому числі тих, хто не проявляв її взагалі. Ми припускаємо, що цей результат можна пояснити широкою присутністю релігії в українській культурі і повсякденному житті нерелігійних людей. Коли релігія є культурно прийнятним способом подолання стресу, до неї під час кризи можуть звертатися і нерелігійні люди.

Молоді учасники панелі також не стали більш релігійними у порівнянні зі старшими респондентами. Натомість, як і у випадку з індивідуальним травматичним досвідом війни, нижчий вік пов'язаний з нижчою стабільністю показників релігійності. Молоді люди частіше змінювали свою самооцінку релігійності та релігійну поведінку, однак в обидва напрямки.

Таким чином, на прикладі війни в Україні ми підтвердили лише деякі преміси теорії безпеки. По-перше, масштабні кризові події дійсно можуть призвести до суттєвих змін релігійності – установки, яка зазвичай є стабільною та не змінюється протягом дорослого життя. Однак вони не призводять до автоматичного зростання релігійності. По-друге, молодь дійсно має більш гнучкі погляди на життя. Цей результат повністю узгоджується з моделлю Інглгарта та Норріс, які відводять міжгенераційному заміщенню основну роль у поясненні секуляризації. Разом з тим, зміна безпечності середовища не призводить до зростання релігійності і у молодих людей. По-третє, відчуття безпеки пов'язане зі зростанням лише деяких релігійних практик під час війни. Війна і досвід небезпечних для життя подій, як ми переконались у другому розділі, слабо пов'язані з частотою відчуття безпеки.

Висновки

Дисертаційне дослідження присвячено емпіричній перевірці положень теорії екзистенційної небезпеки в контексті індивідуальних змін релігійності у дорослому віці на прикладі перших років повномасштабного вторгнення РФ в Україну. У роботі вирішено важливе наукове завдання щодо встановлення механізмів впливу масштабних кризових подій на релігійні установки та поведінку дорослого населення. У процесі дослідження було виконано всі поставлені завдання та отримано наступні результати:

Встановлення динаміки релігійності під час війни. Аналіз панельних даних показав, що війна не призвела до очікуваного стабільного зростання релігійності. Спостерігалось лише невелике короткострокове зростання самооцінки релігійності та частоти молитви (індикаторів приватного виміру), але не частоти відвідування церкви. Вже у 2024 році середні значення показників релігійності повернулися до рівня до повномасштабного вторгнення. Індивідуальні траєкторії виявилися доволі нестабільними – зафіксовано високий рівень "оновлення" показників релігійності – відповіді одних і тих же людей слабо корелювали між всіма часовими зрізами.

Зв'язок відчуття небезпеки зі зміною релігійності. Підтверджено позитивний зв'язок між частотою переживань за власне життя або життя близьких та зростанням частоти молитви після повномасштабного вторгнення. Водночас занепокоєння щодо життя не було пов'язане зі змінами у соціальному аспекті релігійності (відвідування церкви). Це вказує на те, що небезпека активує переважно інструментальне, приватне звернення до релігії.

Вплив травматичного досвіду війни на релігійність. Не знайдено підтвердження того, що індивідуальний травматичний досвід війни (втрата житла, доходу, близьких, вимушений переїзд) пов'язаний з вищим зростанням показників релігійності. Натомість продемонстровано, що більша кількість пережитих травматичних подій пов'язана з меншою стабільністю релігійності – чим більше

подій пережила людина, тим сильніше змінювалися її показники релігійності (незалежно від напрямку змін).

Вплив віку на стабільність релігійності. Молоді учасники панелі не стали більш релігійними у порівнянні зі старшими респондентами. Нижчий вік пов'язаний з нижчою стабільністю показників релігійності. Молоді люди частіше змінювали свою самооцінку релігійності та релігійну поведінку в обидва напрямки.

Роль попереднього рівня релігійності. Початкове невелике зростання релігійності відбувалось завдяки людям, які не проявляли активної релігійної поведінки до повномасштабного вторгнення, в тому числі тих, хто не проявляв її взагалі.

Додатково до основних результатів, у роботі отримано методологічні знахідки щодо вимірювання релігійності та безпеки під час війни:

Інваріантність шкали релігійної залученості ESS. Шкала досягає повної метричної інваріантності лише для періоду відносної суспільної стабільності, але не досягає скалярної інваріантності між хвилями. Це означає: а) порівняння середніх значень шкали у часі може призвести до зміщених результатів; б) порівняння коефіцієнтів кореляції та регресії є незміщеним лише для стабільних періодів. У періоди суспільних криз зв'язок між соціальними та приватними аспектами релігійності послаблюється.

Валідність проксі-показників безпеки. Пережиття травматичного досвіду війни слабо пов'язане з відчуттям безпеки. Економічні загрози практично не пов'язані з відчуттям загрози життю. Індекси травматичного досвіду корелюють з відчуттям безпеки краще за окремі показники. Регіон проживання слабо пов'язаний з відчуттям екзистенційної безпеки, а відстань до бойових дій пов'язана нелінійно – суттєва різниця спостерігається тільки в регіонах з активними бойовими діями.

Обговорення. На агрегованому рівні релігійність українців спочатку трохи зросла після початку повномасштабного вторгнення, однак вже у 2024 році повернулась до довоєнного рівня. При цьому зростання торкнулось саме приватних

індикаторів релігійності – частоти молитви та самооцінки релігійності, – але не частоти відвідування церкви.

Ці відмінності є примітними. У літературі виділяють декілька механізмів, через які релігія може допомагати людям під час кризи: вона надає надприродне пояснення світу та сенс стражданню; релігійні ритуали зменшують тривогу, надаючи відчуття контролю; молитва та духовні практики пропонують конкретні способи справлятися з дистресом; а релігійні спільноти надають соціальні мережі підтримки та матеріальні ресурси (огляд див. у Molteni, 2024; Frijters et al., 2024). Те, що зросли саме індикатори приватного виміру, а не відвідування церкви, вказує на те, що під час війни попитом користувались переважно психологічні функції релігії – пояснення, зниження тривожності, втіха, – а не соціальні та матеріальні ресурси, які надає церква як інституція.

Це, на нашу думку, відображає характер релігійності в українському суспільстві. Більшість релігійних українців є скоріше культурно релігійними – церква не є сильно присутньою в їхньому повсякденному житті, і звернення до неї як до соціальної інституції під час кризи не є звичною стратегією. Натомість молитва як індивідуальна, приватна практика є культурно доступною навіть тим, хто не відвідує церкву і не ідентифікує себе як активно релігійну людину.

Цим же пояснюється і друга ключова знахідка: початкове зростання релігійності відбувалось переважно за рахунок людей, які не проявляли активної релігійної поведінки до повномасштабного вторгнення, в тому числі тих, хто не проявляв її взагалі.

Наявність зростання серед нерелігійних людей можна пояснити з позиції культури як "набору інструментів" (Swidler, 1986): релігійні практики вже існують у культурному репертуарі українців і можуть бути активовані за потреби, навіть людьми, які не вважають себе релігійними. Війна створила попит на психологічну підтримку, і молитва виявилась культурно доступним інструментом для його задоволення.

Водночас те, що зростання було більшим саме серед нерелігійних, можна пояснити ефектом стелі. Попит на психологічну підтримку через релігійні

практики, що виник під час війни, не був настільки сильним, щоб зробити людей глибоко релігійними. Тому ті, хто вже молився регулярно, не почали молитися значно більше – їхня практика і так задовольняла цю потребу. Натомість ті, хто не молився взагалі, почали молитися хоча б інколи – і саме ця зміна "з нуля до трохи" забезпечила основний внесок у агреговане зростання.

Основний результат дисертації полягає не в тому, що війна не вплинула на релігійність, а в тому, що вона вплинула інакше, ніж передбачає теорія екзистенційної небезпеки. Теорія передбачає спрямовану зміну: погіршення безпекових умов призводить до зростання релігійності. Натомість ми спостерігаємо дестабілізацію: і війна як агрегований шок, і індивідуальний досвід травматичних подій під час війни розхитали релігійні орієнтації, зробили їх більш пластичними, але не зсунули в одному напрямку. Люди змінювались – але приблизно порівну в бік більшої і меншої релігійності, тому на агрегованому рівні ніби нічого не відбулось. Масштаб цієї дестабілізації був значним. Довоєнні показники релігійності пояснювали лише 30-40% варіації показників у 2024 році. Це суттєво менше, ніж було знайдено в аналогічних за дизайном дослідженнях, що вивчали вплив пандемії Covid-19 на релігійність (Reeskens et al., 2021). Ми вважаємо, що ця відмінність відображає різницю в інтенсивності шоку: повномасштабна війна є значно більшим потрясінням для повсякденного життя, ніж пандемія, і відповідно створює більший потенціал для зміни орієнтацій.

Відчуття небезпеки – центральний механізм у теорії екзистенційної небезпеки – дійсно пов'язане зі зростанням деяких показників релігійності. Ми підтвердили, що більша частота переживань за власне життя або життя близьких пов'язана зі зростанням частоти молитви. В цьому сенсі теорія працює: небезпека активує звернення до релігійних практик.

Однак варіація у відчутті небезпеки пояснює незначну частку варіації в змінах релігійності. Більше того, як ми показали у другому розділі, об'єктивний досвід травматичних подій війни слабо пов'язаний з суб'єктивним відчуттям небезпеки. Це створює подвійну проблему для теорії: по-перше, об'єктивне погіршення умов не транслюється автоматично у відчуття небезпеки; по-друге,

навіть коли відчуття небезпеки виникає, воно пояснює лише невелику частку змін у релігійності. Відчуття небезпеки є, ймовірно, необхідною, але далеко не достатньою умовою для зміни релігійності – напрямок і масштаб цієї зміни визначаються іншими факторами.

Результати мають важливе значення для ширшої дискусії в соціології культури між моделлю сталих диспозицій (Settled Dispositions Model) та моделлю активного оновлення (Active Updating Model) (Kiley & Vaisey, 2020).

Наші дані суперечать моделі сталих диспозицій. Ця модель передбачає, що орієнтації, сформовані у молодому віці, залишаються стабільними протягом дорослого життя, а коливання відповідей у різних хвилях є тимчасовими флуктуаціями навколо стабільного особистого "базового рівня". Однак ми спостерігаємо низьку індивідуальну стабільність релігійності. В нашій роботі, ми показали, що інтенсивність травматичного досвіду пов'язана з меншою стабільністю показників релігійності. Разом з підтвердженням зв'язку стабільності з віком, можна припустити, що стабільність установок дорослих людей, яку ми знаходимо в попередніх дослідженнях, пов'язана з відсутністю необхідності до адаптації. У стабільних суспільствах повсякденне життя не створює причин для перегляду базових орієнтацій – люди виглядають стабільними не тому, що вони не здатні змінюватись, а тому, що їм не потрібно змінюватись.

На основі отриманих результатів можна окреслити декілька перспективних напрямів для продовження наукових розвідок у сфері релігійності та ціннісних змін під час кризових подій.

- 1) Продовження роботи з перевірки інваріантності вимірювальних інструментів у кризові періоди. Наші результати продемонстрували, що шкала релігійної залученості ESS не досягає повної інваріантності між різними часовими точками під час війни. Необхідно розширити цю роботу на інші широко використовувані шкали релігійності. Окрему увагу варто приділити теоретичному осмисленню феномену розходження вимірів релігійності під час криз – чому саме в періоди суспільних потрясінь послаблюється зв'язок між соціальними та приватними аспектами релігійної практики? Розуміння

цих процесів дозволить розробити більш надійні інструменти для кризових періодів.

- 2) Встановлена слабка кореляція між об'єктивними показниками небезпеки та суб'єктивним відчуттям небезпеки вказує на критичну важливість прямого вимірювання відчуття небезпеки. Майбутні дослідження мають включати детальні шкали суб'єктивного відчуття небезпеки, а використання проксі-індикаторів має супроводжуватися побудовою медіаційних моделей для розуміння механізмів впливу.
- 3) Наше дослідження виявило, що молодший вік та травматичний досвід пов'язані з більшою мінливістю релігійних орієнтацій, але не визначило, що саме зумовлює напрямок цих змін. Майбутні дослідження мають зосередитися на ідентифікації факторів, які визначають напрям цих змін. Це може включати вивчення ролі соціального оточення, попереднього релігійного досвіду, типу травматичних подій, культурного контексту тощо.
- 4) Виявлена нестабільність релігійності під час війни порушує питання: чи є ця нестабільність унікальною для релігійних орієнтацій, чи вона характерна для всіх орієнтацій у кризові періоди? Для відповіді на це питання необхідно більше лонгітюдних досліджень.
- 5) Наше дослідження охопило відносно короткий період – перші роки війни. Враховуючи, що попередні кроссекційні дослідження знаходили суттєві відмінності в релігійності між тими, хто більше і менше постраждав від військових конфліктів, необхідні довгострокові панельні спостереження. Особливу увагу варто приділити групам з найбільшим травматичним досвідом.
- 6) Враховуючи виявлену більшу схильність молодших респондентів до змін орієнтацій, окремої уваги заслуговує вивчення впливу війни на релігійність молоді та підлітків. Необхідно формувати спеціалізовані молодіжні панелі для дослідження того, як кризові події впливають на формування світогляду в період становлення особистості.

- 7) Наші результати вказують на необхідність критичного перегляду попередніх емпіричних досліджень з урахуванням альтернативних пояснень спостережуваних зв'язків між поганими умовами життя та релігійністю.
- 8) Наше припущення про роль культурного контексту у зверненні нерелігійних людей до релігійних практик під час кризи потребує емпіричної перевірки. Необхідні крос-культурні дослідження, які б порівнювали динаміку релігійності під час криз у суспільствах з різним рівнем секуляризації та різною роллю релігії в культурі. Це дозволить зрозуміти, наскільки універсальними є виявлені патерни.
- 9) З практичної точки зору, важливо дослідити наслідки релігійних змін для психічного здоров'я. Чи призводить втрата віри під час кризи до погіршення психологічного благополуччя? Чи допомагає звернення до релігії справлятися зі стресом війни? Розуміння цих зв'язків має важливе значення для розробки програм психологічної підтримки населення в умовах тривалої кризи.
- 10) Наше дослідження спиралося на обмежений набір показників, який фокусується на зовнішній поведінці та самооцінці. Такий фокус був обраний свідомо для забезпечення порівнянності даних з міжнародними дослідницькими програмами. Це залишило поза увагою інші виміри релігійності, які варто вивчити у майбутніх дослідженнях.

Наші висновки не зачіпають основний механізм зміни релігійності, що виділяли в своїй теорії Норріс та Інглгарт (2004) – відчуття незахищеності у роки становлення особистості. Те, чи війна та відчуття незахищеності формують релігійність серед дітей та підлітків, залишається важливим питанням для майбутніх досліджень.

Список використаних джерел

1. Москотіна, Р., & Каракай, Д. (2025). Могло бути й гірше: Аналіз змін суб'єктивного благополуччя на початку вторгнення. *Аналітичні матеріали та прес-релізи ІС НАНУ*.
https://isnasu.org.ua/analytics/007_Moskotina_Karakay_-_Moglo_buty_girshe.php
2. Про затвердження Методики оцінки ризиків безпеки в системі освіти, пов'язаних із збройною агресією Російської Федерації проти України, No. 866, Кабінет Міністрів України (2024).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2024-%D0%BF#Text>
3. Сальнікова, С. А. (2011). *Обґрунтування вимірювання показників релігійності у кількісних соціологічних дослідженнях*. нац. ун-т ім. Т. Шевченка.
4. Ahmadi, A., & Ataman, K. (2017). A Critical Analysis of Existential Security Theory. *Ilahiyat Studies*, 8(2), 157–187.
<https://doi.org/10.12730/13091719.2017.82.165>
5. Akaliyski, P., Taniguchi, N., Park, J., Gehrig, S., & Tormos, R. (2024). Values in Crisis: Societal Value Change under Existential Insecurity. *Social Indicators Research*, 171(1), 1–21. <https://doi.org/10.1007/s11205-023-03226-2>
6. Akoglu, H. (2018). User's guide to correlation coefficients. *Turkish Journal of Emergency Medicine*, 18(3), 91–93. <https://doi.org/10.1016/j.tjem.2018.08.001>

7. Allen, M. S., Iliescu, D., & Greiff, S. (2022). Single Item Measures in Psychological Science: A Call to Action. *European Journal of Psychological Assessment*, 38(1), 1–5. <https://doi.org/10.1027/1015-5759/a000699>
8. Alwin, D. F., & Krosnick, J. A. (1991). Aging, Cohorts, and the Stability of Sociopolitical Orientations Over the Life Span. *American Journal of Sociology*, 97(1), 169–195. <https://doi.org/10.1086/229744>
9. Babbie, E. R. (2021). *The practice of social research* (Fifteenth edition). Cengage.
10. Bates, D., Maechler, M., Bolker, B., & Walker, S. (2003). *lme4: Linear Mixed-Effects Models using "Eigen" and S4* (c. 1.1-35.5) [Dataset]. <https://doi.org/10.32614/CRAN.package.lme4>
11. Barber, N. (2011). A Cross-National Test of the Uncertainty Hypothesis of Religious Belief. *Cross-Cultural Research*, 45(3), 318-333. <https://doi.org/10.1177/1069397111402465>
12. Ben-Ezra, M., Palgi, Y., Sternberg, D., Berkley, D., Eldar, H., Glidai, Y., Moshe, L., & Shrira, A. (2010). Losing my religion: A preliminary study of changes in belief pattern after sexual assault. *Traumatology*, 16(2), 7–13. <https://doi.org/10.1177/1534765609358465>
13. Bentzen, J. (2019). Acts of God? Religiosity and Natural Disasters Across Subnational World Districts. *The Economic Journal*, 129(622), 2295–2321. <https://doi.org/10.1093/ej/uez008>
14. Bergkvist, L. (2015). Appropriate use of single-item measures is here to stay. *Marketing Letters*, 26(3), 245–255. <https://doi.org/10.1007/s11002-014-9325-y>

15. Billiet, J. (2002). Proposal for questions on religious identity. B *European Social Survey Core Questionnaire Development* (с. 339–383).
16. Błaszczński, K. (2024). Impact of multi-dimensional religiosity on party support in Poland. *Social Compass*, 71(1), 136–154.
<https://doi.org/10.1177/00377686241239613>
17. Bogdan, O. (2009). *Naskil'ky relihiynym ye ukrainske suspil'stvo? Poriv-nial'nyi analiz pokaznykiv relihiynosti za danymy Mizhnarodnoi prohramy sotsial'nykh opytuvan (ISSP, 2008)*. 97, 67–73.
18. Bollen, K. A. (1989). *Structural Equations with Latent Variables* (1ий вид.). Wiley. <https://doi.org/10.1002/9781118619179>
19. Boreiko, Y., & Fedotova, T. (2021). *Covid-19 Pandemic as an Extreme Event: Effects, Reactions, Consequences*. 9(2), 125–142.
<https://doi.org/10.5604/01.3001.0015.7454>
20. Boreiko, Y. G. (2018). Event as a transformation of everyday life modus of social being. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 14, 42–49.
<https://doi.org/10.15802/ampr.v0i14.150548>
21. Borsboom, D. (2005). *Measuring the mind: Conceptual issues in modern psychometrics*. Cambridge University Press.
22. Borsboom, D., Mellenbergh, G. J., & Van Heerden, J. (2003). The theoretical status of latent variables. *Psychological Review*, 110(2), 203–219.
<https://doi.org/10.1037/0033-295X.110.2.203>

23. Brik, T. (2018). When Church Competition Matters? Intra-doctrinal Competition in Ukraine, 1992–2012. *Sociology of Religion*. <https://doi.org/10.1093/socrel/sry005>
24. Brik, T., & Casanova, J. (2021). Thirty Years of Religious Pluralism in Ukraine. B. *From 'the Ukraine' to Ukraine: A Contemporary History of 1991–2021* (c. 249–282).
25. Brik, T., & Korolkov, S. (2020). Religious Markets in Ukraine: Post-communist Revivals and New Directions. B. A. Veira-Ramos, T. Liubyva, & E. Golovakha (Ред.), *Ukraine in Transformation: From Soviet Republic to European Society* (c. 145–165). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-24978-6_7
26. Bruce, S., & Voas, D. (2016). Do Social Crises Cause Religious Revivals? What British Church Adherence Rates Show. *Journal of Religion in Europe*, 9(1), 26–43. <https://doi.org/10.1163/18748929-00901001>
27. Büssing, A., Baumann, K., & Surzykiewicz, J. (2022). Loss of Faith and Decrease in Trust in a Higher Source During COVID-19 in Germany. *Journal of Religion and Health*, 61(1), 741–766. <https://doi.org/10.1007/s10943-021-01493-2>
28. Cernat, A. (2025). *Longitudinal Data Analysis Using R*.
29. Chen, F. F. (2007). Sensitivity of Goodness of Fit Indexes to Lack of Measurement Invariance. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 14(3), 464–504. <https://doi.org/10.1080/10705510701301834>

- 30.Christensen, R. (2023). *ordinal–Regression Models for Ordinal Data*. (Версія R package version 2023.12-4.1) [Software]. <https://CRAN.R-project.org/package=ordinal>.
- 31.Clayton, R. R., & Gladden, J. W. (1974). The Five Dimensions of Religiosity: Toward Demythologizing a Sacred Artifact. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 13(2), 135. <https://doi.org/10.2307/1384375>
- 32.Czerwiński, S. K., & Atroszko, P. A. (2023). A solution for factorial validity testing of three-item scales: An example of tau-equivalent strict measurement invariance of three-item loneliness scale. *Current Psychology*, 42(2), 1652–1664. <https://doi.org/10.1007/s12144-021-01554-5>
- 33.De Jong, G. F., Faulkner, J. E., & Warland, R. H. (1976). Dimensions of Religiosity Reconsidered; Evidence from a Cross-Cultural Study. *Social Forces*, 54(4), 866–889. <https://doi.org/10.1093/sf/54.4.866>
- 34.Dembitskyi, S., Stepanenko, V., Zlobina, O., Golovakha, Y., & Naidionova, L. (2024). Wartime psychological stressors: Proliferation and effects among the Ukrainian population. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 5–26. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.04.005>
- 35.Devine, D., & Valgarðsson, V. O. (2024). Stability and change in political trust: Evidence and implications from six panel studies. *European Journal of Political Research*, 63(2), 478–497. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12606>

36. Diamantopoulos, A., & Winklhofer, H. M. (2001). Index Construction with Formative Indicators: An Alternative to Scale Development. *Journal of Marketing Research*, 38(2), 269–277. <https://doi.org/10.1509/jmkr.38.2.269.18845>
37. Du, H., & Chi, P. (2016). War, Worries, and Religiousness. *Social Psychological and Personality Science*, 7(5), 444–451. <https://doi.org/10.1177/1948550616644296>
38. Eck, K. (2012). In data we trust? A comparison of UCDP GED and ACLED conflict events datasets. *Cooperation and Conflict*, 47(1), 124–141. <https://doi.org/10.1177/0010836711434463>
39. Ferraro, K. F., & Kelley-Moore, J. A. (2000). Religious Consolation Among Men and Women: Do Health Problems Spur Seeking? *Journal for the Scientific Study of Religion*, 39(2), 220–234. <https://doi.org/10.1111/0021-8294.00017>
40. Frijters, P., Johnston, D. W., Knott, R. J., & Torgler, B. (2024). Importance of Religion after Adversity. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 63(1), 62–75. <https://doi.org/10.1111/jssr.12879>
41. Gill, A., & Lundsgaarde, E. (2004). State Welfare Spending and Religiosity: A Cross-National Analysis. *Rationality and Society*, 16(4), 399–436. <https://doi.org/10.1177/1043463104046694>
42. Giuliano, P., & Spilimbergo, A. (2024). Aggregate Shocks and the Formation of Preferences and Beliefs. International Monetary Fund. <https://doi.org/10.5089/9798400288654.001>

43. Goertz, G. (2020). *Social science concepts and measurement* (New and completely revised edition). Princeton University Press.
44. Gu, D., Bai, C., Feng, Q., & Dupre, M. E. (2022). Religious Involvement, Health, and Longevity. B D. Gu & M. E. Dupre (Ред.), *Encyclopedia of Gerontology and Population Aging* (с. 1–15). Springer International Publishing.
https://doi.org/10.1007/978-3-319-69892-2_149-2
45. Hackett, C., Cooperman, A., Schiller, A., & Cornibert, S. S. (2016). *The gender gap in religion around the world*. Washington, DC: Pew Research Center.
46. Healy, A. E., & Breen, M. (2014). Religiosity in Times of Insecurity: An Analysis of Irish, Spanish and Portuguese European Social Survey Data, 2002–12. *Irish Journal of Sociology*, 22(2), 4–29. <https://doi.org/10.7227/IJS.22.2.2>
47. Henrich, J., Bauer, M., Cassar, A., Chytilová, J., & Purzycki, B. G. (2019). War increases religiosity. *Nature Human Behaviour*, 3(2), 129–135.
<https://doi.org/10.1038/s41562-018-0512-3>
48. Himmelfarb, H. S. (1975). Measuring Religious Involvement. *Social Forces*, 53(4), 606. <https://doi.org/10.2307/2576476>
49. Hirschle, J. (2013). "Secularization of Consciousness" or Alternative Opportunities? The Impact of Economic Growth on Religious Belief and Practice in 13 European Countries. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 52(2), 410–424. <https://doi.org/10.1111/jssr.12030>

50. Höllinger, F., & Muckenhuber, J. (2019). Religiousness and existential insecurity: A cross-national comparative analysis on the macro- and micro-level. *International Sociology*, 34(1), 19–37. <https://doi.org/10.1177/0268580918812284>
51. Holovakha, I., & Makeïev, S. (Ред.). (2023). *Ukraïns'ke suspil'stvo v umovakh viïny: Rik 2023*. Instytut sotsiologii NAN Ukraïny.
52. Hout, M., & Fischer, C. S. (2002). Why More Americans Have No Religious Preference: Politics and Generations. *American Sociological Review*, 67(2), 165. <https://doi.org/10.2307/3088891>
53. Hussain, A. (2012). *Long term mental health effects of the 2004 tsunami*. <https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/28061/dravhandling-hussain.pdf?sequence=3>
54. Immerzeel, T., & Van Tubergen, F. (2013). Religion as reassurance? Testing the insecurity theory in 26 European countries. *European Sociological Review*, 29(2), 359–372. <https://doi.org/10.1093/esr/jcr072>
55. Inglehart, R. (2018). *Modernization, Existential Security, and Cultural Change* (Вип. 1). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190879228.003.0001>
56. Inglehart, R. (2021a). *Religion's sudden decline: What's causing it, and what comes next?* Oxford University Press.
57. Inglehart, R. (2021b). *Religion's Sudden Decline: What's Causing it, and What Comes Next?* (1ий вид.). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197547045.001.0001>

58. Johnson, D. R., Fontana, A., Lubin, H., Corn, B., & Rosenheck, R. (2004). Long-Term Course of Treatment-Seeking Vietnam Veterans with Posttraumatic Stress Disorder: Mortality, Clinical Condition, and Life Satisfaction. *Journal of Nervous & Mental Disease*, 192(1), 35–41. <https://doi.org/10.1097/01.nmd.0000105998.90425.6a>
59. Joshanloo, M. (2016). Religiosity moderates the relationship between negative affect and life satisfaction: A study in 29 European countries. *Journal of Research in Personality*, 61, 11–14. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2016.01.001>
60. Kanol, E., & Michalowski, I. (2023). Impact of the COVID-19 Pandemic on Religiosity: Evidence from Germany. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 62(2), 293–311. <https://doi.org/10.1111/jssr.12834>
61. Karakai, D., & Hatsko, V. (2024). Perspective(s) of R. Inglehart's Theory of Evolutionary Modernization: Analysis of Change in Religiosity in Ukraine during the War. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 93–109. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.01.093>
62. Karakai, D., Hatsko, V., & Moskotina, R. (2025). *Does War Create or Destroy Social Bonds? It Depends on Definitions*. <https://voxukraine.org/en/does-war-create-or-destroy-social-bonds-it-depends-on-definitions>
63. Karakai, D., & Moskotina, R. (2025). Existential upheavals: Tracing war's immediate effect on individual religiosity in Ukraine. *Social Compass*, 00377686241311421. <https://doi.org/10.1177/00377686241311421>

- 64.Karakai, D., Moskotina, R., Brik, T., & Dembitskyi, S. (2025). *Bridging the gap: A mediation analysis of war exposure, feeling of insecurity and religiosity* [Manuscript submitted for publication].
- 65.Kaunert, C., & De Deus Pereira, J. (2023). EU Eastern Partnership, Ontological Security and EU- Ukraine/Russian warfare. *Journal of Contemporary European Studies*, 31(4), 1135–1146. <https://doi.org/10.1080/14782804.2023.2183182>
- 66.Kiley, K., & Vaisey, S. (2020). Measuring Stability and Change in Personal Culture Using Panel Data. *American Sociological Review*, 85(3), 477–506. <https://doi.org/10.1177/0003122420921538>
- 67.Kline, R. B. (2023). *PRINCIPLES AND PRACTICE OF STRUCTURAL EQUATION MODELING* (Fifth edition). GUILFORD.
- 68.Koenig, H. G., & Al Zaben, F. (2021). Psychometric Validation and Translation of Religious and Spiritual Measures. *Journal of Religion and Health*, 60(5), 3467–3483. <https://doi.org/10.1007/s10943-021-01373-9>
- 69.Koenig, H. G., & Büssing, A. (2010). The Duke University Religion Index (DUREL): A Five-Item Measure for Use in Epidemiological Studies. *Religions*, 1(1), 78–85. <https://doi.org/10.3390/rel1010078>
- 70.Kurapov, A., Schabus, M., Kahveci, S., Wilhelm, F. H., & Blechert, J. (2024). Explaining post-traumatic stress symptoms and sleep disturbance in Ukrainian civilians: Perceived threat versus objective war exposure. *European Journal of Psychotraumatology*, 15(1), 2381371. <https://doi.org/10.1080/20008066.2024.2381371>

71. Leitgöb, H., Seddig, D., Asparouhov, T., Behr, D., Davidov, E., De Roover, K., Jak, S., Meitinger, K., Menold, N., Muthén, B., Rudnev, M., Schmidt, P., & Van De Schoot, R. (2023). Measurement invariance in the social sciences: Historical development, methodological challenges, state of the art, and future perspectives. *Social Science Research*, 110, 102805. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2022.102805>
72. Leo, D., Izadikhah, Z., Fein, E. C., & Forooshani, S. A. (2021). The Effect of Trauma on Religious Beliefs: A Structured Literature Review and Meta-Analysis. *Trauma, Violence, & Abuse*, 22(1), 161–175. <https://doi.org/10.1177/1524838019834076>
73. Li, C.-H. (2016). Confirmatory factor analysis with ordinal data: Comparing robust maximum likelihood and diagonally weighted least squares. *Behavior Research Methods*, 48(3), 936–949. <https://doi.org/10.3758/s13428-015-0619-7>
74. Liefbroer, A. C., & Rijken, A. J. (2019). The Association Between Christianity and Marriage Attitudes in Europe. Does Religious Context Matter? *European Sociological Review*, 35(3), 363–379. <https://doi.org/10.1093/esr/jcz014>
75. Lüdtke, D. (2018).ggeffects: Tidy Data Frames of Marginal Effects from Regression Models. *Journal of Open Source Software*, 3(26), 772. <https://doi.org/10.21105/joss.00772>
76. Malinowski, B. (1948). *Magic, Science, and Religion and Other Essays* (The Free Press).

77. Margolis, M. F. (2022). Reversing the Causal Arrow: Politics' Influence on Religious Choices. *Political Psychology*, 43(S1), 261–290. <https://doi.org/10.1111/pops.12829>
78. Meitinger, K., Davidov, E., Schmidt, P., & Braun, M. (2020). Measurement Invariance: Testing for It and Explaining Why It is Absent. *Survey Research Methods*, 345–349 Pages. <https://doi.org/10.18148/SRM/2020.V14I4.7655>
79. Meuleman, B., & Billiet, J. (2011). Religious involvement: Its relation to values and social attitudes. B *Cross-cultural analysis: Methods and applications*. (c. 173–206). Routledge/Taylor & Francis Group.
80. Milfont, T. L., Milojev, P., & Sibley, C. G. (2016). Values Stability and Change in Adulthood: A 3-Year Longitudinal Study of Rank-Order Stability and Mean-Level Differences. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 42(5), 572–588. <https://doi.org/10.1177/0146167216639245>
81. Mirtich, L., Conway, M. W., Salon, D., Kedron, P., Chauhan, R. S., Derrible, S., Khoeini, S., Mohammadian, A. (Kouros), Rahimi, E., & Pendyala, R. (2021). How Stable Are Transport-Related Attitudes over Time? *Findings*. <https://doi.org/10.32866/001c.24556>
82. Molteni, F. (2017). *In need of religion. Insecurity and religiosity in contemporary Europe*. University of Milan.
83. Molteni, F. (2024). Rising Security and Religious Decline: Refining and Extending Insecurity Theory. *Sociology of Religion*, srae004. <https://doi.org/10.1093/socrel/srae004>

84. Molteni, F., Ladini, R., Biolcati, F., Chiesi, A. M., Dotti Sani, G. M., Guglielmi, S., Maraffi, M., Pedrazzani, A., Segatti, P., & Vezzoni, C. (2021). Searching for comfort in religion: Insecurity and religious behaviour during the COVID-19 pandemic in Italy. *European Societies*, 23(sup1), S704–S720.
<https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1836383>
85. Montgomery, K. A., & Winter, R. (2015). Explaining the Religion Gap in Support for Radical Right Parties in Europe. *Politics and Religion*, 8(2), 379–403.
<https://doi.org/10.1017/S1755048315000292>
86. Moore, D. (2024). *A Variety of Functions for a Variety of Applications*. R package [R]. <https://github.com/davidblakneymoore/DBM.functions>.
87. Murphy, G. L. (2002). *The Big Book of Concepts*. The MIT Press.
<https://doi.org/10.7551/mitpress/1602.001.0001>
88. Musthafa, H. S., Moosa, S., Riyaz, A., & Raheema Abdul Raheem. (2024). Stability of Values and Opinions During the COVID-19 Crisis: Panel Study Data from The Maldives. *The Maldives National Journal of Research*, 11(1), 7–21.
<https://doi.org/10.62338/vjwxxs02>
89. Norris, P., & Inglehart, R. (2011). *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide* (2ий вид.). Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511894862>
90. Norris, P., & Inglehart, R. (2015). Are High Levels of Existential Security Conducive to Secularization? A Response to Our Critics. B S. D. Brunn (Ред.), *The*

Changing World Religion Map (c. 3389–3408). Springer Netherlands.
https://doi.org/10.1007/978-94-017-9376-6_177

91. Ormel, J., VonKorff, M., Jeronimus, B. F., & Riese, H. (2017). Set-Point Theory and personality development. B *Personality Development Across the Lifespan* (c. 117–137). Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-804674-6.00009-0>
92. Parashchevin, M. (2021). Specific of believers' perception of the situation with Covid-19 epidemic: Public opinion research data. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 113–125. <https://doi.org/10.15407/sociology2021.03.113>
93. Parashchevin, M. (2022). The transformation of Ukraine's denominational space. B *Ukrainian society in wartime* (c. 120–130). Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
94. Parashchevin, M. (2023). Religion as a factor of systemic social changes: The specifics of current situation. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 40–54. <https://doi.org/10.15407/sociology2023.04.040>
95. Pargament, K. I. (1997). *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*. The Guilford Press.
96. Pargament, K. I. (2007). *Spiritually integrated psychotherapy: Understanding and addressing the sacred*. Guilford.
97. Pargament, K. I., Tarakeshwar, N., Ellison, C. G., & Wulff, K. M. (2001). Religious Coping Among the Religious: The Relationships Between Religious Coping and Well-Being in a National Sample of Presbyterian Clergy, Elders, and

- Members. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40(3), 497–513.
<https://doi.org/10.1111/0021-8294.00073>
98. Patil, I. (2021). Visualizations with statistical details: The "ggstatsplot" approach. *Journal of Open Source Software*, 6(61), 3167. <https://doi.org/10.21105/joss.03167>
99. Pirralha, A., & Weber, W. (2020). Correction for measurement error in invariance testing: An illustration using SQP. *PLOS ONE*, 15(10), e0239421. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0239421>
100. Putnick, D. L., & Bornstein, M. H. (2016). Measurement invariance conventions and reporting: The state of the art and future directions for psychological research. *Developmental Review*, 41, 71–90. <https://doi.org/10.1016/j.dr.2016.06.004>
101. Razumkov Centre. (2018). *Osoblyvosti relihiinoho i tserkovno-relihiinoho samovyznachennia ukrainskykh hromadian: Tendentsii 2010-2018rr.* https://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf
102. Razumkov Centre. (2022). *War and the Church. Church and religious situation in Ukraine in 2022.* https://razumkov.org.ua/images/2023/02/13/2022_Religiya_SITE.pdf
103. Razumkov Centre. (2023). *Ukrainske suspilstvo, derzhava i tserkva pid chas viiny. Tserkovno-relihiina sytuatsiia v Ukraini-2023.* <https://razumkov.org.ua/images/2023/12/19/2023-Religiya-F.pdf>
104. Razumkov Centre. (2024). *Ukrainian Society, State and Church in Wartime. Church and Religion in Ukraine-2024.*

<https://www.kas.de/documents/270026/33881751/2024+Ukrainian+Society%2C+State+and+Church+in+Wartime.+Church+and+Religion+in+Ukraine-2024.pdf/947c4450-ae97-fd9e-dc59-919ade2a4fa6?version=1.0&t=1738014618669>

105. Rees, T. J. (2009). Is Personal Insecurity a Cause of Cross-National Differences in the Intensity of Religious Belief? *Journal of Religion*.
106. Reeskens, T., Muis, Q., Sieben, I., Vandecasteele, L., Luijkx, R., & Halman, L. (2021). Stability or change of public opinion and values during the coronavirus crisis? Exploring Dutch longitudinal panel data. *European Societies*, 23(sup1), S153–S171. <https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1821075>
107. Remizova, A., Davidov, E., & Rudnev, M. (2022). Religious Involvement Across Europe: Examining its Measurement Comparability. *Survey Research Methods*, 51-62 Pages. <https://doi.org/10.18148/SRM/2023.V17I1.8011>
108. Rosseel, Y. (2012). **lavaan**: An R Package for Structural Equation Modeling. *Journal of Statistical Software*, 48(2). <https://doi.org/10.18637/jss.v048.i02>
109. Royston, P., Altman, D. G., & Sauerbrei, W. (2006). Dichotomizing continuous predictors in multiple regression: A bad idea. *Statistics in Medicine*, 25(1), 127–141. <https://doi.org/10.1002/sim.2331>
110. Ruiter, S., & Van Tubergen, F. (2009). Religious Attendance in Cross-National Perspective: A Multilevel Analysis of 60 Countries. *American Journal of Sociology*, 115(3), 863–895. <https://doi.org/10.1086/603536>

111. Salnikova, S., & Savelyev, Y. (2024). The role of political institutions in the religious sphere before and during the Russo-Ukrainian war: National security vs. freedom of religion. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 1–17. <https://doi.org/10.1080/13511610.2024.2395265>
112. Salnikova, S., Sydorov, M., & Dembitskyi, S. (2025). (NON-)EXPOSURE TO ACTIVE COMBAT ZONES AND FORCED (NON-)RELOCATION AS FACTORS IN STRESS STATES AMONG UKRAINIANS. *National Technical University of Ukraine Journal. Political science. Sociology. Law*, 4(64), 35–48. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2024.4\(64\).322685](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2024.4(64).322685)
113. Saroglou, V. (2011). Believing, Bonding, Behaving, and Belonging: The Big Four Religious Dimensions and Cultural Variation. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 42(8), 1320–1340. <https://doi.org/10.1177/0022022111412267>
114. Savelyev, Y., & Shestakovskiy, O. (2021). Modernization man: The significance of Ronald Inglehart’s theory for the social sciences. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 206. <https://doi.org/10.15407/sociology2021.03.206>
115. Schmidt, S. C. E., & Woll, A. (2017). Longitudinal drop-out and weighting against its bias. *BMC Medical Research Methodology*, 17(1), 164. <https://doi.org/10.1186/s12874-017-0446-x>
116. Seirmarco, G., Neria, Y., Insel, B., Kiper, D., Doruk, A., Gross, R., & Litz, B. (2012). Religiosity and mental health: Changes in religious beliefs, complicated grief, posttraumatic stress disorder, and major depression following the September

- 11, 2001 attacks. *Psychology of Religion and Spirituality*, 4(1), 10–18.
<https://doi.org/10.1037/a0023479>
117. Shai, O. (2022). Does Armed Conflict Increase Individuals' Religiosity as a Means for Coping with the Adverse Psychological Effects of Wars? *Social Science & Medicine*, 296, 114769. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2022.114769>
118. Shurenkova, A., Pavlova, D., Dmytruk, D., Volosevych, I., Latsyba, I., Akulenko, L., Balakireva, O., & Kostiuchenko, T. (2020). *Ukraine in World Values Survey 2020. Resume of the Analytical Report*. https://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS_UA_2020_report_ENG_WEB.pdf
119. Smelser, N. J., & Baltes, P. B. (Ред.). (2001). *International encyclopedia of the social & behavioral sciences* (1st ed). Elsevier.
120. Solomon, S., Greenberg, J., & Pyszczynski, T. (1991). A Terror Management Theory of Social Behavior: The Psychological Functions of Self-Esteem and Cultural Worldviews. В *Advances in Experimental Social Psychology* (Вип. 24, с. 93–159). Elsevier. [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60328-7](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60328-7)
121. Solt, F., Habel, P., & Grant, J. T. (2011). Economic Inequality, Relative Power, and Religiosity*. *Social Science Quarterly*, 92(2), 447–465. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6237.2011.00777.x>
122. Sosis, R., & Handwerker, W. P. (2011). Psalms and Coping with Uncertainty: Religious Israeli Women's Responses to the 2006 Lebanon War. *American Anthropologist*, 113(1), 40–55. <https://doi.org/10.1111/j.1548-1433.2010.01305.x>

123. Stark, R. (1999). Secularization, R.I.P. *Sociology of Religion*, 60(3), 249.
<https://doi.org/10.2307/3711936>
124. Stark, R. (2017). *Why God? Explaining religious phenomena* (First [edition]). Templeton Press.
125. Stolz, J. (2020). Secularization theories in the twenty-first century: Ideas, evidence, and problems. Presidential address. *Social Compass*, 67(2), 282–308.
<https://doi.org/10.1177/0037768620917320>
126. Stolz, J., & Voas, D. (2023). Explaining Religious Revival in the Context of Long-Term Secularization. *Religions*, 14(6), 723.
<https://doi.org/10.3390/rel14060723>
127. Storm, I. (2009). Halfway to Heaven: Four Types of Fuzzy Fidelity in Europe. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(4), 702–718.
<https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2009.01474.x>
128. Storm, I. (2017a). Does Economic Insecurity Predict Religiosity? Evidence from the European Social Survey 2002–2014. *Sociology of Religion*, 78(2), 146–172. <https://doi.org/10.1093/socrel/srw055>
129. Storm, I. (2017b). Does Security Increase Secularity? Evidence from the British Household Panel Survey on the Relationship between Income and Religious Service Attendance. *Journal of Religion in Europe*, 10(3), 328–349.
<https://doi.org/10.1163/18748929-01003004>

130. Swedberg, R. (2020). On the use of definitions in sociology. *European Journal of Social Theory*, 23(3), 431–445. <https://doi.org/10.1177/1368431019831855>
131. Swidler, A. (1986). Culture in Action: Symbols and Strategies. *American Sociological Review*, 51(2), 273. <https://doi.org/10.2307/2095521>
132. Tashchenko, A. Iu. (2024). Social configurations of religiosity, education, and material well-being. *СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРИЇ ТА ПРАКТИКИ*, 101, 77–96. <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2024.101.7>
133. Taylor, R. J., Chatters, L. M., & Brown, R. K. (2014). African American Religious Participation. *Review of Religious Research*, 56(4), 513–538. <https://doi.org/10.1007/s13644-013-0144-z>
134. Te Grotenhuis, M., Scholte, M., De Graaf, N. D., & Pelzer, B. (2015). The between and within Effects of Social Security on Church Attendance in Europe 1980–1998: The Danger of Testing Hypotheses Cross-Nationally. *European Sociological Review*, 31(5), 643–654. <https://doi.org/10.1093/esr/jcv069>
135. Ter Kuile, H., & Ehring, T. (2014). Predictors of changes in religiosity after trauma: Trauma, religiosity, and posttraumatic stress disorder. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 6(4), 353–360. <https://doi.org/10.1037/a0034880>
136. Tsang, J.-A., & McCullough, M. E. (2003). Measuring religious constructs: A hierarchical approach to construct organization and scale selection. B S. J. Lopez

- & C. R. Snyder (Ред.), *Positive psychological assessment: A handbook of models and measures*. (с. 345–360). American Psychological Association.
<https://doi.org/10.1037/10612-022>
137. Tyng, C. M., Amin, H. U., Saad, M. N. M., & Malik, A. S. (2017). The Influences of Emotion on Learning and Memory. *Frontiers in Psychology*, 8, 1454.
<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01454>
 138. Uecker, J. E. (2008). RELIGIOUS AND SPIRITUAL RESPONSES TO 9/11: EVIDENCE FROM THE ADD HEALTH STUDY. *Sociological Spectrum*, 28(5), 477–509. <https://doi.org/10.1080/02732170802206047>
 139. Vaisey, S., & Lizardo, O. (2016). Cultural Fragmentation or Acquired Dispositions? A New Approach to Accounting for Patterns of Cultural Change. *Socius: Sociological Research for a Dynamic World*, 2, 2378023116669726.
<https://doi.org/10.1177/2378023116669726>
 140. Van Ingen, E., & Moor, N. (2015). Explanations of changes in church attendance between 1970 and 2009. *Social Science Research*, 52, 558–569.
<https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2015.04.004>
 141. Van Tubergen, F., Kosyakova, Y., & Kanas, A. (2023). Religious responses to existential insecurity: Conflict intensity in the region of birth increases praying among refugees. *Social Science Research*, 113.
<https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2023.102895>
 142. Verkuyten, M., & Yildiz, A. A. (2007). National (Dis)Identification and Ethnic and Religious Identity: A Study Among Turkish-Dutch Muslims.

Personality and Social Psychology Bulletin, 33(10), 1448–1462.

<https://doi.org/10.1177/0146167207304276>

143. West, S. G., Taylor, A. B., & Wu, W. (2012). Model fit and model selection in structural equation modeling. B *Handbook of structural equation modeling*. (c. 209–231). The Guilford Press.
144. Yaylacı, Ş., & Price, C. G. (2022). Exposure to Violence as Explanatory Variable: Meaning, Measurement, and Theoretical Implications of Different Indicators. *International Studies Review*, 25(1), viac066.
<https://doi.org/10.1093/isr/viac066>
145. Yelensky, V. (2010). Religiosity in Ukraine According to Sociological Surveys. *Religion, State and Society*, 38(3), 213–227.
<https://doi.org/10.1080/09637494.2010.499280>

Додатки

Додаток 1.6.1 Порівняння розподілів соціально-демографічних характеристик вибірки панелі у порівнянні з початковою вибіркою дослідження

	Потрапили в панель (N=595)	Не потрапили в панель (N=936)	Загалом (N=1531)	P-value ¹
Рівень освіти				< 0.01
Немає Середньої освіти	75 (12.6%)	127 (13.6%)	202 (13.2%)	
Є Повна середня освіта + ПТУ/Неповна вища	269 (45.2%)	536 (57.3%)	805 (52.6%)	
Є повна вища освіта	250 (42.0%)	270 (28.8%)	520 (34.0%)	
Пропущені значення	1 (0.2%)	3 (0.3%)	4 (0.3%)	
Стать респондента				0.790
Чоловіча	243 (40.8%)	390 (41.7%)	633 (41.3%)	
Макрорегіон²				< 0.01
Західний	206 (34.6%)	209 (22.3%)	415 (27.1%)	
Південний	133 (22.4%)	245 (26.2%)	378 (24.7%)	
Східний	68 (11.4%)	145 (15.5%)	213 (13.9%)	
Центральний	188 (31.6%)	337 (36.0%)	525 (34.3%)	
Тип населеного пункту				< 0.01
Дуже велике місто (більше 500 тис.)	170 (28.6%)	166 (17.7%)	336 (21.9%)	
Велике місто (100-499 тис.)	121 (20.3%)	162 (17.3%)	283 (18.5%)	
Місто з населенням 50-99 тис.	29 (4.9%)	49 (5.2%)	78 (5.1%)	
Середнє місто (20-49 тис.)	34 (5.7%)	58 (6.2%)	92 (6.0%)	
Маленьке місто (до 20 тисяч жителів), смт	70 (11.8%)	157 (16.8%)	227 (14.8%)	
Село	171 (28.7%)	344 (36.8%)	515 (33.6%)	
Вікові інтервали				0.092
15-20	30 (5.0%)	55 (5.9%)	85 (5.6%)	
21-30	60 (10.1%)	117 (12.5%)	177 (11.6%)	
31-40	82 (13.8%)	163 (17.4%)	245 (16.0%)	
41-50	114 (19.2%)	156 (16.7%)	270 (17.6%)	
51-60	110 (18.5%)	189 (20.2%)	299 (19.5%)	
61-70	112 (18.8%)	147 (15.7%)	259 (16.9%)	
71-80	67 (11.3%)	79 (8.4%)	146 (9.5%)	
81+	20 (3.4%)	30 (3.2%)	50 (3.3%)	
Релігія респондента				0.072
Просто православний, без визначення патріархату	100 (16.8%)	187 (20.0%)	287 (18.7%)	
УПЦ МП	68 (11.4%)	110 (11.8%)	178 (11.6%)	
ПЦУ	155 (26.1%)	224 (23.9%)	379 (24.8%)	
Греко-католицька Церква	61 (10.3%)	62 (6.6%)	123 (8.0%)	
Інші християнські церкви	18 (3.0%)	21 (2.2%)	39 (2.5%)	
Інша конфесія	10 (1.7%)	9 (1.0%)	19 (1.2%)	
Пропущені значення	183 (30.8%)	323 (34.5%)	506 (33.1%)	
Приналежність до певної релігії				0.254
Так	412 (69.2%)	618 (66.0%)	1030 (67.3%)	
Пропущені значення	8 (1.3%)	17 (1.8%)	25 (1.6%)	

¹ Значення p-value для критерію χ^2 . ² Склад макрорегіонів такий: *Західний макрорегіон* – Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Закарпатська, Хмельницька, Чернівецька області; *Центральний макрорегіон* – Вінницька, Житомирська, Сумська, Чернігівська, Полтавська, Кіровоградська, Черкаська, Київська області, м. Київ; *Південний макрорегіон* – Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Херсонська, Одеська області; *Східний макрорегіон* – Донецька, Луганська і Харківська області.

Додаток 1.6.2 Кореляція Спірмана між показниками шкали релігійної залученості в динаміці

Рік	Самооцінка релігійності & Частота відвідування релігійних служб	Самооцінка релігійності & Частота молитви	Частота відвідування релігійних служб & Частота молитви
2005	0,535	0,646	0,593
2006-2007	0,597	0,661	0,635
2009	0,614	0,634	0,648
2011	0,621	0,646	0,618
2013	0,579	0,645	0,651
2022	0,587	0,642	0,562

Додаток 1.6.3 Значущі відмінності в кореляції Спірмана показників шкали релігійної залученості за роками

Змінні	Порівняння	P-value
Самооцінка релігійності & Частота відвідування релігійних служб	2006-2007 vs. 2005	4,03E-03
Самооцінка релігійності & Частота відвідування релігійних служб	2009 vs. 2005	3,04E-04
Самооцінка релігійності & Частота відвідування релігійних служб	2011 vs. 2005	5,62E-05
Самооцінка релігійності & Частота відвідування релігійних служб	2013 vs. 2005	4,17E-02
Самооцінка релігійності & Частота відвідування релігійних служб	2022 vs. 2005	2,61E-02
Самооцінка релігійності & Частота відвідування релігійних служб	2011 vs. 2013	3,62E-02
Частота відвідування релігійних служб & Частота молитви	2006-2007 vs. 2005	4,38E-02
Частота відвідування релігійних служб & Частота молитви	2009 vs. 2005	8,17E-03
Частота відвідування релігійних служб & Частота молитви	2013 vs. 2005	3,55E-03
Частота відвідування релігійних служб & Частота молитви	2006-2007 vs. 2022	1,26E-03
Частота відвідування релігійних служб & Частота молитви	2009 vs. 2022	1,51E-04
Частота відвідування релігійних служб & Частота молитви	2011 vs. 2022	1,58E-02
Частота відвідування релігійних служб & Частота молитви	2013 vs. 2022	4,51E-05

Додаток 3.1.3.1 Авторегресійні моделі показників релігійності (третя - перша хвиля)

Regressions

Parameter	Estimate	Std.Err	z-value	P(> z)	Std.all
Самооцінка релігійності Осінь 2024 ~ Самооцінка релігійності Зима 2022	0.343	0.032	10.626	0.000	0.360
Відвідування церкви Осінь 2024 ~ Відвідування церкви Зима 2022	0.406	0.035	11.615	0.000	0.395
Частота молитви Осінь 2024 ~ Частота молитви Зима 2022	0.406	0.033	12.241	0.000	0.410

Intercepts

Parameter	Estimate	Std.Err	z-value	P(> z)	Std.all
Самооцінка релігійності Осінь 2024	3.516	0.204	17.206	0.000	1.205
Відвідування церкви Осінь 2024	2.520	0.150	16.848	0.000	1.798
Частота молитви Осінь 2024	1.181	0.128	9.251	0.000	0.503

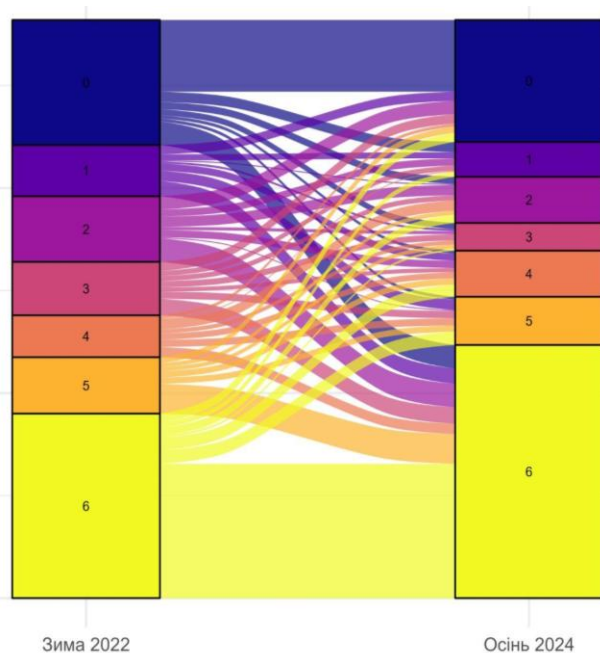
Variances

Parameter	Estimate	Std.Err	z-value	P(> z)	Std.all
Самооцінка релігійності Осінь 2024	7.411	0.447	16.598	0.000	0.871
Відвідування церкви Осінь 2024	1.657	0.100	16.598	0.000	0.844
Частота молитви Осінь 2024	4.591	0.277	16.598	0.000	0.832

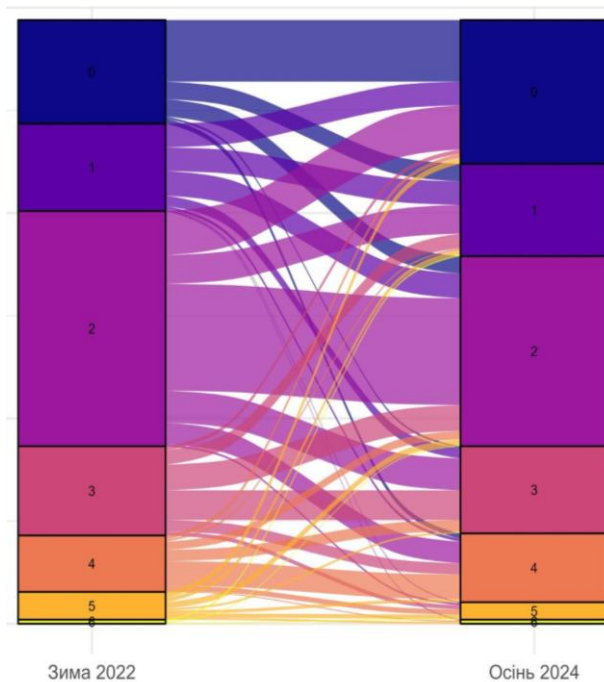
Number of observations (Used / Total): 551 / 600; Test statistic (Chi-square): 66.841; Degrees of freedom: 6; P-value: 0.000

Додаток 3.1.3.2 Зміна показників релігійності між першою та третьою хвилями опитування

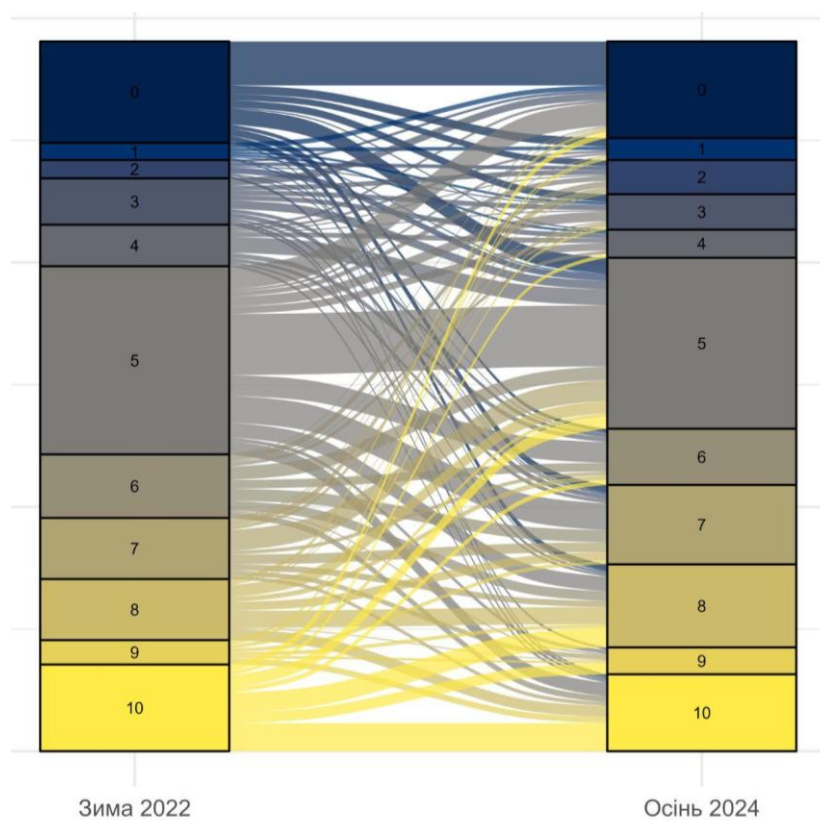
Частота молитви

Частота відвідування церкви

Самооцінка релігійності

Додаток 3.2.1 Результати регресійної моделі. Ймовірність потрапляння в збалансовану панель

Змінна	Estimate	Std.Err	z-valueя	p-value
(Intercept)	-16.811	1687.085	-0.010	0.992
Початкова освіта (4-7 класів середньої школи)	13.257	1687.086	0.008	0.994
Неповна середня освіта (атестат за 8-9 класів середньої школи)	14.249	1687.085	0.008	0.993
ПТУ на базі неповної середньої освіти, немає атестату про повну с	14.880	1687.085	0.009	0.993
Повна середня освіта (атестат про повну середню освіту за 10-11 клас	14.058	1687.085	0.008	0.993
Додаткове навчання на базі повної середньої освіти (професійні, з	13.894	1687.085	0.008	0.993
ПТУ на базі повної середньої освіти	14.083	1687.085	0.008	0.993
Неповна вища освіта (молодший спеціаліст - диплом технікуму, учил	14.693	1687.085	0.009	0.993
Базова вища освіта (бакалавр)	14.097	1687.085	0.008	0.993
Повна вища освіта (магістр, спеціаліст)	15.011	1687.085	0.009	0.993
Аспірантура, науковий ступінь	14.356	1687.085	0.009	0.993
Велике місто (100-499 тис.)	-0.197	0.268	-0.736	0.462
Місто з населенням 50-99 тис.	-0.579	0.377	-1.537	0.124
Середнє місто (20-49 тис.)	-0.488	0.337	-1.448	0.148
Маленьке місто (до 20 тисяч жителів), селище міського типу	-1.065	0.281	-3.793	< 0.001***
Село	-0.931	0.243	-3.831	< 0.001***
Добрий	-0.080	0.296	-0.272	0.786
Посередній	-0.106	0.294	-0.359	0.72
Поганий	-0.332	0.362	-0.917	0.359
Дуже поганий	-0.004	0.494	-0.008	0.993
Можна жити на цей дохід	0.013	0.414	0.032	0.975
При такому доході відчуваю певні складнощі	0.184	0.407	0.453	0.651
При такому доході відчуваю серйозні матеріальні труднощі	0.378	0.420	0.899	0.369
Вік в першій хвилі	0.006	0.004	1.458	0.145
Київська	0.182	0.595	0.306	0.759
Вінницька	1.531	0.479	3.196	0.001**
Волинська	1.701	0.521	3.268	0.001**
Дніпропетровська	0.654	0.387	1.692	0.091.
Донецька	0.671	0.502	1.338	0.181
Житомирська	1.752	0.502	3.491	< 0.001***
Закарпатська	1.230	0.546	2.254	0.024*
Запорізька	0.787	0.443	1.777	0.076.
Івано-Франківська	2.037	0.496	4.108	< 0.001***
Кіровоградська	2.028	0.510	3.979	< 0.001***
Луганська	-13.466	430.012	-0.031	0.975
Львівська	1.529	0.392	3.899	< 0.001***
Миколаївська	-0.034	0.714	-0.047	0.963
Одеська	1.832	0.397	4.610	< 0.001***
Полтавська	1.072	0.507	2.115	0.034*
Рівненська	2.308	0.490	4.710	< 0.001***
Сумська	1.482	0.524	2.829	0.005**
Тернопільська	2.690	0.499	5.395	< 0.001***
Харківська	1.698	0.372	4.566	< 0.001***
Херсонська	-1.192	1.085	-1.098	0.272
Хмельницька	1.702	0.486	3.502	< 0.001***
Черкаська	1.281	0.525	2.440	0.015*
Чернівецька	2.222	0.522	4.253	< 0.001***
Чернігівська	1.558	0.529	2.944	0.003**
Стать	-0.080	0.137	-0.586	0.558
Самооцінка релігійності в першій хвилі	-0.012	0.008	-1.525	0.127

Додаток 3.2.2 Результати регресійної моделі. Ймовірність потрапляння в незбалансовану панель (1 та будь-яка з 2/3 хвиль)

Змінна	Estimate	Std.Err	z-valueя	p-value
(Intercept)	-13.681	374.167	-0.037	0.971
Початкова освіта (4-7 класів середньої школи)	11.700	374.167	0.031	0.975
Неповна середня освіта (атестат за 8-9 класів середньої школи)	12.896	374.166	0.034	0.973
ПТУ на базі неповної середньої освіти, немає атестату про повну с	12.664	374.166	0.034	0.973
Повна середня освіта (атестат про повну середню освіту за 10-11 клас	12.499	374.166	0.033	0.973
Додаткове навчання на базі повної середньої освіти (професійні, з	12.674	374.166	0.034	0.973
ПТУ на базі повної середньої освіти	12.631	374.166	0.034	0.973
Неповна вища освіта (молодший спеціаліст - диплом технікуму, училище	12.896	374.166	0.034	0.973
Базова вища освіта (бакалавр)	12.846	374.166	0.034	0.973
Повна вища освіта (магістр, спеціаліст)	13.152	374.166	0.035	0.972
Аспірантура, науковий ступінь	11.726	374.167	0.031	0.975
Велике місто (100-499 тис.)	-0.780	0.249	-3.137	0.002**
Місто з населенням 50-99 тис.	-0.898	0.337	-2.669	0.008**
Середнє місто (20-49 тис.)	-0.797	0.305	-2.611	0.009**
Маленьке місто (до 20 тисяч жителів), селище міського типу	-1.097	0.250	-4.385	< 0.001***
Село	-0.913	0.225	-4.051	< 0.001***
Добрий	0.060	0.255	0.234	0.815
Посередній	0.086	0.255	0.338	0.736
Поганий	0.147	0.312	0.469	0.639
Дуже поганий	0.546	0.450	1.213	0.225
Можна жити на цей дохід	0.080	0.334	0.241	0.81
При такому доході відчуваю певні складнощі	0.183	0.329	0.556	0.578
При такому доході відчуваю серйозні матеріальні труднощі	0.431	0.342	1.260	0.208
Вік в першій хвилі	0.008	0.004	1.966	0.049*
Київська	0.346	0.394	0.880	0.379
Вінницька	2.229	0.430	5.180	< 0.001***
Волинська	1.142	0.446	2.563	0.01*
Дніпропетровська	0.466	0.298	1.566	0.117
Донецька	0.395	0.396	0.997	0.319
Житомирська	1.314	0.422	3.113	0.002**
Закарпатська	1.117	0.425	2.626	0.009**
Запорізька	0.352	0.351	1.001	0.317
Івано-Франківська	1.900	0.427	4.446	< 0.001***
Кіровоградська	1.992	0.468	4.254	< 0.001***
Луганська	-1.308	0.793	-1.649	0.099.
Львівська	1.253	0.329	3.811	< 0.001***
Миколаївська	1.055	0.429	2.460	0.014*
Одеська	1.975	0.366	5.400	< 0.001***
Полтавська	1.157	0.401	2.881	0.004**
Рівненська	1.843	0.431	4.280	< 0.001***
Сумська	0.778	0.432	1.802	0.072.
Тернопільська	3.058	0.569	5.377	< 0.001***
Харківська	1.950	0.339	5.745	< 0.001***
Херсонська	-0.580	0.536	-1.080	0.28
Хмельницька	1.683	0.414	4.061	< 0.001***
Черкаська	0.962	0.427	2.252	0.024*
Чернівецька	2.197	0.496	4.434	< 0.001***
Чернігівська	2.450	0.487	5.035	< 0.001***
Стать	-0.135	0.119	-1.136	0.256
Самооцінка релігійності в першій хвилі	-0.006	0.006	-1.013	0.311

Додаток 3.2.3 Вплив частоти переживання за власну безпеку на релігійність. Зважені та збалансовані дані.

	Самооцінка релігійності	Відвідування служб	Частота молитви
(Константа)	4.53*** (0.49)		
Хвиля			
Зима 2022 (до вторгнення)	-	-	-
Літо/Осінь 2022	0.81+ (0.41)	0.19 (0.24)	0.45*** (0.00)
Осінь 2024	-0.31 (0.41)	-0.42+ (0.24)	0.17*** (0.00)
Частота занепокоєння щодо власної безпеки у третій хвилі			
Ніколи	-	-	-
Дуже часто	1.01* (0.50)	0.82 (0.55)	1.01*** (0.00)
Рідко	0.35 (0.57)	0.29 (0.62)	0.06 (0.63)
Часто	0.10 (0.55)	0.16 (0.60)	0.47 (0.54)
Іноді	-0.06 (0.53)	-0.31 (0.58)	-0.28 (0.53)
Стать			
Жіноча	-	-	-
Чоловіча	-0.95*** (0.26)	-1.38*** (0.33)	-2.18*** (0.39)
Макрорегіон			
Центральний	-	-	-
Східний	0.26 (0.40)	-0.35 (0.51)	0.10 (0.62)
Південний	-0.55 (0.36)	-0.38 (0.45)	-0.58 (0.51)
Західний	1.88*** (0.31)	2.56*** (0.39)	2.96*** (0.43)
Взаємодія: Хвиля × Частота занепокоєння...			
Літо/Осінь 2022: Дуже часто	-0.18 (0.48)	-0.20 (0.27)	1.58*** (0.00)
Осінь 2024: Дуже часто	0.36 (0.48)	-0.01 (0.28)	0.94*** (0.00)
Літо/Осінь 2022: Рідко	-0.11 (0.57)	0.02 (0.31)	0.58* (0.24)
Осінь 2024: Рідко	0.03 (0.57)	0.19 (0.32)	0.10 (0.24)
Літо/Осінь 2022: Часто	0.11 (0.54)	0.02 (0.30)	0.27 (0.21)
Осінь 2024: Часто	0.77 (0.54)	-0.03 (0.31)	0.16 (0.21)
Літо/Осінь 2022: Іноді	-0.34 (0.54)	-0.16 (0.30)	0.37+ (0.20)
Осінь 2024: Іноді	0.23 (0.54)	-0.23 (0.31)	-0.16 (0.20)
SD (Респондент)	1.95	2.81	3.55
SD (Спостереження)	3.67		
Кількість спостережень	1056	3633	3506
R2 (Маржинальний)	0.077	0.302	0.381
R2 (Умовний)	0.280	0.590	0.708

Додаток 3.2.4 Вплив частоти переживання за безпеку близьких на релігійність. Зважені та збалансовані дані.

	Самооцінка релігійності	Відвідування служб	Частота молитви
(Константа)	5.67***(0.74)		4.80***(0.59)
Хвиля			
Зима 2022 (до вторгнення)	-	-	
Літо/Осінь 2022	-0.29(0.69)	0.70*(0.35)	-0.21(0.51)
Осінь 2024	-2.06***(0.69)	-0.38(0.37)	-0.60(0.51)
Частота занепокоєння щодо безпеки близьких у третій хвилі			
Ніколи	-	-	-
Дуже часто	-0.36(0.74)	-0.19(0.79)	-0.44(0.60)
Рідко	-1.62+(0.86)	-1.07(0.91)	-1.07(0.69)
Часто	-1.10(0.76)	-0.87(0.80)	-0.60(0.60)
Іноді	-0.27(0.82)	0.25(0.86)	-0.24(0.66)
Стать			
Жіноча	-	-	-
Чоловіча	-1.01****(0.26)	-1.44****(0.33)	-1.26****(0.21)
Макрорегіон			
Центральний	-	-	-
Східний	0.20(0.40)	-0.42(0.51)	0.22(0.35)
Південний	-0.51(0.36)	-0.31(0.46)	-0.13(0.30)
Західний	1.77****(0.31)	2.46****(0.39)	1.44****(0.25)
Взаємодія: Хвиля × Частота занепокоєння...			
Літо/Осінь 2022:Дуже часто	1.03(0.73)	-0.56(0.37)	1.19*(0.54)
Осінь 2024:Дуже часто	2.10***(0.73)	-0.05(0.39)	1.21*(0.54)
Літо/Осінь 2022:Рідко	1.07(0.85)	-1.02*(0.45)	0.60(0.64)
Осінь 2024:Рідко	2.77***(0.85)	-0.04(0.46)	0.56(0.64)
Літо/Осінь 2022:Часто	1.11(0.74)	-0.72+(0.38)	0.79(0.55)
Осінь 2024:Часто	2.11***(0.74)	0.13(0.40)	0.75(0.55)
Літо/Осінь 2022:Іноді	0.71(0.81)	-0.44(0.42)	0.50(0.61)
Осінь 2024:Іноді	2.07*(0.81)	-0.77+(0.44)	0.85(0.61)
SD (Респондент)	1.97	2.82	3.60
SD (Спостереження)	3.64		
Кількість спостережень	1056	3633	3506
R2 (Маржинальний)	0.076	0.307	0.367
R2 (Умовний)	0.285	0.594	0.706

Додаток 3.2.5 Вплив частоти переживання за безпеку людей навколо на релігійність. Зважені та збалансовані дані.

	Самооцінка релігійності	Відвідування служб	Частота молитви
(Константа)	3.71***(0.63)		3.72***(0.51)
Хвиля			
Зима 2022 (до вторгнення)	-	-	-
Літо/Осінь 2022	0.57(0.53)	-0.57+(0.30)	0.17(0.40)
Осінь 2024	0.34(0.53)	-1.25*** (0.31)	0.18(0.40)
Частота занепокоєння за життя жителів громади, або країни у третій хвилі дослідження			
Ніколи	-	-	-
Дуже часто	1.61** (0.61)	1.93** (0.67)	0.72(0.49)
Рідко	1.13+(0.62)	1.80** (0.66)	0.70(0.49)
Часто	0.94(0.72)	1.76* (0.79)	0.46(0.58)
Іноді	1.27+(0.66)	1.74* (0.71)	0.33(0.53)
Стать			
Жіноча	-	-	-
Чоловіча	-0.95*** (0.26)	-1.21*** (0.33)	-1.27*** (0.22)
Макрорегіон			
Центральний	-	-	-
Східний	0.24(0.40)	-0.34(0.50)	0.27(0.35)
Південний	-0.55(0.36)	-0.26(0.45)	-0.15(0.29)
Західний	1.91*** (0.31)	2.76*** (0.39)	1.50*** (0.25)
Взасмодія: Хвиля × Частота занепокоєння...			
Літо/Осінь 2022:Дуже часто	0.26(0.59)	0.81* (0.33)	0.73+(0.44)
Осінь 2024:Дуже часто	-0.20(0.59)	1.26*** (0.34)	0.39(0.44)
Літо/Осінь 2022:Рідко	0.47(0.60)	0.76* (0.33)	0.52(0.45)
Осінь 2024:Рідко	-0.21(0.60)	0.68* (0.34)	0.21(0.45)
Літо/Осінь 2022:Часто	-0.07(0.71)	0.54(0.40)	0.41(0.53)
Осінь 2024:Часто	-0.35(0.71)	0.90* (0.41)	-0.24(0.53)
Літо/Осінь 2022:Іноді	-0.63(0.65)	0.53(0.36)	0.19(0.48)
Осінь 2024:Іноді	-1.04(0.65)	0.35(0.37)	-0.29(0.48)
SD (Респондент)	1.95	2.78	3.56
SD (Спостереження)	3.65		
Кількість спостережень	1056	3633	3506
R2 (Маржинальний)	0.079	0.326	0.352
R2 (Умовний)	0.283	0.601	0.696

Додаток 3.2.6 Вплив частоти переживання за власну безпеку на релігійність. Зважені та незбалансовані дані.

	Самооцінка релігійності	Відвідування служб	Частота молитви
(Константа)	4.91*** (0.39)		
Хвиля			
Зима 2022 (до вторгнення)	-	-	-
Літо/Осінь 2022	0.68(0.41)	0.02(0.31)	0.31(0.40)
Осінь 2024	-0.21(0.37)	-0.42(0.28)	-0.65+(0.34)
Частота занепокоєння щодо власної безпеки у третій хвилі			
Ніколи	-	-	-
Дуже часто	0.56(0.41)	0.54(0.40)	0.25(0.48)
Рідко	-0.15(0.48)	-0.05(0.46)	-0.78(0.54)
Часто	0.05(0.43)	0.49(0.42)	-0.11(0.49)
Іноді	-0.22(0.43)	-0.18(0.42)	-0.78(0.49)
Стать			
Жіноча	-	-	-
Чоловіча	-1.05*** (0.20)	-1.17*** (0.22)	-1.86*** (0.26)
Макрорегіон			
Центральний	-	-	-
Східний	0.08(0.30)	-0.09(0.33)	0.16(0.37)
Південний	-0.26(0.26)	-0.11(0.29)	-0.09(0.33)
Західний	2.02*** (0.24)	2.55*** (0.26)	2.49*** (0.31)
Взаємодія: Хвиля × Частота занепокоєння...			
Літо/Осінь 2022:Дуже часто	-0.02(0.48)	0.13(0.36)	1.45** (0.45)
Осінь 2024:Дуже часто	0.29(0.43)	0.26(0.32)	1.65*** (0.38)
Літо/Осінь 2022:Рідко	-0.03(0.57)	0.13(0.41)	0.71(0.50)
Осінь 2024:Рідко	-0.38(0.51)	0.07(0.37)	1.12** (0.43)
Літо/Осінь 2022:Часто	0.13(0.54)	0.13(0.40)	0.48(0.48)
Осінь 2024:Часто	0.61(0.46)	0.06(0.34)	1.23** (0.39)
Літо/Осінь 2022:Іноді	-0.31(0.53)	0.14(0.39)	0.77+(0.47)
Осінь 2024:Іноді	0.24(0.46)	0.42(0.34)	1.20** (0.40)
SD (Респондент)	1.88	2.27	2.59
SD (Спостереження)	2.78		
Кількість спостережень	1542	2693	2641
R2 (Маржинальний)	0.113	0.232	0.282
R2 (Умовний)	0.392	0.596	0.670

Додаток 3.2.7 Вплив частоти переживання за безпеку близьких на релігійність. Зважені та незбалансовані дані.

	Самооцінка релігійності	Відвідування служб	Частота молитви
(Константа)	5.95***(0.61)		
Хвиля			
Зима 2022 (до вторгнення)	-	-	-
Літо/Осінь 2022	0.05(0.70)	0.76(0.48)	-0.42(0.60)
Осінь 2024	-0.89(0.65)	-0.25(0.46)	-1.34*(0.57)
Частота занепокоєння щодо безпеки близьких у третій хвилі			
Ніколи	-	-	-
Дуже часто	-0.65(0.62)	0.14(0.58)	-0.90(0.72)
Рідко	-1.73*(0.71)	-0.56(0.68)	-2.29*** (0.82)
Часто	-1.02(0.62)	0.10(0.58)	-1.02(0.72)
Іноді	-1.02(0.66)	0.07(0.62)	-1.37+(0.76)
Стать			
Жіноча	-	-	-
Чоловіча	-1.10*** (0.20)	-1.22*** (0.22)	-1.93*** (0.26)
Макрорегіон			
Центральний	-	-	-
Східний	0.07(0.30)	-0.11(0.32)	0.11(0.37)
Південний	-0.27(0.27)	-0.11(0.29)	-0.15(0.34)
Західний	1.99*** (0.24)	2.50*** (0.26)	2.47*** (0.32)
Взаємодія: Хвиля × Частота занепокоєння...			
Літо/Осінь 2022:Дуже часто	0.62(0.74)	-0.49(0.51)	2.00** (0.63)
Осінь 2024:Дуже часто	0.93(0.68)	0.08(0.48)	2.17*** (0.60)
Літо/Осінь 2022:Рідко	0.50(0.86)	-1.16+(0.60)	1.20+(0.72)
Осінь 2024:Рідко	0.66(0.78)	-0.44(0.56)	1.49* (0.67)
Літо/Осінь 2022:Часто	0.65(0.75)	-0.96+(0.52)	1.53* (0.63)
Осінь 2024:Часто	0.96(0.68)	0.04(0.48)	1.80** (0.60)
Літо/Осінь 2022:Іноді	0.55(0.82)	-0.12(0.57)	1.23+(0.68)
Осінь 2024:Іноді	1.06(0.72)	0.11(0.51)	2.29*** (0.63)
SD (Респондент)	1.90	2.27	2.61
SD (Спостереження)	2.78		
Кількість спостережень	1542	2693	2641
R2 (Маржинальний)	0.110	0.234	0.276
R2 (Умовний)	0.392	0.597	0.670

Додаток 3.2.8 Вплив частоти переживання за безпеку людей навколо на релігійність. Зважені та незбалансовані дані

	Самооцінка релігійності	Відвідування служб	Частота молитви
(Константа)	3.66*** (0.48)		
Хвиля			
Зима 2022 (до вторгнення)	-	-	-
Літо/Осінь 2022	0.51(0.53)	-0.16(0.39)	0.60(0.45)
Осінь 2024	0.44(0.46)	-0.41(0.34)	0.64+(0.38)
Частота занепокоєння за життя жителів громади, або країни у третій хвилі дослідження			
Ніколи	-	-	-
Дуже часто	1.55** (0.48)	1.80*** (0.47)	1.56** (0.55)
Рідко	1.51** (0.48)	2.09*** (0.47)	1.68** (0.54)
Часто	0.87(0.57)	1.47** (0.55)	1.11+(0.64)
Іноді	1.44** (0.50)	1.62*** (0.49)	1.15* (0.56)
Стать			
Жіноча	-	-	-
Чоловіча	-1.07*** (0.20)	-1.14*** (0.21)	-1.93*** (0.25)
Макрорегіон			
Центральний	-	-	-
Східний	0.11(0.30)	-0.01(0.32)	0.17(0.36)
Південний	-0.15(0.26)	0.03(0.28)	0.02(0.33)
Західний	2.09*** (0.24)	2.67*** (0.26)	2.51*** (0.31)
Взаємодія: Хвиля × Частота занепокоєння...			
Літо/Осінь 2022:Дуже часто	0.39(0.58)	0.48(0.43)	1.03* (0.50)
Осінь 2024:Дуже часто	-0.28(0.51)	0.48(0.38)	0.14(0.42)
Літо/Осінь 2022:Рідко	0.43(0.59)	0.22(0.44)	0.51(0.49)
Осінь 2024:Рідко	-0.34(0.51)	-0.05(0.38)	0.03(0.42)
Літо/Осінь 2022:Часто	0.09(0.69)	0.36(0.51)	0.59(0.59)
Осінь 2024:Часто	-0.28(0.60)	0.31(0.44)	-0.60(0.50)
Літо/Осінь 2022:Іноді	-0.67(0.62)	0.19(0.46)	0.21(0.51)
Осінь 2024:Іноді	-0.97+(0.53)	0.12(0.39)	-0.18(0.43)
SD (Респондент)	1.87	2.22	2.58
SD (Спостереження)	2.78		
Кількість спостережень	1542	2693	2641
R2 (Маржинальний)	0.119	0.254	0.278
R2 (Умовний)	0.394	0.600	0.667

Додаток 3.2.9 Вплив частоти переживання за власну безпеку на релігійність. Незважені та незбалансовані дані.

	Самооцінка релігійності	Відвідування служб	Частота молитви
(Константа)	4.96***(0.38)		
Хвиля			
Зима 2022 (до вторгнення)	-	-	-
Літо/Осінь 2022	0.73+(0.41)	-0.03(0.39)	0.08(0.45)
Осінь 2024	-0.25(0.36)	-0.33(0.35)	-0.41(0.38)
Частота занепокоєння щодо власної безпеки у третій хвилі			
Ніколи	-	-	-
Дуже часто	0.49(0.41)	0.47(0.37)	0.15(0.41)
Рідко	-0.37(0.47)	-0.06(0.42)	-0.57(0.47)
Часто	0.05(0.42)	0.44(0.38)	-0.11(0.42)
Іноді	-0.35(0.42)	-0.10(0.38)	-0.66(0.42)
Стать			
Жіноча	-	-	-
Чоловіча	-1.08***(0.20)	-0.98***(0.18)	-1.52***(0.20)
Макрорегіон			
Центральний	-	-	-
Східний	0.09(0.30)	-0.10(0.27)	0.23(0.28)
Південний	-0.23(0.27)	-0.09(0.24)	-0.03(0.26)
Західний	2.03***(0.24)	2.15***(0.22)	2.02***(0.24)
Взаємодія: Хвиля × Частота занепокоєння...			
Літо/Осінь 2022:Дуже часто	-0.16(0.49)	0.17(0.45)	1.39***(0.52)
Осінь 2024:Дуже часто	0.33(0.43)	0.10(0.40)	1.29***(0.45)
Літо/Осінь 2022:Рідко	0.01(0.57)	0.22(0.52)	0.70(0.59)
Осінь 2024:Рідко	0.06(0.50)	0.08(0.46)	0.80(0.51)
Літо/Осінь 2022:Часто	-0.04(0.53)	0.07(0.48)	0.55(0.54)
Осінь 2024:Часто	0.52(0.44)	-0.02(0.41)	0.92*(0.45)
	-0.35(0.52)	0.12(0.48)	0.65(0.54)
Літо/Осінь 2022:Іноді			
Осінь 2024:Іноді	0.44(0.45)	0.17(0.42)	1.02*(0.46)
SD (Респондент)	1.88	1.66	1.77
SD (Спостереження)	2.12		
Кількість спостережень	1542	1550	1524
R2 (Маржинальний)	0.150	0.183	0.221
R2 (Умовний)	0.524	0.555	0.600

Додаток 3.2.10 Вплив частоти переживання за безпеку близьких на релігійність. Незважені та незбалансовані дані.

	Самооцінка релігійності	Відвідування служб	Частота молитви
(Константа)	5.77*** (0.59)		
Хвиля			
Зима 2022 (до вторгнення)	-	-	-
Літо/Осінь 2022	0.32(0.68)	0.70(0.59)	-0.38(0.69)
Осінь 2024	-0.57(0.62)	-0.45(0.55)	-1.06(0.65)
Частота занепокоєння щодо безпеки близьких у третій хвилі			
Ніколи	-	-	-
Дуже часто	-0.51(0.60)	0.06(0.53)	-0.73(0.62)
Рідко	-1.55*(0.70)	-0.53(0.62)	-1.67*(0.71)
Часто	-0.86(0.60)	0.03(0.53)	-0.79(0.62)
Іноді	-0.85(0.64)	0.09(0.56)	-1.06(0.65)
Стать			
Жіноча	-	-	-
Чоловіча	-1.13*** (0.20)	-1.03*** (0.18)	-1.57*** (0.20)
Макрорегіон			
Центральний	-	-	-
Східний	0.09(0.30)	-0.11(0.27)	0.18(0.28)
Південний	-0.25(0.27)	-0.08(0.24)	-0.07(0.26)
Західний	1.99*** (0.24)	2.11*** (0.22)	2.00*** (0.25)
Взаємодія: Хвиля × Частота занепокоєння...			
Літо/Осінь 2022:Дуже часто	0.33(0.72)	-0.44(0.63)	1.71*(0.74)
Осінь 2024:Дуже часто	0.67(0.65)	0.25(0.58)	1.82** (0.69)
Літо/Осінь 2022:Рідко	0.19(0.84)	-1.06(0.75)	0.73(0.86)
Осінь 2024:Рідко	0.40(0.75)	-0.10(0.68)	1.03(0.78)
Літо/Осінь 2022:Часто	0.25(0.73)	-0.92(0.64)	1.08(0.74)
Осінь 2024:Часто	0.73(0.65)	0.24(0.58)	1.52*(0.69)
Літо/Осінь 2022:Іноді	0.29(0.78)	-0.26(0.69)	1.03(0.79)
Осінь 2024:Іноді	0.76(0.69)	0.11(0.62)	1.88** (0.73)
SD (Респондент)	1.88	1.66	1.79
SD (Спостереження)	2.12		
Кількість спостережень	1542	1550	1524
R2 (Маржинальний)	0.148	0.185	0.216
R2 (Умовний)	0.524	0.556	0.602

Додаток 3.2.11 Вплив частоти переживання за безпеку людей навколо на релігійність. Незважені та незбалансовані дані

	Самооцінка релігійності	Відвідування служб	Частота молитви
(Константа)	3.62***(0.48)		
Хвиля			
Зима 2022 (до вторгнення)	-	-	-
Літо/Осінь 2022	0.50(0.53)	-0.03(0.49)	0.15***(0.00)
Осінь 2024	0.66(0.46)	-0.35(0.43)	0.49***(0.00)
Частота занепокоєння за життя жителів громади, або країни у третій хвилі дослідження			
Ніколи	-	-	-
Дуже часто	1.55***(0.48)	1.54***(0.44)	0.99***(0.22)
Рідко	1.55***(0.48)	1.76***(0.43)	1.08***(0.00)
Часто	0.83(0.56)	1.27*(0.51)	0.66+(0.37)
Іноді	1.47***(0.50)	1.42***(0.45)	0.66***(0.26)
Стать			
Жіноча	-	-	-
Чоловіча	-1.09****(0.20)	-0.96****(0.18)	-1.57****(0.17)
Макрорегіон			
Центральний	-	-	-
Східний	0.12(0.30)	-0.03(0.26)	0.20(0.24)
Південний	-0.14(0.26)	0.02(0.23)	0.02(0.22)
Західний	2.09****(0.24)	2.25****(0.22)	2.00****(0.00)
Взаємодія: Хвиля × Частота занепокоєння...			
Літо/Осінь 2022:Дуже часто	0.42(0.59)	0.31(0.54)	1.17****(0.27)
Осінь 2024:Дуже часто	-0.46(0.51)	0.34(0.47)	0.22(0.23)
Літо/Осінь 2022:Рідко	0.31(0.59)	0.04(0.54)	0.65****(0.00)
Осінь 2024:Рідко	-0.55(0.51)	-0.08(0.47)	0.07****(0.00)
Літо/Осінь 2022:Часто	0.04(0.70)	0.22(0.65)	0.64(0.48)
Осінь 2024:Часто	-0.29(0.60)	0.16(0.56)	-0.37(0.40)
Літо/Осінь 2022:Іноді	-0.67(0.62)	-0.03(0.57)	0.31(0.32)
Осінь 2024:Іноді	-1.14*(0.53)	-0.03(0.49)	-0.06(0.26)
SD (Респондент)	1.87	1.62	1.77
SD (Спостереження)	2.11		
Кількість спостережень	1542	1550	1524
R2 (Маржинальний)	0.159	0.201	0.212
R2 (Умовний)	0.529	0.556	0.597

Додаток 3.4.1 Порівняння абсолютної зміни релігійності в розрізі вікових груп

Змінна	Порівняння	Хвиля 1-2 (n = 560-580)	Хвиля 2-3 (n = 354-357)	Хвиля 1-3 (n = 564-588)
Частота молитви	15-30 vs 31-50	z=0.46 (M:1.59 vs 1.63)	z = 0.01 (M: 1.40 vs 1.36)	z = 0.42 (M: 1.71 vs 1.64)
Частота молитви	15-30 vs 51+	z=1.68 (M: 1.59 vs 1.29)	z = 0.92 (M: 1.40 vs 1.18)	z = 1.03 (M: 1.71 vs 1.59)
Частота молитви	31-50 vs 51+	z = 2.87* (M: 1.63 vs 1.29)	z = 1.26 (M: 1.36 vs 1.18)	z = 0.81 (M: 1.64 vs 1.59)
Частота відвідування церкви	15-30 vs 31-50	z = 0.20 (M: 1.02 vs 1.02)	z = 0.19 (M: 0.92 vs 0.92)	z = 0.38 (M: 1.08 vs 1.04)
Частота відвідування церкви	15-30 vs 51+	z = 1.42 (M: 1.02 vs 0.82)	z = 0.18 (M: 0.92 vs 0.87)	z = 1.21 (M: 1.08 vs 0.93)
Частота відвідування церкви	31-50 vs 51+	z = 2.13 (M: 1.02 vs 0.82)	z = 0.53 (M: 0.92 vs 0.87)	z = 1.10 (M: 1.04 vs 0.93)
Самооцінка релігійності	15-30 vs 31-50	z = 0.49 (M: 2.33 vs 2.10)	z = 2.14 (M: 2.60 vs 1.78)	z = 2.68* (M: 2.79 vs 2.12)
Самооцінка релігійності	15-30 vs 51+	z = 0.86 (M: 2.33 vs 2.04)	z = 1.55 (M: 2.60 vs 2.07)	z = 2.60* (M: 2.79 vs 2.16)
Самооцінка релігійності	31-50 vs 51+	z = 0.44 (M: 2.10 vs 2.04)	z = 0.98 (M: 1.78 vs 2.07)	z = 0.29 (M: 2.12 vs 2.16)

+ $p < 0.1$, * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$.

z – статистика тесту Данна, M – середні значення у групі

Додаток 3.4.2 Порівняння зміни релігійності в розрізі вікових груп

Змінна	Порівняння	Хвиля 1-2 (n = 560-580)	Хвиля 2-3 (n = 354-357)	Хвиля 1-3 (n = 564-588)
Частота молитви	15-30 vs 31-50	z = 0.71 (M: -0.70 vs -0.90)	z = 2.53* (M: 1.06 vs 0.02)	z = 1.76 (M: -0.11 vs - 0.67)
Частота молитви	15-30 vs 51+	z = 0.07 (M: -0.70 vs -0.57)	z = 2.29* (M: 1.06 vs 0.27)	z = 1.06 (M: -0.11 vs - 0.38)
Частота молитви	31-50 vs 51+	z = 1.09 (M: -0.90 vs -0.57)	z = 0.53 (M: 0.02 vs 0.27)	z = 1.12 (M: -0.67 vs - 0.38)
Частота відвідування церкви	15-30 vs 31-50	z = 0.72 (M: -0.06 vs -0.03)	z = 0.68 (M: 0.22 vs 0.10)	z = 1.20 (M: 0.02 vs 0.29)
Частота відвідування церкви	15-30 vs 51+	z = 0.25 (M: -0.06 vs -0.17)	z = 0.04 (M: 0.22 vs 0.27)	z = 0.41 (M: 0.02 vs 0.10)
Частота відвідування церкви	31-50 vs 51+	z = 1.34 (M: -0.03 vs -0.17)	z = 0.93 (M: 0.10 vs 0.27)	z = 1.17 (M: 0.29 vs 0.10)
Самооцінка релігійності	15-30 vs 31-50	z = 0.05 (M: 0.77 vs 0.75)	z = 0.13 (M: -0.60 vs -0.63)	z = 1.07 (M: 0.52 vs 0.08)
Самооцінка релігійності	15-30 vs 51+	z = 0.20 (M: 0.77 vs 0.71)	z = 0.39 (M: -0.60 vs -0.48)	z = 1.93 (M: 0.52 vs - 0.06)
Самооцінка релігійності	31-50 vs 51+	z = 0.34 (M: 0.75 vs 0.71)	z = 0.36 (M: -0.63 vs -0.48)	z = 1.12 (M: 0.08 vs - 0.06)

+ $p < 0.1$, * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$.

z – статистика тесту Данна, M – середні значення у групі

Додаток до розділу 3.5

	Самооцінка релігійності	Відвідування служб	Частота молитви
Константа	-0.11 (0.32)	0.00 (0.14)	0.18 (0.21)
Релігійність (Хв. 1): 0 (Референс)	-		
Релігійність (Хв. 1): 1	0.86 (0.70)		
Релігійність (Хв. 1): 2	1.95** (0.67)		
Релігійність (Хв. 1): 3	3.00*** (0.55)		
Релігійність (Хв. 1): 4	3.95*** (0.51)		
Релігійність (Хв. 1): 5	4.96*** (0.35)		
Релігійність (Хв. 1): 6	5.86*** (0.46)		
Релігійність (Хв. 1): 7	6.88*** (0.45)		
Релігійність (Хв. 1): 8	7.68*** (0.48)		
Релігійність (Хв. 1): 9	8.77*** (0.62)		
Релігійність (Хв. 1): 10	9.69*** (0.43)		
Хвиля 1 (Референс)	-	-	-
Хвиля 2	2.47*** (0.36)	0.67*** (0.16)	1.69*** (0.23)
Хвиля 3	2.22*** (0.36)	0.67*** (0.16)	1.39*** (0.23)
Стать: Жінка (Референс)	-	-	-
Стать: Чоловік	-0.05 (0.15)	-0.17* (0.07)	-0.42*** (0.12)
Макрорегіон: Центральний (Референс)	-	-	-
Макрорегіон: Східний	-0.05 (0.24)	-0.12 (0.11)	0.13 (0.19)
Макрорегіон: Південний	0.07 (0.21)	0.05 (0.10)	-0.02 (0.17)
Макрорегіон: Західний	0.64*** (0.18)	0.39*** (0.09)	0.35* (0.15)
Релігійність (Хв. 1): 1:Хвиля 2	0.83 (0.90)		
Релігійність (Хв. 1): 2:Хвиля 2	-0.74 (0.86)		
Релігійність (Хв. 1): 3:Хвиля 2	-1.08 (0.71)		
Релігійність (Хв. 1): 4:Хвиля 2	-1.06 (0.66)		
Релігійність (Хв. 1): 5:Хвиля 2	-1.47** (0.45)		
Релігійність (Хв. 1): 6:Хвиля 2	-2.38*** (0.58)		
Релігійність (Хв. 1): 7:Хвиля 2	-2.59*** (0.57)		
Релігійність (Хв. 1): 8:Хвиля 2	-2.54*** (0.61)		
Релігійність (Хв. 1): 9:Хвиля 2	-4.04*** (0.78)		
Релігійність (Хв. 1): 10:Хвиля 2	-4.18*** (0.54)		
Релігійність (Хв. 1): 1:Хвиля 3	-0.32 (0.90)		
Релігійність (Хв. 1): 2:Хвиля 3	-0.22 (0.87)		
Релігійність (Хв. 1): 3:Хвиля 3	-0.17 (0.71)		
Релігійність (Хв. 1): 4:Хвиля 3	-1.70* (0.67)		
Релігійність (Хв. 1): 5:Хвиля 3	-1.89*** (0.45)		
Релігійність (Хв. 1): 6:Хвиля 3	-2.32*** (0.59)		
Релігійність (Хв. 1): 7:Хвиля 3	-3.34*** (0.57)		
Релігійність (Хв. 1): 8:Хвиля 3	-3.44*** (0.61)		
Релігійність (Хв. 1): 9:Хвиля 3	-4.72*** (0.79)		

Релігійність (Хв. 1): 10:Хвиля 3	-4.56*** (0.55)		
Відвідування (Хв. 1): 0 (Референс)	-		
Відвідування (Хв. 1): 1	1.00*** (0.18)		
Відвідування (Хв. 1): 2	1.97*** (0.15)		
Відвідування (Хв. 1): 3	2.87*** (0.18)		
Відвідування (Хв. 1): 4	3.73*** (0.20)		
Відвідування (Хв. 1): 5	4.84*** (0.28)		
Відвідування (Хв. 1): 6	5.61*** (0.56)		
Відвідування (Хв. 1): 1:Хвиля 2	-0.41+ (0.23)		
Відвідування (Хв. 1): 2:Хвиля 2	-0.56** (0.19)		
Відвідування (Хв. 1): 3:Хвиля 2	-1.00*** (0.23)		
Відвідування (Хв. 1): 4:Хвиля 2	-1.11*** (0.26)		
Відвідування (Хв. 1): 5:Хвиля 2	-2.22*** (0.36)		
Відвідування (Хв. 1): 6:Хвиля 2	-2.29** (0.82)		
Відвідування (Хв. 1): 1:Хвиля 3	-0.27 (0.23)		
Відвідування (Хв. 1): 2:Хвиля 3	-0.94*** (0.19)		
Відвідування (Хв. 1): 3:Хвиля 3	-1.23*** (0.23)		
Відвідування (Хв. 1): 4:Хвиля 3	-1.27*** (0.26)		
Відвідування (Хв. 1): 5:Хвиля 3	-2.87*** (0.35)		
Відвідування (Хв. 1): 6:Хвиля 3	-4.01*** (0.73)		
Молитва (Хв. 1): 0 (Референс)	-		
Молитва (Хв. 1): 1		0.94** (0.34)	
Молитва (Хв. 1): 2		1.90*** (0.30)	
Молитва (Хв. 1): 3		2.81*** (0.33)	
Молитва (Хв. 1): 4		3.91*** (0.41)	
Молитва (Хв. 1): 5		4.74*** (0.32)	
Молитва (Хв. 1): 6		5.73*** (0.24)	
Молитва (Хв. 1): 1:Хвиля 2		0.38 (0.43)	
Молитва (Хв. 1): 2:Хвиля 2		-0.37 (0.38)	
Молитва (Хв. 1): 3:Хвиля 2		-0.68 (0.42)	
Молитва (Хв. 1): 4:Хвиля 2		-1.74*** (0.52)	
Молитва (Хв. 1): 5:Хвиля 2		-1.58*** (0.39)	
Молитва (Хв. 1): 6:Хвиля 2		-2.19*** (0.29)	
Молитва (Хв. 1): 1:Хвиля 3		0.61 (0.44)	
Молитва (Хв. 1): 2:Хвиля 3		-0.32 (0.38)	
Молитва (Хв. 1): 3:Хвиля 3		-1.18** (0.41)	
Молитва (Хв. 1): 4:Хвиля 3		-2.07*** (0.53)	
Молитва (Хв. 1): 5:Хвиля 3		-1.57*** (0.39)	
Молитва (Хв. 1): 6:Хвиля 3		-2.02*** (0.29)	
Num.Obs.	1072	1081	1048
R2 Cond.	0.634	0.632	0.671